

**Сумський державний педагогічний університет
імені А.С. Макаренка**

**Навчально-науковий інститут педагогіки і психології
Кафедра соціальної роботи і менеджменту
соціокультурної діяльності**

**АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ
СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ ТА СОЦІАЛЬНОГО
ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ У ВОЄННИЙ ТА
ПОВОЄННИЙ ЧАСИ**

КОЛЕКТИВНА МОНОГРАФІЯ

Суми – 2025

*Рекомендовано до друку вченою радою
Сумського державного педагогічного університету імені
А.С.Макаренка (протокол № 10 від 28 квітня 2025 р.)*

Авторський колектив:

д.п.н., проф. А. Рижанова (наукова редакція; передмова,
параграф 2.1.), д.п.н., проф. Н. Максимовська (параграф 2.4.),
к.п.н., доц. О. Гончаренко, к.п.н., доц. І. Іонова (параграф 2.3.),
ст. викл. О. Знобей (параграф 1.1.), к.п.н., доц. О. Клочко (параграф 1.2.),
к.філос.н., доц. О. Луценко (параграф 2.2.).

Рецензенти:

Білик Олена – доктор педагогічних наук, доцент, проректор з науково-педагогічної роботи та міжнародних зв'язків Харківської державної академії культури

Чернета Світлана – доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри соціальної роботи та педагогіки вищої школи Волинського національного університету імені Лесі Українки

Костіна Валентина – доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри соціальної роботи і соціальної педагогіки Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди

А43 Актуальні проблеми соціальної роботи та соціального забезпечення у воєнний та повоєнний часи: колект. монографія / за наук. ред. док. пед. наук, проф. А.Рижанової ; Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка. – Суми : СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2025. – 200 с.

ISBN 978-966-698-363-6

Колективна монографія є результатом узагальнення і систематизації дослідницької діяльності науково-педагогічних працівників кафедри соціальної роботи і менеджменту соціокультурної діяльності СумДПУ імені А.С. Макаренка щодо динаміки правових основ і ендерних аспектів теорії та практики соціальної роботи, соціального забезпечення та соціально-педагогічної діяльності в умовах воєнного стану та повоєнних часів України. Аналіз закордонного досвіду технологій фахівців соціальної сфери дозволяє екстраполювати європейські стандарти у вітчизняний соціокультурний простір.

Видання стане в нагоді як вченим, так і практикам соціальної роботи та соціального забезпечення, крім того, здобувачам вищої освіти, що опановують спеціальності соціальної сфери.

© Колектив аторів, 2025

ISBN 978-966-698-363-6

©СумДПУімені А.С. Макаренка, 2025

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	4
РОЗДІЛ І АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ У ЧАСИ ВОЄННОГО СТАНУ	8
1.1. Динаміка нормативно-правового забезпечення соціального захисту населення в умовах дії воєнного стану (ст. викл. Олексій Знобей).....	8
1.2. Інноваційні практики соціального захисту вразливих категорій населення в умовах воєнного стану (к.п.н., доц. Олексій Клочко).....	43
РОЗДІЛ ІІ АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ У ВОЄННИЙ ТА ПОВОЄННИЙ ЧАСИ	76
2.1. Вітчизняна соціальна педагогіка: становлення, поглинання соціальною роботою у воєнний час, актуалізація за домінування штучного інтелекту (д.п.н., проф. Алла Рижанова)	76
2.2. Екстраполяція закордонного досвіду гендерних практик у роботі з сім'єю (к.філос.н., доц.Олена Луценко)	105
2.2.1. Сімейна політика і моделі батьківства в країнах Заходу.....	105
2.2.2. Найкращі практики соціального захисту працюючих жінок і чоловіків з сімейними обов'язками в країнах ЄС.....	113
2.2.3. Гендерні практики в організації соціальної роботи з батьками-чоловіками: зарубіжний досвід	126
2.3. Врахування гендерних аспектів у соціальній роботі в умовах воєнного стану: упередження, виклики, перспективи (к.п.н., доц. Олена Гончаренко, к.п.н., доц. Ірина Іонова)	140
2.4. Соціальна робота засобами соціокультурних технологій у повоєнний час (д.п.н., проф. Наталія Максимовська)	170

ПЕРЕДМОВА

Галузі соціальної сфери завжди активно змінюються відповідно до соціокультурних перетворень у країні та світі. За останні десять років значний вплив на динаміку соціального забезпечення, соціальної роботи, соціальної педагогіки та менеджменту соціокультурної діяльності в Україні спричинили такі об'єктивні фактори, як: розвиток інформаційної доби людства, з формуванням її кіберкультури, діджиталізацією всіх соціальних процесів та поширенням світом пандемії Covid-19. Суб'єктивними чинниками прискорення розвитку соціальних галузей нашої країни були: напад агресивної сусідки в 2014 році; вітчизняна внутрішня соціальна політика, спрямована на децентралізацію з моделлю надання соціальних послуг в об'єднаних територіальних громадах; зовнішня політика, зорієнтована на вступ до Європейського Союзу, з необхідністю приведення у відповідність до ЄС вітчизняного законодавства соціальної галузі та ефективності практик соціального захисту, соціальної допомоги, соціального виховання. Проте, надзвичайного вдосконалення соціальна сфера зазнала за останні три роки після повномасштабного нападу 24 лютого 2022 року.

Фахівці соціального забезпечення, соціальної роботи спромоглися в хаосі війни за короткий термін перебудувати і здійснити захист та допомогу мільйонам внутрішньо переміщених зі сходу на захід українцям, сотням тисяч потерпілим від ракетно-шахедних ударів, сім'ям загиблих військових, населенню у прифронтових регіонах та іншим новим категоріям громадян, які перетворилися на соціально незахищених. Унікальний досвід перебудови соціальної сфери відповідно до викликів повномасштабної війни потребує наукового опрацювання та поширення.

Колективна монографія кафедри соціальної роботи і менеджменту соціокультурної діяльності Сумського державного педагогічного університету імені А.С.Макаренка представляє собою почасти узагальнення досвіду динаміки соціального забезпечення та соціальної роботи в умовах війни, а також – виокремлення актуальних проблем цих соціальних галузей не лише за воєнного стану, але й у повоєнні часи. Структура колективної монографії складається з двох розділів, а саме: Розділ I. Актуальні проблеми соціального забезпечення у часи воєнного стану; Розділ II. Актуальні проблеми соціальної роботи у воєнний та повоєнний часи; які налічують загалом шість параграфів. Кожний

параграф розкриває сучасну актуальну проблему та супроводжується відповідним списком використаних джерел. Деякі параграфи мають внутрішню структуру, де її компоненти відокремлюються підзаголовками, інші параграфи такої структури не мають – за авторською доцільністю.

Перший розділ за змістом присвячений актуальним проблемам соціального забезпечення України за воєнного стану. Старший викладач О.Знобей ґрунтовно аналізує динаміку нормативно-правового забезпечення соціального захисту під час війни фактично всіх соціальних груп, що знаходяться в складних життєвих обставинах – малозабезпечених сімей, дітей під опікою чи піклуванням, дітей та людей з інвалідністю, безробітних, військовослужбовців, ветеранів війни та інших, дослідивши при цьому 62 закони та нормативні документи України в редакції станом на кінець 2024 року. Слід зазначити, що автор окремо зупиняється на таких актуальних під час війни проблемах громадян, як надання соціальних послуг у разі відсутності в особи документів, що посвідчують особу та підтверджують громадянство України, застосування єДокументів під час подання заяви щодо надання соціальних послуг.

У цьому ж розділі кандидат педагогічних наук, доцент О.Клочко доречно схарактеризовує інноваційні практики захисту вразливих категорій населення в умовах воєнного стану. Автор ґрунтується на певних теоретичних основах, а саме: на науковому аналізі понять «соціальний захист», «соціальні інновації», «інноваційні практики у соціальній сфері», на розкритті практичних підходів до створення інноваційних практик із вразливими категоріями населення, на тлумаченні складових соціального захисту, на уточненні специфіки гуманітарної та соціальної допомоги. Серед інноваційних практик описуються: програма «Помічник ветерана», проєкт «Соціальне відновлення», «Послуги соціального супроводу для захисників», «Програма формування життєстійкості», соціальна програма «Прихисток», «Центр допомоги врятованим», послуга «Підтриманого проживання», програма «Армія відновлення» та інші. Список використаних джерел складає 46 публікацій.

Змістом другого розділу є розкриття актуальних проблем соціальної роботи у воєнний та повоєнний часи. Доктор педагогічних наук, професор А.Рижанова актуалізує роль вітчизняної соціальної педагогіки, оскільки усвідомлена добровільна соціаль-

ність громадян забезпечує перемогу країни у війні та її відновлення, розквіт за повоєнної доби. Автор розширює часові рамки монографії узагальнюючи становлення соціальної педагогіки в умовах демократизації соціуму, доводить помилковість поглинання соціальної педагогіки соціальною роботою під час нападу на Україну в 2014 році та зауважує на актуальності відновлення соціальної галузі педагогіки для наукового обґрунтування технологій непримусового соціального розвитку людини за домінування штучного інтелекту та загострення протистояння в глобальному світі.

Кандидат філософських наук, доцент О. Луценко узагальнює закордонний досвід гендерних практик у роботі з сім'єю для екстраполяції його в нашої країні, що є надзвичайно важливим за умови спрямування України до ЄС. Автор аналізує сімейну політику і моделі батьківства в країнах Заходу, досліджує найкращі практики соціального захисту працюючих жінок і чоловіків з сімейними обов'язками в країнах ЄС, викладає зарубіжний досвід гендерних практик в організації соціальної роботи з батьками – чоловіками. Особливо слід підкреслити, що список використаних джерел О. Луценко складає 59 публікацій, серед яких 26 – іншомовні.

Актуальність гендерного аспекту в соціальній роботі у воєнний час доводять кандидат педагогічних наук, доцент О. Гончаренко та кандидат педагогічних наук, доцент І. Іонова. Автори аналізують гендерну специфіку російсько-української війни і спричинені нею зміни в гендерному порядку України. Неможна не погодитись з узагальненнями авторів, що гендерна чутливість соціальних програм та розуміння гендерних викликів у соціальній підтримці і реінтеграції жінок й чоловіків у воєнний та післявоєнний період підвищують ефективність протидії гендерним стереотипам (які підсилила війна), сприяють розбудові паритетного суспільства. Висновки О. Гончаренко та І. Іонової зроблено на підставі опрацювання 60 джерел.

Доктор педагогічних наук, професор Н. Максимовська, завершуючи колективну монографію, актуалізує проблему застосування соціокультурних технологій у соціальній роботі в повоєнний час. Автор визначає соціокультурні технології як наукове поняття і галузь прикладної діяльності та підкреслює, що у зазначені періоди засоби соціокультурних технологій сприяють формуванню соціальної пам'яті, розвитку соціальної довіри та забезпечення соціальної перспективи країни. Крім того, Н. Максимовська ґрунтовно розглядає трансформацію соціальної роботи під

час війни й у повоєнний час та підкреслює подієвість та анімаційність соціокультурних технологій у соціальній роботі, які забезпечують стимулювання громадянської активності та соціальної інтеграції суб'єктів соціуму.

Отже, колективна монографія представляє напрями наукових досліджень членів кафедри соціальної роботи та менеджменту соціокультурної діяльності та акцентує увагу на деяких актуальних проблемах соціального забезпечення та соціальної роботи України у воєнний та повоєнний часи.

*З повагою,
д.п.н., проф. Алла Рижанова*

РОЗДІЛ І

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ У ЧАСИ ВОЄННОГО СТАНУ

1.1. Динаміка нормативно-правового забезпечення соціального захисту населення в умовах дії воєнного стану

Олексій ЗНОБЕЙ
старший викладач

Головним завданням Міністерства соціальної політики та сфери соціального захисту є забезпечення громадян України своєчасною, доступною, якісною соціальною підтримкою, побудова системи надання соціальних послуг та здійснення соціальної роботи, наближеної до кращих європейських практик.

Право на соціальний захист віднесено до основоположних прав і свобод та гарантується загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням за рахунок страхових внесків громадян, підприємств, установ і організацій, а також бюджетних та інших джерел. Закріплюючи на конституційному рівні право на соціальний захист кожного громадянина, без будь-яких винятків, держава реалізує положення ст. 24 Конституції України, відповідно до яких громадяни мають рівні конституційні права і не може бути обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками [11].

Повномасштабне вторгнення російської федерації на нашу землю, запровадження воєнного стану (Указ Президента України від 24.02.2022 року № 64/2022 «Про введення воєнного стану в Україні») [15] стало величезним викликом для системи соціального захисту. З метою задоволення сучасних потреб отримувачів соціальних послуг у 2022-2024 рр. відбулися зміни нормативно-правового забезпечення соціального захисту населення в умовах дії воєнного стану. Президентом України 26 квітня 2022 року було

підписано прийнятий Верховною Радою України 14 квітня 2022 року Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо надання соціальних послуг у разі введення надзвичайного або воєнного стану в Україні або окремих її місцевостях» № 2193-ІХ7 [18], яким вносяться зміни до законів України «Про соціальні послуги» [57], «Про правовий режим воєнного стану» [53]. Прийняття зазначеного Закону є важливим, оскільки сприяє більш ефективному та оперативному наданню усіх соціальних послуг потерпілому населенню в сучасних умовах війни в Україні. Варто зазначити, що попри активні військові дії в Україні безперервно виплачуються усі види соціальної допомоги, оскільки законодавством передбачена їх виплата продовж дії воєнного стану в країні і одного місяця після оголошення закінчення війни. Це, насамперед, такі види соціальної допомоги:

- допомога малозабезпеченим сім'ям;
- допомоги на дітей одиноким матерям;
- допомоги на дітей, над якими встановлено опіку чи піклування;
- допомоги на дітей, хворих на тяжкі хвороби, яким не встановлено інвалідність;
- щомісячної грошової допомоги особі, яка проживає разом з особою з інвалідністю I чи II групи внаслідок психічного розладу;
- тимчасової державної допомоги дітям, батьки, яких ухиляються від сплати аліментів, не мають можливості утримувати дитину або місце проживання їх невідоме;
- щомісячної адресної допомоги внутрішньо переміщеним особам для покриття витрат на проживання, в тому числі на оплату житлово-комунальних послуг;
- тимчасової державної соціальної допомоги непрацюючій особі, яка досягла загального пенсійного віку, але не набула права на пенсійну виплату.

Відповідно до змін у Законі України «Про соціальні послуги», обласні, Київська міська, державні (військові) адміністрації отримали право визначати особливості порядку організації надання соціальних послуг на місцевому рівні [56]. Це означає, що органи державної влади при організації надання соціальних послуг можуть керуватись не тільки Постановою Кабінету Міністрів України від 01.06.2020 р. № 587 «Про організацію надання соціальних послуг» [45]. Ця постанова затверджує Порядок організації надання

соціальних послуг, який є рекомендований до застосування органами місцевого самоврядування. Проте, введені особливості, враховуючи логіку законодавства, не можуть суперечити нормам постанови № 587 – лише доповнювати її.

Законом України «Про соціальні послуги» регулюється передача надавачам послуг права приймати рішення щодо надання послуг кризово/екстрено. Законом визначено, що у разі оголошення надзвичайного або воєнного стану для невідкладного надання соціальних послуг органи соціального захисту населення можуть надати право надавачам соціальних послуг державної/комунальної власності самостійно приймати рішення про надання послуг екстрено (кризово) особам/сім'ям, які опинилися у складних життєвих обставинах через шкоду, завдану пожежею, стихійним лихом, катастрофою, бойовими діями, терористичним актом, збройним конфліктом, тимчасовою окупацією [57]. Це означає, зокрема, що органи місцевого самоврядування можуть уповноважити свою комунальну установу, наприклад, територіальний центр соціального обслуговування (надання соціальних послуг) або центр соціальних служб, надавати соціальні послуги за спрощеною процедурою, тобто екстрено/кризово. Такі послуги надаються без рішення органу соціального захисту, без ведення випадку та безоплатно.

Щодо уповноваження надавача соціальних послуг, то закон визначає, що таке уповноваження здійснюється органом соціального захисту, фактично наказом керівника відповідного виконавчого органу ради. Але необхідно пам'ятати, що положення про комунальних надавачів соціальних послуг затверджуються рішенням ради. Тому, якщо в Положенні про центр соціальних служб чітко визначено, що вони надають соціальні послуги відповідно до рішення органу соціального захисту населення, то щоб уповноважити їх на спрощену процедуру надання соціальних послуг, необхідно вносити зміни до положення. А це неможливо зробити без рішення відповідної ради.

Щодо категорій громадян, яким надаються послуги екстрено/кризово, то Закон визначає, що такі послуги можуть надаватись за спрощеною процедурою виключно особам/сім'ям, які опинилися у складних життєвих обставинах через шкоду, завдану пожежею, стихійним лихом, катастрофою, бойовими діями, терористичним актом, збройним конфліктом, тимчасовою окупацією. Але на практиці сьогодні будь-яке потрапляння у складні життєві обставини можна трактувати як спричинене

війною. Отже, зазначена норма не встановлює жодних обмежень за категорійністю отримувачів соціальних послуг.

Особам, яким завдано шкоди пожежею, стихійним лихом, катастрофою, бойовими діями, терористичним актом, збройним конфліктом, тимчасовою окупацією, усі соціальні послуги, не залежно від доходу отримувача соціальних послуг, надаються за рахунок бюджетних коштів. Тому, якщо було визначено, що особа потрапила у складні життєві обставини саме через війну, вона буде отримувати усі послуги безкоштовно, а не тільки ті, що надаються екстрено/кризово.

Також, Законом України «Про соціальні послуги» регулюється процедура ведення випадку. Класична процедура надання соціальних послуг передбачає ведення випадку, тобто певну етапність:

- 1) аналіз заяви/звернення про надання соціальних послуг, повідомлення про осіб/сім'ї, які перебувають у складних життєвих обставинах або в ситуаціях, що загрожують життю чи здоров'ю особи;
- 2) оцінювання потреб особи/сім'ї у соціальних послугах;
- 3) прийняття рішення про надання соціальних послуг з урахуванням індивідуальних потреб особи/сім'ї;
- 4) розроблення індивідуального плану надання соціальних послуг;
- 5) укладення договору про надання соціальних послуг;
- 6) виконання договору про надання соціальних послуг та індивідуального плану надання соціальних послуг;
- 7) здійснення моніторингу надання соціальних послуг та оцінки їх якості [57].

У разі надання послуг екстрено/кризово «процедура» ведення випадку не застосовується.

Щодо підтвердження надання послуг екстрено/кризово, то Законом визначено, що:

- підтвердженням надання соціальних послуг екстрено/кризово повнолітній особі є акт про надання соціальних послуг. Зазначений Акт затверджено наказом Міністерства соціальної політики від 18.04.2022 року № 135 «Про затвердження форми акта про надання повнолітній особі соціальних послуг екстрено (кризово)» [57];
- підтвердженням надання соціальних послуг екстрено/кризово дитині є акт проведення оцінки рівня безпеки дитини. Зазначений Акт затверджено Постановою Кабінету Міністрів від 01.06.2020 року № 585 «Про забезпечення

соціального захисту дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах» [31].

Підтвердні акти про надання соціальних послуг надсилаються надавачами соціальних послуг до органу соціального захисту протягом одного місяця з дня надання соціальної послуги.

Щодо переліку соціальних послуг, які можуть надаватись екстрено/кризово, то, відповідно до законодавства, соціальні послуги, що надаються екстрено/кризово – це послуги, що надаються невідкладно (протягом доби) у зв'язку з обставинами, що загрожують життю та/або здоров'ю отримувача соціальних послуг. Законом визначено загальний перелік соціальних послуг, які можуть надаватись екстрено/кризово: консультування, надання притулку, догляд, підтримане проживання, короткотермінове проживання, транспортні послуги тощо. Тобто органи місцевого самоврядування можуть у своєму рішенні самостійно визначити, які послуги будуть надаватись за спрощеною процедурою.

Позитивними також є зміни у порядку надання такого виду соціальних послуг як натуральна допомога. Так, згідно Наказу Міністерства соціальної політики України «Про затвердження змін до деяких наказів Міністерства соціальної політики України» від 11 травня 2022 року № 147 [36] доповнено новим розділом «Державний стандарт соціальної послуги «Натуральна допомога», затвердженого Наказом Міністерства соціальної політики України «Про затвердження Державного стандарту соціальної послуги натуральної допомоги» від 01 липня 2021 року № 0589-21 [35], щодо особливостей надання даної соціальної послуги екстрено (кризово) в умовах надзвичайного або воєнного стану. Так, підставою для отримання соціальної послуги є рішення про надання соціальної послуги, яке приймається структурним підрозділом з питань соціального захисту населення або надавачем соціальної послуги відповідно до Закону України «Про соціальні послуги» [57]. Рішення про надання такої соціальної послуги приймається невідкладно та протягом однієї доби забезпечується її надання. Строк надання соціальної послуги «Натуральна допомога» визначається індивідуально.

Також Закон врегульовує питання безоплатності надання послуг: соціальні послуги можуть надаватись за рахунок бюджетних коштів з установленням диференційованої плати, залежно від доходу отримувача соціальних послуг або за рахунок самого отримувача соціальних послуг чи третіх осіб. В той же час, усі

соціальні послуги, що надаються екстрено/кризово, є без оплатними, тобто надаються за рахунок бюджетних коштів. Це стосується також надання дороговартісних послуг, зокрема, підтриманого проживання чи стаціонарного догляду. Тому рекомендуємо органам місцевого самоврядування уповноважувати надавачів соціальних послуг самостійно приймати відповідні рішення з урахуванням спроможності місцевих бюджетів.

З появою великої кількості внутрішньо переміщених осіб Законом України «Про соціальні послуги» регулюється питання фінансування соціальних послуг під час війни для зазначеної категорії населення [57].

Законодавець визначив, що надані соціальні послуги під час дії воєнного стану в Україні або окремих її місцевостях надавачами соціальних послуг державної/комунальної форми власності особам із числа внутрішньо переміщених осіб за новим місцем їх проживання/перебування, які опинилися у складних життєвих обставинах через шкоду, завдану бойовими діями, терористичним актом, збройним конфліктом, тимчасовою окупацією, фінансуються у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України. Ця норма повинна була в подальшому встановити механізм компенсації державою вартості надання соціальних послуг внутрішньо переміщеним особам.

На виконання цієї норми Кабінет Міністрів України затвердив Постанову від 07.07.2022 року № 784 «Деякі питання фінансування соціальних послуг під час дії воєнного стану в Україні або окремих її місцевостях». Цією постановою визначено, що фінансування соціальних послуг здійснюється шляхом:

- компенсації окремих витрат, які є складовими наданих соціальних послуг, а саме витрат на оплату комунальних послуг, оплату праці за працевлаштування отримувачів соціальних послуг, облаштування місць для проживання отримувачів соціальних послуг, забезпечення їх продуктами харчування, одягом, взуттям, засобами гігієни, предметами першої необхідності;
- зарахування коштів допомоги на проживання внутрішньо переміщеним особам на рахунок закладу як компенсації за надані соціальні послуги;
- залучення коштів з інших джерел, не заборонених законодавством [7].

Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку компенсації витрат за тимчасове розміщення (перебування) внутрішньо-переміщених осіб» від 19.03.2022 р. № 333 визначає механізм компенсації витрат, що пов'язані з безоплатним тимчасовим розміщенням (перебуванням) внутрішньо переміщених осіб, які перемістилися з територій, на яких ведуться бойові дії або тимчасово окупованих російською федерацією, а також житло яких зруйноване або непридатне для проживання внаслідок пошкодження [37].

Цей Порядок визначає механізм компенсації витрат, що пов'язані з безоплатним тимчасовим розміщенням (перебуванням) внутрішньо переміщених осіб: які перемістилися з територій, на яких ведуться бойові дії або тимчасово окупованих російською федерацією, інформація про які є складовою частиною переліку територій, на яких ведуться (велися) бойові дії або тимчасово окупованих російською федерацією; житло яких зруйноване або непридатне для проживання внаслідок пошкодження, інформація про яке внесена до Державного реєстру майна, пошкодженого та знищеного внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених військовою агресією російської федерації, або щодо якого подано документальне підтвердження від органів місцевого самоврядування факту пошкодження/знищення нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених військовою агресією російської федерації.

Компенсація витрат на оплату комунальних послуг здійснюється відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України від 11.03.2022 року № 261 «Про затвердження Порядку та умов надання компенсації місцевим бюджетам на оплату комунальних послуг, що надаються під час розміщення тимчасово переміщених осіб, у період воєнного стану» [42]. Компенсація надається за спожиті комунальні послуги під час розміщення внутрішньо переміщених осіб у будівлях (приміщеннях) об'єктів державної, комунальної та приватної власності у період воєнного стану. Тобто, на практиці цю норму можна застосувати виключно при наданні соціальних послуг, які передбачають проживання, зокрема за підтримане проживання, стаціонарний догляд, паліативний догляд тощо.

Компенсація витрат інших складових соціальних послуг надається відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України від 21.10.2022 року № 1195 «Деякі питання використання коштів для

задоволення потреб евакуйованих осіб та осіб, які проживають в деокупованих населених пунктах» [2]. Вона передбачає компенсацію витрат на облаштування місць для отримувачів соціальних послуг, забезпечення їх продуктами, одягом, взуттям, засобами гігієни та предметами першої необхідності. Проте така компенсація здійснюється за рахунок коштів донорів та благодійників і в першу чергу держава спрямовує їх на надання грошової допомоги населенню.

Також законодавством передбачено можливість отримати компенсацію витрат на оплату праці за працевлаштування внутрішньо переміщених осіб згідно з Постановою Кабінету Міністрів України від 20.03.2022 року № 331 «Про затвердження Порядку надання роботодавцю компенсації витрат на оплату праці за працевлаштування внутрішньо переміщених осіб внаслідок проведення бойових дій під час воєнного стану в Україні». Цей Порядок визначає умови, механізм виплати та порядок використання коштів для надання роботодавцю компенсації витрат на оплату праці за кожну працевлаштовану особу з числа внутрішньо переміщених осіб (зокрема тих працівників, які отримали довідку про взяття на облік внутрішньо переміщеної особи після працевлаштування) внаслідок проведення бойових дій під час воєнного стану в Україні за рахунок коштів Фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування України на випадок безробіття та інших джерел, не заборонених законодавством [38].

Щодо зарахування коштів допомоги на проживання внутрішньо переміщеним особам на рахунок закладу як компенсації за надані соціальні послуги, то тут законодавець має на увазі не якийсь новий механізм а лише, фактично, плату за надання соціальних послуг. Відповідно до Закону України «Про соціальні послуги», особам, яким завдано шкоди пожежею, стихійним лихом, катастрофою, бойовими діями, терористичним актом, збройним конфліктом, тимчасовою окупацією, усі соціальні послуги, незалежно від доходу, надаються безоплатно. Прив'язка цієї норми до допомоги на проживання внутрішньо переміщених осіб, яка надається відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України від 20 березня 2022 року № 332 «Деякі питання виплати допомоги на проживання внутрішньо переміщеним особам», є суто формальною та впливає лише на дохід самої людини. Тому, ця норма не встановлює якісь нові механізми компенсації [3].

Щодо інших способів отримання компенсації, то у березні 2023 року Кабінет Міністрів України затвердив Постанову від 07.03.2022 року № 220 «Питання надання гуманітарної та іншої допомоги цивільному населенню в умовах воєнного стану в Україні», яка визначає механізм використання коштів, що надійшли Міністерству соціальної політики для гуманітарної допомоги українцям, постраждалим від російської агресії. Одним із напрямків використання таких коштів є оплата за надання (компенсація за надання) соціальних послуг: догляд стаціонарний, підтримане проживання, догляд та виховання в умовах, наближених до сімейних, денний догляд, соціальна адаптація, тимчасовий відпочинок для осіб, які здійснюють догляд за дітьми/особами з інвалідністю, соціальний супровід, супровід під час інклюзивного навчання, екстрене\кризове втручання, соціальна реабілітація, надання притулку. Кошти розподіляються Комісією, утвореною Міністерством соціальної політики, на основі пропозицій, поданих сільськими, селищними, міськими радами, їх виконавчими органами, військовими адміністраціями або Національною соціальною службою [15].

Загалом, забезпечення громадян соціальними послугами і далі покладається на органи місцевого самоврядування. Держава, концентруючи витрачання ресурсів в основному на армію, не має спроможності або пріоритетності в підтримці громад забезпечувати надання соціальних послуг. Проте органи місцевого самоврядування самостійно шукають джерела для цих цілей і намагаються забезпечити кожному потребуючому необхідну підтримку.

З метою ефективного реагування на складні умови воєнного та надзвичайного станів Законом України «Про внесення змін до деяких законів України щодо надання соціальних послуг у разі введення надзвичайного або воєнного стану в Україні або окремих її місцевостях» [18] розширено повноваження військових адміністрацій та органів місцевого самоврядування. З урахуванням п. 15 частини другої статті 15 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» від 12 травня 2015 року № 385-VIII [53] на військові адміністрації покладено повноваження із управління закладами освіти, установами освіти, закладами охорони здоров'я, культури, фізичної культури і спорту, надавачами соціальних послуг, які належать територіальним громадам або передані їм, молодіжними, підлітковими закладами за місцем проживання; організації їх матеріально-технічного та фінансового забезпечення; *організації надання ними послуг, у тому числі соціальних.*

Також зазначеним Законом збільшено права надавачів соціальних послуг у прийнятті рішень, зокрема:

- у разі введення надзвичайного або воєнного стану в Україні або окремих її місцевостях для невідкладного надання соціальних послуг структурний підрозділ з питань соціального захисту населення уповноважених органів системи надання соціальних послуг уповноважений надати *право надавачам соціальних послуг державної/комунальної власності приймати рішення про надання соціальних послуг екстрено (кризово)* (консультування, надання притулку, догляд, підтримане проживання, короткотермінове проживання, натуральна допомога, транспортні послуги тощо) особам/сім'ям, які опинилися у складних життєвих обставинах через шкоду, завдану пожежею, стихійним лихом, катастрофою, бойовими діями, терористичним актом, збройним конфліктом, тимчасовою окупацією;
- уповноважені органи системи надання соціальних послуг, мають право приймати рішення, *у тому числі у разі введення надзвичайного або воєнного стану в Україні або окремих її місцевостях*, про надання за рахунок бюджетних коштів інших соціальних послуг та/або іншим категоріям осіб, ніж передбачені частиною другою цієї статті. Надані соціальні послуги під час дії воєнного стану в Україні або окремих її місцевостях надавачами соціальних послуг державної/комунальної форми власності (надання притулку, догляд, підтримане проживання, натуральна допомога, транспортні послуги тощо) особам із числа внутрішньо переміщених осіб за новим місцем їх проживання/перебування, які опинилися у складних життєвих обставинах через шкоду, завдану бойовими діями, терористичним актом, збройним конфліктом, тимчасовою окупацією, фінансуються у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України [18].

З метою оптимізації системи соціального захисту населення в умовах дії воєнного стану Законом України «Про внесення змін до деяких законів України щодо надання соціальних послуг у разі введення надзвичайного або воєнного стану в Україні або окремих її місцевостях» змінено підхід до оплати соціальних послуг, зокрема:

- встановлено, що *всі соціальні послуги надаються за рахунок бюджетних коштів незалежно від доходу отримувача соціальних послуг особам, яким завдано шкоди пожежею,*

стихійним лихом, катастрофою, бойовими діями, терористичним актом, тимчасовою окупацією;

- уточнено, що середньомісячний сукупний дохід отримувача соціальних послуг для визначення права на отримання соціальних послуг *за рахунок бюджетних коштів або з установами диференційованої плати* визначається шляхом автоматизованого обміну наявними даними між інформаційно-телекомунікаційними системами органів влади, підприємств, установ, організацій за один квартал, який передуює місяцю, що є попереднім до місяця звернення, та обчислюється шляхом ділення середньомісячного сукупного доходу його сім'ї на кількість членів сім'ї, які включаються до її складу [18].

Інший нормативно-правовий акт, який удосконалив порядок надання соціальних послуг в умовах війни є Постанова Кабінету Міністрів України від 07 травня 2022 року № 560 «Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України щодо надання соціальних послуг у разі введення надзвичайного або воєнного стану в Україні або окремих її місцевостях» (яка набрала чинності 18 травня 2022 року) [23], якою було внесено зміни до Порядку надання соціальних послуг особам з інвалідністю та особам похилого віку, які страждають на психічні розлади (надалі – Порядок 1), затвердженому Постановою Кабінету Міністрів України від 26 червня 2019 року № 576 «Про затвердження Порядку надання соціальних послуг особам з інвалідністю та особам похилого віку, які страждають на психічні розлади» [39] та до Порядку організації надання соціальних послуг (надалі – Порядок 2), затвердженому Постановою Кабінету Міністрів України від 1 червня 2020 р. № 587 «Про організацію надання соціальних послуг» [45] з метою врегулювання надання соціальних послуг у період введення надзвичайного та/або воєнного стану.

Зазначеними підзаконними нормативно-правовими актами, зокрема:

1. Змінено підхід до надання соціальних послуг екстрено (кризово): у п. 5-1 Порядку 1 та п. 34 Порядку 2 визначено підстави за яких надаються соціальні послуги екстрено (кризово), а також розширено види надання таких соціальних послуг та визначено порядок їх надання; у п. 12, 13, 14 Порядку 2 встановлено підхід до визначення потреб населення у соціальних послугах.

2. Розширено перелік суб'єктів виявлення осіб з інвалідністю, осіб похилого віку. В абзаці першому пункті 6 Порядку 1 та пункті 5 Порядку 2 до переліку суб'єктів виявлення осіб з інвалідністю, осіб похилого віку додано *волонтерів*).
3. Врегульовано питання щодо порядку подачі єДокументів під час подання заяви щодо надання соціальних послуг, у тому числі з використанням мобільного додатка, та розширює перелік документів, які додаються до заяви та підтверджують статус особи, яка має інвалідність потребує надання соціальних послуг, а саме – пенсійне посвідчення, або довідка для отримання пільг особами з інвалідністю, які не мають права на пенсію чи соціальну допомогу, видана структурним підрозділом з питань соціального захисту населення районної, районної у м. Києві та Севастополі держадміністрації, виконавчим органом міської ради, або посвідчення, що підтверджує призначення соціальної допомоги відповідно до Законів України «Про державну соціальну допомогу особам з інвалідністю з дитинства та дітям з інвалідністю», «Про державну соціальну допомогу особам, які не мають права на пенсію, та особам з інвалідністю» (п. 8 Порядку 1 та п. 28 Порядку 2).
4. Врегульовано питання надання соціальних послуг у разі відсутності в особи з інвалідністю, особи похилого віку документів, що посвідчують особу та підтверджують громадянство України: передбачається, що в разі відсутності в особи з інвалідністю, особи похилого віку, яка потребує надання соціальних послуг документів, що посвідчують особу та підтверджують громадянство України, рішення про надання соціальних послуг приймається без їх подання за заявою такої особи або її законного представника або повідомлення органу опіки та піклування (для недієздатних осіб, опікуна яким не призначено або які втратили з ним зв'язок під час дії надзвичайного або воєнного стану в Україні або окремих її місцевостях). При цьому надавач соціальних послуг надає допомогу особі з інвалідністю, особі похилого віку в оформленні заяви та/або документів для звернення в установленому порядку до територіального органу/територіального підрозділу Департаменту Міграційної Служби, центру надання адміністративних послуг, державного підприємства, що належить до сфери управління Департаменту Міграційної Служби, або його відокремленого підрозділу для оформлення втрачених документів. Проте, після припинення/

скасування надзвичайного або воєнного стану на території України або в окремих її місцевостях особа з інвалідністю, особа похилого віку, яка отримує соціальні послуги, або її законний представник, або уповноважений представник органу опіки та піклування (для недієздатних осіб, опікуна яким не призначено або які втратили з ним зв'язок під час дії надзвичайного або воєнного стану в Україні або окремих її місцевостях) з метою підтвердження відомостей, необхідних для прийняття рішення про надання соціальних послуг, протягом місяця надає уповноваженому органу необхідні документи, які не було подано раніше (п. 8 Порядку 1 та п. 25 Порядку 2).

5. Врегульовано питання територіальної приналежності для отримувачів соціальних послуг: у разі виявлення соціальним менеджером/фахівцем із соціальної роботи особи/ сім'ї, яка належить до вразливих категорій населення або перебуває під впливом чинників, що можуть зумовити потрапляння у складні життєві обставини, інформує про це уповноважений орган або надавача соціальних послуг за її задекларованим/зареєстрованим місцем проживання (перебування) шляхом надсилання не пізніше ніж наступного робочого дня повідомлення у письмовій або електронній формі, засобами телекомунікаційного, зокрема електронного та телефонного, зв'язку (п. 7 Порядку 2); подання заяви особою, її законним представником, повідомлення уповноваженої особи органу опіки та піклування про надання соціальних послуг можуть прийматися центром надання адміністративних послуг за задекларованим/зареєстрованим місцем проживання (перебування) особи (за місцем звернення особи під час дії на території України або адміністративно-територіальної одиниці надзвичайного або воєнного стану) (п. 26 Порядку 2).

Постановою Кабінету Міністрів України «Про особливості виплати та доставки пенсій, грошових допомог на період введення воєнного стану» від 26.02.2022 року № 162 регулюється порядок виплати і доставки пенсій при утрудненні виплати банківськими установами пенсійного забезпечення та інших грошових допомог їхнім одержувачам або при технічному обмеженні роботи АТ «Укрпошта» в сфері виплати і доставки пенсій [48].

Постанова Кабінету Міністрів України «Питання деяких виплат військовослужбовцям, особам рядового і начальницького складу, поліцейським та їх сім'ям під час дії воєнного стану» від

28.02.2022 року № 168 розкриває механізм і обсяг одержання додаткової виплати або фінансової допомоги певним категоріям населення на час воєнного стану і при інших ситуаціях [13].

Постановою Кабінету Міністрів України «Деякі питання виплати допомоги на проживання внутрішньо переміщеним особам» від 20.03.2022 року № 332 визначений механізм надання допомоги на проживання внутрішньо-переміщеним особам [3].

Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку компенсації витрат за тимчасове розміщення (перебування) внутрішньо-переміщених осіб» від 19.03.2022 року № 333 визначає механізм компенсації витрат, що пов'язані з безоплатним тимчасовим розміщенням (перебуванням) внутрішньо переміщених осіб, які перемістилися з територій, на яких ведуться бойові дії або тимчасово окупованих російською федерацією, а також житло яких зруйноване або непридатне для проживання внаслідок пошкодження [37].

Постанова Кабінету Міністрів України «Деякі питання використання коштів для задоволення потреб евакуйованих осіб та осіб, які проживають в деокупованих населених пунктах» від 21.10.2022 року № 1195 визначає механізм використання для задоволення потреб евакуйованих осіб з населених пунктів, що розташовані в районах проведення воєнних (бойових) дій (можливих бойових дій), у безпечні райони та осіб, які проживають в деокупованих населених пунктах, а також інших потреб коштів, що надійшли в національній та іноземній валюті від фізичних та юридичних осіб, резидентів і нерезидентів як благодійна пожертва, гуманітарна допомога, гранти та дарунки на поточний рахунок Мінреінтеграції, відкритий в Національному банку [2].

Отже, попри агресивне воєнне вторгнення росії, Україна продовжує піклуватися про кожного громадянина держави. Парламент систематично приймає рішення, спрямовані на соціальне забезпечення вразливих категорій населення України.

Однією з вразливих категорій населення, яка потребує соціального захисту є особи похилого віку. 20 березня 2023 року народні депутати України проголосували за прийняття Закону України «Про внесення зміни до Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» щодо призначення пенсії особам, які проживають на тимчасово окупованій території або на території, на якій ведуться бойові дії», яким передбачила, що тимчасово, у період дії воєнного стану та протягом трьох місяців

після його припинення чи скасування пенсія призначається незалежно від дати звернення. Норми Закону розповсюджуються також на громадян, які проживали на тимчасово окупованих територіях або на територіях, де велися бойові дії та покинули їх. Тож, закон вирішує питання громадян, що знаходилися чи знаходяться на тимчасово окупованих росією територіях, та не мали/мають можливості вчасно звернутися за належною їм пенсією [27].

29 травня 2023 року Верховна Рада України ухвалила Закон України «Про внесення змін до законів України «Про пенсії за особливі заслуги перед Україною» та «Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років» стосовно борців за незалежність України у XX столітті та деяких інших осіб», яким встановив пенсію за особливі заслуги перед Україною (як надбавку до пенсії) борцям за незалежність України у XX столітті, які за часів комуністичного тоталітарного режиму зазнали репресій за політичними або релігійними мотивами у формі позбавлення волі (ув'язнення) або примусового безпідставного поміщення здорової людини до психіатричного закладу та були реабілітовані у встановленому законом порядку [24]. Дії влади та суспільства щодо захисту громадян похилого віку є проявом гуманного, шанобливого ставлення та сприяють соціальній безпеці в умовах воєнного стану.

Також в умовах дії воєнного стану відбулися зміни правового регулювання соціального захисту учасників бойових дій в Україні. Законом України «Про внесення змін до деяких законів України щодо уточнення норм, що регулюють питання визначення категорій осіб, які визнаються ветеранами війни та членами сімей загиблих Захисників і Захисниць України, та надання їм соціальних гарантій» від 15.03.2022 року № 2121-IX коло осіб, яких віднесено до учасників бойових дій значно розширено, зокрема до них було віднесено добровольців Сил територіальної оборони, осіб, які входили до складу добровольчого формування територіальної громади та осіб, які брали участь у заходах, необхідних для забезпечення оборони України, захисту безпеки населення та інтересів держави, внаслідок військової агресії російської федерації проти України [19].

Закон України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» від 01.01.2024 року є одним з ключових в означеній сфері та відображає зокрема систему державних гарантій в Україні. За наявності статусу учасника бойових дій надається

право на різноманітні пільги та допомоги [58]. Так, Закон України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» закріплює доволі великий список пільг, соціальних послуг та допомог учасникам бойових дій (більше двадцяти). Назвемо найважливіші, на нашу думку: безкоштовне отримання ліків, лікарських препаратів, ліків імунобіологічного характеру, засобів, що мають медичне використання; виплата допомоги з тимчасової непрацездатності в розмірі 100 відсотків середньої заробітної плати незалежно від стажу роботи; переважне право на збереження роботи при скороченні чисельності чи штату працівників; позачергове надання житла та земельних ділянок для персонального забудовування, під садівництво і городництво, ремонт будинків і квартир таких громадян та забезпечення їх паливом; надання позики для будівництва, реконструкції або капремонту будинків і будівель на подвір'ях, під'єднання їх до інженерної мережі, комунікацій, позики на будівництво чи купівлю дачі і благоустрій ділянок під садівництво; першочергове влаштування до закладів, які опікуються соціальним захистом громадян, обслуговування органами соціального захисту населення вдома; знижка на плату за комунальні послуги, проживання; знижка на оплату палива. Цим же законом було закладено й правове підґрунтя для реалізації соціального партнерства в галузі захисту соціальних прав учасників бойових дій.

Законом України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» від 05.10.2023 року встановлено єдину систему соціального та правового захисту військовослужбовців та членів їх сімей, гарантовано сприятливі умови для реалізації їх конституційного обов'язку щодо захисту Вітчизни в економічній, соціальній та політичній сферах. Зокрема, в п. 2 ст. 15 даного Закону було передбачено нарахування одноразової грошової допомоги мобілізованим військовослужбовцям, яка повинна виплачуватись у день демобілізації. Також даним Законом передбачене право на виплату одноразової грошової допомоги в разі загибелі (смерті) військовослужбовця або втрати непрацездатності. При цьому варто зазначити, що розмір допомоги не залежить від військового звання, посадового окладу та вислуги років військовослужбовця [55].

Важливим блоком у системі законодавчих актів є низка законів України, що прямо чи опосередковано стосуються сфери соціального захисту учасників бойових дій, зокрема «Про реабілітацію осіб

з інвалідністю в Україні» від 01.01.2024 року [54], «Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні» від 01.01.2024 року [47], положення яких узгоджуються з міжнародними документами в означеній сфері. Фінансова основа соціального захисту учасників бойових дій забезпечується Бюджетним кодексом України [1] та Законом України «Про Державний бюджет України на 2022 рік» [28]. Фінансування запланованих для цієї мети коштів здійснюється за програмами, розпорядниками яких є центральні та місцеві органи виконавчої влади.

Закон України «Про реабілітацію осіб з інвалідністю в Україні» від 01.01.2024 року містить визначення основних понять і категорій, що розкривають підходи до реабілітації осіб з інвалідністю в Україні, яка, у свою чергу, складається з медичної, психолого-педагогічної, психологічної, професійної, трудової, фізкультурно-спортивної, фізичної, соціальної реабілітації, кожна з яких фактично є системою заходів в окремій сфері, що ставить за мету відновлення здоров'я, соціального статусу чи індивідуальних психологічних функцій учасника бойових дій [54].

До підгрупи законних нормативно-правових актів у сфері соціального захисту учасників бойових дій в Україні слід віднести закони: «Про державну соціальну допомогу особам, які не мають права на пенсію, та особам з інвалідністю» від 16.09.2022 року [30], «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії» від 04.05.2023 року [29], «Основи законодавства України про охорону здоров'я» від 01.01.2024 року [62] та ін. Щодо гарантій пенсійного забезпечення учасників бойових дій, основні норми і положення містяться у Законах України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» від 01.01.2024 року [32] та «Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб» від 01.01.2024 року [51]. До категорії підзаконних нормативно-правових актів у сфері соціального захисту учасників бойових дій в Україні відносимо також Постанову Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку надання статусу особи з інвалідністю внаслідок війни особам, які отримали інвалідність внаслідок поранення, контузії, каліцтва або захворювання, одержаних під час безпосередньої участі в антитерористичній операції, здійсненні заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації в Донецькій та Луганській областях, забезпеченні їх проведення, під час безпосередньої участі у заходах, необхідних для

забезпечення оборони України, захисту безпеки населення та інтересів держави у зв'язку з військовою агресією Російської Федерації проти України» із змінами, внесеними від 11 липня 2023 року № 685 [40]. У цілому результати аналізу нормативно-правових актів, в тому числі галузевих, свідчать, що у державі сформовано нормативно-врегульовану систему соціального захисту учасників бойових дій.

Гострою проблемою, з якою стикається сьогодні населення України є безробіття. Якщо раніше причиною такого розповсюдженого явища була неефективність використання робочої сили і відсутність економічних умов, які б дали змогу людям застосовувати свої навички у продуктивній роботі за пристойну плату, то сьогодні головною причиною безробіття є війна. На жаль, безробіття у нашій країні набуває масового характеру та складає реальну загрозу для державного та суспільного благополуччя. Тому одним із актуальних питань сьогодення є проблема соціального захисту безробітних, на який згідно ст. 46 Конституції України громадяни мають право, що включає право на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших передбачених законом випадках [11].

Відповідно до ст. 1 Закону України «Про зайнятість населення» від 14.10.2023 року [34] соціальний захист у разі настання безробіття – це комплекс заходів, передбачений загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням і законодавством про зайнятість населення. Комплексність заходів виявляється в різноманітті видів соціального забезпечення безробітних. Видами останнього за Законом України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття» від 31.03.2023 року є: допомога по безробіттю та допомога на поховання в разі смерті безробітного або особи, яка перебувала на його утриманні [33].

До видів соціальних послуг за вказаним Законом і Законом України «Про зайнятість населення» належать: професійна підготовка або перепідготовка, підвищення кваліфікації у професійно-технічних і вищих навчальних закладах; пошук підходящої роботи і сприяння у працевлаштуванні, в тому числі шляхом організації громадських робіт для безробітних; надання роботодавцям, які працевлаштовують певні категорії громадян, компенсації; надання роботодавцям – суб'єктам малого підприємництва, які працевлаштовують безробітних, компенсації; надання ваучера для

підтримання конкурентоспроможності деяких категорій громадян шляхом перепідготовки, спеціалізації, підвищення кваліфікації за професіями і спеціальностями для пріоритетних видів економічної діяльності; здійснення заходів сприяння зайнятості внутрішньо переміщених осіб; інформаційні й консультаційні послуги, пов'язані із працевлаштуванням [34].

Першим правовим актом, яким розпочався процес реформування досліджуваної сфери, була Постанова Кабінету Міністрів України від 19 березня 2022 року № 334 «Деякі питання реєстрації, перереєстрації безробітних та ведення обліку осіб, які шукають роботу, нарахування та виплати допомоги по безробіттю на період дії воєнного стану», якою встановлено, що на період дії воєнного стану «статус безробітного надається з першого дня реєстрації». Також було розширено і самі способи реєстрації, окрім особистого подання заяви, останню можна надіслати на електронну адресу або зареєструватися через портал Дія [6].

21 квітня 2022 року Верховна Рада України прийняла Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо функціонування сфер зайнятості та загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття під час дії воєнного стану», який набрав чинності 07 травня 2022 року. Одразу слід зазначити, що правила, які встановлюються цим Законом, будуть діяти як на період воєнного стану, так і 180 днів після його закінчення. Законом передбачено такі основні зміни:

- 1) допомога по безробіттю призначається з першого дня надання статусу безробітного, а не з восьмого як за звичайних умов;
- 2) передбачено можливість виплати допомоги без особистого відвідування особами територіальних центрів зайнятості, «за умови підтвердження ними наміру перебування у статусі безробітного будь-якими засобами комунікації, у тому числі електронними, не рідше ніж один раз на 30 календарних днів» – дія положення поширюється на безробітних, які перебувають на тимчасово окупованій території або на території, на якій ведуться бойові дії;
- 3) допомога по безробіттю внутрішньо переміщеним особам або особам, які перебувають на тимчасово окупованій території або на території, на якій ведуться бойові дії, та не мають документів про періоди страхового стажу, трудової діяльності, заробітну плату призначається із врахуванням інформації, що міститься у державних реєстрах чи інформаційних системах. До отримання

- необхідних відомостей про вище зазначену категорію осіб, допомога призначається у мінімальному розмірі, а загальна її тривалість не може перевищувати 180 календарних днів;
- 4) максимальний розмір допомоги (на час дії воєнного стану), не міг перевищувати 150 відсотків мінімальної заробітної плати, встановленої законом на 1 січня календарного року;
- 5) впроваджено нову підставу припинення виплати допомоги – перебування безробітного за кордоном понад 30 календарних днів [20].

Наступною є Постанова Кабінету Міністрів України «Про внесення змін до Постанови Кабінету Міністрів України від 19 березня 2022 року № 334» від 29 квітня 2022 року № 509. Зміни передбачені вище зазначеним правовим актом стосувалися порядку реєстрації, перереєстрації безробітних, ведення обліку осіб, які шукають роботу, нарахування та виплати допомоги по безробіттю на період дії воєнного стану, проте носять суто процедурний характер, а тому не потребують детального правового аналізу [26].

На противагу цьому, більш значущими є зміни, введені в дію Постановою Кабінету Міністрів України «Про особливості реалізації державної політики у сферах зайнятості та загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття під час воєнного стану та після його припинення або скасування» від 21 червня 2022 року № 735. Цим нормативним актом було затверджено Порядок надання допомоги по безробіттю (загалом) та певні особливості її надання саме під час дії воєнного стану. Встановлено, що особи, які мають страховий стаж менше ніж 6 місяців чи були звільнені за такими підставами як: систематичне невиконання працівником без поважних причин трудових обов'язків, прогул, появи на роботі у нетверезому стані тощо, допомогу по безробіттю будуть отримувати у мінімальному розмірі. Такій категорії безробітних як молодь, «що потребує сприяння працевлаштуванню на перше робоче місце, допомога виплачується протягом 180 календарних днів протягом двох років з дня її призначення та в мінімальному розмірі». Також було закріплено, що на період дії воєнного стану, виплата допомоги по безробіттю на період участі у суспільно корисних роботах, громадських та інших роботах тимчасового характеру припиняється (проте із подальшим поновленням після їх закінчення) [49].

Найбільш радикальним у сфері реформування є Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо

реформування служби зайнятості, соціального страхування на випадок безробіття, сприяння продуктивній зайнятості населення, у тому числі молоді, та впровадження нових активних програм на ринку праці» від 21 вересня 2022 року № 2622-IX, який набрав чинності з 29 жовтня 2022 року [21]. Щодо нововведень у цьому Законі, які стосуються саме допомоги по безробіттю, то, насамперед, вони стосуються осіб, які мають право на забезпечення та соціальні послуги у випадку безробіття, до переліку яких було включено одиноку матір (батька), яка (який) здійснює догляд за дитиною з інвалідністю, та одного з батьків, прийомних батьків, батьків-вихователів дитячого будинку сімейного типу, усиновителя, опікуна, піклувальника дитини з інвалідністю підгрупи А. Раніше (до внесення змін цим Законом) право на допомогу по безробіттю мали застраховані особи, «страховий стаж яких протягом 12 місяців, що передували реєстрації (як безробітної/безробітного), становив не менше 6 місяців», станом на сьогодні страховий стаж було збільшено до 7 місяців.

Наступним нововведенням є встановлення тривалості виплати допомоги по безробіттю залежно від страхового стажу. Варто зазначити, що у попередній редакції Закону була відсутня така взаємозалежність. На рівні закону лише було передбачено загальну (максимальну) тривалість виплати допомоги по безробіттю, що не могла перевищувати 360 календарних днів протягом двох років або 720 днів для осіб передпенсійного віку. Окрім цього було скорочено і тривалість виплати допомоги по безробіттю для внутрішньо переміщених осіб із 180 до 120 календарних днів.

Що стосується розміру допомоги по безробіттю, то він як і раніше залежить від: підстави припинення трудових відносин; розміру середньої заробітної плати працівника та тривалості страхового стажу. Проте варто зазначити, що після внесення змін, у законі передбачено збільшення тривалості страхового стажу, що береться до уваги під час розрахунку розміру допомоги. Разом з тим було і збільшено розмір допомоги для осіб, які мають страховий стаж понад 24 чи понад 30 років на 5% та 10% відповідно.

До внесення змін у статті 23 Закону України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття» було зазначено, що: «перші 90 календарних днів особі буде виплачуватися 100% визначеного розміру допомоги; протягом наступних 90 календарних днів – 80%; у подальшому – 70%». Після внесених змін порядок отримання допомоги виглядає наступним

чином: «перша половина строку тривалості виплати допомоги по безробіттю – 100%; у подальшому – 50% від раніше встановленого розміру допомоги». Проте особи, «страховий стаж яких становить не менше 15 років і які протягом 15 років, що передували місяцю надання статусу зареєстрованого безробітного, не отримувала допомогу по безробіттю, матимуть можливість отримувати допомогу у збільшеному на 10% розмірі» [33].

Зміни торкнулися і тих працівників, які звільнилися з останнього місця роботи за власним бажанням без поважних причин чи за угодою сторін. Закон передбачає, що виплата допомоги їм буде здійснюватися з 31-го календарного дня (нагадаємо, що раніше виплати розпочиналися з 91-го календарного дня). У тому випадку, якщо підставою для звільнення стали: систематичне невиконання працівником без поважних причин обов'язків, покладених на нього трудовим договором або правилами внутрішнього трудового розпорядку; прогул; поява на роботі в нетверезому стані, у стані наркотичного або токсичного сп'яніння тощо, то виплата розпочнеться з 61-го календарного дня та у мінімальному розмірі (так само як і для осіб, страховий стаж яких менше 7 місяців).

У новій редакції було викладено і статтю 31 Закону України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття». Скорочено перелік підстав для припинення виплат до двох: 1) закінчення строку її виплати; 2) припинення реєстрації безробітного. Також передбачено підстави для призупинення виплати, раніше такі були відсутні. Окремо варто наголосити, що набрала чинності норма, відповідно до якої тривалість виплати допомоги по безробіттю на час діє воєнного стану не може перевищувати 90 календарних днів [33].

В цілому, правовий аналіз вище зазначених законів та підзаконних актів дає можливість стверджувати, що першочерговою, основною метою проведених реформ було зменшення видатків на допомогу по безробіттю на фоні зростаючого рівня безробіття, економічного спаду, збільшення (у рази) кількості осіб, що зазнали соціальних ризиків. Проте з іншої сторони зменшення розміру виплат та їх тривалості має спонукати безробітного до швидшого пошуку роботи.

Доцільно також зазначити, що на сьогодні українці можуть безоплатно повторно здобувати професійно-технічну освіту, тому, що 19 червня 2022 року Верховна Рада України прийняла

Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про професійну (професійно-технічну) освіту» щодо окремих аспектів підготовки кваліфікованих робітників в умовах воєнного стану та відновлення економіки» відповідно до якого населення матиме можливість: здобувати професійно-технічну освіту без повної загальної середньої освіти, яку можна буде отримати в будь-який інший час за кошти бюджету; безоплатно отримати другу робітничу професію через 3 роки після отримання попередньої професії (за наявності страхового стажу та вільних місць у закладі); здобути за бюджетні кошти освіту за іншою професією до завершення 3 років або за відсутності підтвердженого страхового стажу, якщо за станом здоров'я особа втратила можливість виконувати роботу за отриманою раніше професією, а також для невідкладного забезпечення потреб держави (регіону) у кваліфікованих робітниках; зарахування на навчання до закладів професійної освіти (незалежно від місця реєстрації); здобуття часткових професійних кваліфікацій із метою підготовки та перепідготовки за короткостроковими програмами під конкретні потреби відбудови країни; розподілу державного замовлення не лише на підготовку кваліфікованих робітників, а й на їхню перепідготовку та підвищення кваліфікації (відповідно до сучасних потреб держави). Зміни, запропоновані Законом, дозволять наблизити професійно-технічну освіту до реалій війни та сучасного ринку праці. Це забезпечить швидку перекваліфікацію для тих, хто втратив роботу, внаслідок чого знизиться рівень безробіття [25].

Також Урядом розробляються програми, покликані побороти високий рівень безробіття. Програма «єРобота» [60] – це можливість отримати від держави грант. Програма «Власна справа» дозволяє охочим розпочати власний бізнес і працевлаштувати принаймні 2 особи [59].

Введення воєнного стану в країні дало підстави для змін нормативно-правового забезпечення соціального захисту осіб з інвалідністю. На сьогоднішній час в Україні розрізняють три групи інвалідності: I, II та III. Настання інвалідності у людини може трапитись через певні причини. А саме: інвалідність при народженні або з дитинства; загальне захворювання; трудове каліцтво; професійне захворювання; каліцтво внаслідок нещасного випадку; каліцтво та/або захворювання, набуте при виконанні обов'язків військової служби. На жаль остання причина на сьогоднішній час трапляється дедалі більше через зухвале вторгнення російських загарбників до України.

Права особи з інвалідністю в нашій державі гарантуються та регулюються Конвенцією про права осіб з інвалідністю, Кодексом законів про працю України [9], законами України «Про відпустки» [17], «Про охорону праці» [50], «Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні» [47], «Про реабілітацію осіб з інвалідністю в Україні» [54] та іншими законами та підзаконними актами.

З метою оптимізації системи соціального захисту осіб з інвалідністю на період воєнного стану було прийнято Постанову Кабінету Міністрів України від 7 березня 2022 року № 214 «Деякі питання надання державної соціальної допомоги» відповідно до якої на період введення воєнного стану та одного місяця після його припинення чи скасування надання державної соціальної допомоги здійснюється без звернення за її перепризначенням або підтвердженням права на її отримання [4].

На період воєнного стану та одного місяця після його скасування не зупиняється виплата наступним категоріям отримувачів державної соціальної допомоги, навіть якщо вони пропустили строк перегляду: особам з інвалідністю з дитинства; дітям з інвалідністю; особам, які не мають права на пенсію; особам з інвалідністю.

Дітям з інвалідністю, яким виповнилося 18 років у лютому 2022 року, і які не встигли пройти обстеження та отримати висновок медико-соціальної експертизи про встановлення статусу особи з інвалідністю, виплату соціальної допомоги продовжили на період дії воєнного стану та на 1 місяць після його завершення.

У разі тимчасової зміни фактичного місця проживання одержувачі державної соціальної допомоги можуть отримати належні їм виплати переказом без відкриття рахунку у банку в АТ «Ощадбанк» або у відділенні АТ «Укрпошта». У такому разі необхідно повідомити органи соціального захисту населення за новим місцем проживання. Після скасування воєнного стану органи соціального захисту повинні інформувати одержувачів про необхідність протягом одного місяця оновити документи для продовження отримання допомоги та пільг.

Водночас Постановою Кабінету Міністрів України від 8 березня 2022 року № 225 «Деякі питання порядку проведення медико-соціальної експертизи на період дії воєнного стану на території України» визначено, що на період дії воєнного стану та протягом шести місяців після його припинення або скасування: у разі коли

особа, яка звертається для встановлення інвалідності, не може прибути на огляд до медико-соціальної експертної комісії, комісія може приймати рішення про встановлення інвалідності заочно на підставі направлення лікарсько-консультативної комісії; Кримська республіканська, обласні, центральні міські у містах Києві та Севастополі, міські, міжрайонні та районні медико-соціальні експертні комісії здійснюють свої функції з забезпеченням принципу екстериторіальності та забезпечують проведення медико-соціальної експертизи за направленням лікарсько-консультативної комісії незалежно від місця реєстрації, проживання або перебування особи, яка звертається для встановлення інвалідності [5].

У разі, якщо лікар або лікарсько-консультативна комісія не можуть направити (зокрема заочно) осіб із тимчасовою непрацездатністю на медико-соціальну експертизу: рішення щодо продовження тимчасової непрацездатності за її наявності приймається без направлення на медико-соціальну експертизу; направлення на медико-соціальну експертизу здійснюється не пізніше, ніж через місяць після припинення або скасування воєнного стану.

Повторний огляд, строк якого припав на період дії воєнного стану, переноситься не більше, ніж на 6 місяців після припинення або скасування воєнного стану за наступних умов: якщо осіб з інвалідністю та осіб, яким встановлено ступінь втрати професійної працездатності, лікарсько-консультативна комісія не може відправити на медико-соціальну експертизу; якщо дітей з інвалідністю лікар не може відправити на лікарсько-консультативну комісію.

При цьому інвалідність та ступінь втрати професійної працездатності продовжується до останнього числа шостого місяця після припинення або скасування періоду дії воєнного стану, якщо раніше не буде проведено повторний огляд.

Також, згідно з чинним законодавством особі з інвалідністю гарантовано наступне:

- при прийнятті на роботу не встановлюється випробування особі з інвалідністю, направленою на роботу відповідно до рекомендації медико-соціальної експертизи (ст. 26 Кодексу законів про працю України) [9]. Але в умовах воєнного стану при укладенні трудового договору умова про випробування працівника під час прийняття на роботу може встановлюватися для будь-якої категорії працівників (ст. 2 Закону України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану») [46];

- при скороченні чисельності чи штату працівників у зв'язку із змінами в організації виробництва і праці переважне право на залишення на роботі при рівних умовах продуктивності праці і кваліфікації надається особам з інвалідністю внаслідок війни, працівникам, які дістали на цьому підприємстві, в установі, організації трудове каліцтво або професійне захворювання (ст. 42 Кодексу законів про працю України) [9];
- робота у нічний час та залучення до надурочних робіт осіб з інвалідністю допускається лише за їх згодою і за умови, що це не суперечить медичним рекомендаціям (ст. 55, 63 Кодексу законів про працю України [9], ст. 12 Закону України «Про охорону праці» [50], ст. 8 Закону України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану») [46];
- у випадках, передбачених законодавством, на роботодавця покладається обов'язок організувати навчання, перекваліфікацію і працевлаштування осіб з інвалідністю відповідно до медичних рекомендацій, встановити на їх прохання неповний робочий день або неповний робочий тиждень та створити пільгові умови праці (ст. 172 Кодексу законів про працю України) [9];
- право на щорічну основну відпустку особам з інвалідністю I і II груп тривалістю 30 календарних днів, а особам з інвалідністю III групи – 26 календарних днів; право на відпустку без збереження заробітної плати в обов'язковому порядку особам з інвалідністю III групи – тривалістю до 30 календарних днів щорічно та особам з інвалідністю I та II груп – тривалістю до 60 календарних днів щорічно (ст. 6, 25 Закону України «Про відпустки» [17]).

Отже, аналіз нормативно-правового забезпечення соціального захисту осіб з інвалідністю показав, що у нашій державі створюються всі умови для реалізації такими особами прав нарівні з іншими громадянами.

Окремого дослідження потребує питання соціального захисту дітей-сиріт та дітей позбавлених батьківського піклування під час військових дій. Наша держава виконує покладений на неї обов'язок щодо забезпечення виховання дітей, які залишилися без піклування батьків, передбачену Конвенцією ООН «Про права дитини» [52] і Декларацією ООН «Про соціальні і правові принципи, що стосуються захисту і благополуччя дітей, особливо при передачі дітей на виховання та їх усиновлення на національному і міжнародному рівнях» [56].

Що стосується воєнного стану, то варто зазначити, що в частині 2 статті 3 Конвенції «Про права дитини» держави-учасниці зобов'язуються забезпечити надійний захист та піклування, який необхідний для нормального функціонування та благополуччя дитини. Важливим є те, що дітям-сиротам гарантують реалізацію прав та забезпечення свобод не тільки законодавство України, а також міжнародні нормативно-правові акти. Зокрема до них належить Конвенція про права дитини. У частині 1 статті 2 даної Конвенції зазначається, що Держави-учасниці поважають і забезпечують всі права кожній дитині, яка перебуває в межах їх юрисдикції, без будь-якої дискримінації незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного, етнічного або соціального походження, майнового стану, стану здоров'я і народження дитини, її батьків чи законних опікунів або яких-небудь інших обставин [52].

Національна стратегія реформування системи інституційного догляду та виховання дітей на 2017–2026 рр. під альтернативним доглядом за дітьми визначає форми догляду за дітьми, які з певних причин не можуть проживати з біологічними батьками (установлення опіки та піклування, улаштування в прийомні сім'ї, дитячі будинки сімейного типу, патронатні сім'ї, дитячі заклади з умовами проживання, наближеними до сімейних). У Декларації «Про права дитини» [52] записано, що дитині повинні бути забезпечені соціальний захист і надані можливості та відповідні умови нормальним шляхом і в умовах свободи і достоїнств розвиватися фізично, розумово, морально, духовно. Зміст нормативно-правових актів має сприяти задоволенню інтересів дитини. Саме тому, одне з головних завдань формування стратегії розвитку держави був і буде захист дитини, особливо в її дитячі роки, коли відбувається моральне, фізичне становлення особистості, засвоєння національних та загальнолюдських цінностей. Тому діяльність усіх відповідних соціальних інститутів має бути спрямована на створення таких форм виховання й утримання дитини-сироти, які б могли певною мірою пом'якшити негативні наслідки діяльності деструктивних сімей.

Проте, враховуючи військові події в Україні, необхідно звернути увагу на Постанову Кабінету Міністрів України «Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України щодо захисту прав дітей на період надзвичайного або воєнного стану», де встановлено, що під час дії на території України надзвичайного або воєнного

стану: до дитячого будинку сімейного типу можуть влаштовуватися діти, які залишилися без батьківського піклування, на умовах тимчасового влаштування в межах передбаченої граничної чисельності дітей у дитячому будинку сімейного типу, а також, це стосується прийомних сімей, які можуть тимчасово влаштовувати дітей, які залишилися без батьківського піклування, на умовах тимчасового влаштування в межах передбаченої граничної чисельності дітей у прийомній сім'ї. Також рішення Уряду спрощує процедуру влаштування дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, під опіку або піклування родичів [22].

В період воєнного стану розповсюджене таке явище, як виїзд за межі України. В умовах даної ситуації була прийнята Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Правил перетинання державного кордону громадянами України». Це було здійснено задля забезпечення і реалізації прав громадян України, зокрема дітей сиріт щодо безпечного та гарантованого права виїзду з держави. Пункт 2-3 даної постанови зазначає, що виїзд за межі України дітей-сиріт, які не досягли 18-річного віку здійснюється у супроводі законного представника або іншої уповноваженої особи. При цьому у дитини повинен бути документи, що містять відомості про особу (свідоцтво про народження або бути паспорт громадянина України); наказ директора закладу, де перебували діти; письмове погодження з підписом голови обласної військової адміністрації, погоджене з Національною службою про дозвіл виїзду, а також потрібне запрошення установ, які будуть гарантувати перебування там дітей-сиріт. Наступними умовами, по прибутті дитини до країни, є обов'язкове звернення до консульської установи, для постановки сиріт на тимчасовий консульський облік. Консульська установа протягом одного робочого дня зобов'язана через Міністерство Закордонних Справ поінформувати Міністерство соціальної політики та Національну соціальну службу про взяття дітей на консульський облік. Для виїзду дітей за межі України можуть бути сформовані групи дітей із супроводжуючими особами з розрахунку один супроводжуючий не більш як на 15 дітей/один супроводжуючий не більш як на чотири дитини з інвалідністю [43].

Конвенція «Про права дитини» гарантує статтею 22 надання дитині статусу біженця та забезпечити належний захист та гуманітарне забезпечення. В умовах російського вторгнення на територію України, спостерігається таке явище, як незаконна вимушена депортація дітей, зокрема переважно дітей-сиріт на

територію російської федерації. Міжнародний документ, а саме Конвенція «Про права дитини» гарантує частиною 1 статтею 11 вжиття заходів державами-учасницями для боротьби з незаконним переміщенням і неповерненням дітей із-за кордону [52].

Також потрібно відзначити співпрацю міжнародної організації а саме ЮНІСЕФ (ООН) з Україною. Дитячий фонд спільно з Офісом президента та Міністерством соціальної політики запустили загальнонаціональну інформаційну кампанію «Дитина не сама: інструкція з турботи». Метою даної кампанії є привернення уваги до порушення прав дітей під час війни. А саме мова йде про права дітей, які залишилися в результаті війни, які залишилися в результаті війни без піклування батьків і потребують турботи та тимчасового дому [8].

У Міністерстві соціальної політики напрацювали рішення, яке дає можливість дітям перебувати під час війни на умовах тимчасового влаштування в прийомній сім'ї або в дитячих будинках сімейного типу, чи за спрощеною процедурою – під опікою або піклуванням родичів. Це забезпечить найкращі інтереси дитини до того моменту, поки не буде з'ясовано, що саме сталось з її батьками.

Окрім того, Порядок провадження органами опіки та піклування діяльності, пов'язаної із захистом прав дитини, затверджений Постановою Кабінету Міністрів України від 24 вересня 2008 року № 866 «Питання діяльності органів опіки та піклування, пов'язаної із захистом прав дитини», доповнено розділом «Особливості влаштування дітей, які залишилися без батьківського піклування, у тому числі дітей, розлучених із сім'єю, дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, у разі введення на території України надзвичайного або воєнного стану». Так, під час дії на території України надзвичайного або воєнного стану діти, які залишилися без батьківського піклування, у тому числі діти, розлучені із сім'єю, тимчасово влаштовуються відповідно до п. 31 цього Порядку, до функціонуючих прийомних сімей та дитячих будинків сімейного типу на умовах тимчасового влаштування в межах передбаченої граничної чисельності дітей, які можуть бути влаштовані до таких форм виховання [14].

Звісно, що коли сім'я, приймає дітей-сиріт у військовий час, необхідно проінформувати державні органи, щодо місця перебування дитини-сироти. У разі відсутності технічної можливості видати наказ служби у справах дітей за місцем функціонування відповідної прийомної сім'ї або дитячого будинку сімейного типу

діти влаштовуються за наказом служби у справах дітей відповідної обласної та міської військової адміністрації, а у разі набуття тимчасово влаштованою дитиною статусу дитини-сироти, дитини, позбавленої батьківського піклування, така дитини влаштовується до прийомних сімей та дитячих будинків сімейного типу на загальних підставах з призначенням виплати державної соціальної допомоги.

Під час дії на території України воєнного стану особа, яка перебуває у сімейних, родинних відносинах (у тому числі хрещені батьки) з дитиною-сиротою або дитиною, позбавленою батьківського піклування, виявила бажання взяти її під опіку, піклування подає службі у справах дітей за місцем свого проживання або за місцем виявлення дитини такі документи: заяву; копію паспорта громадянина України; документи, що підтверджують сімейні, родинні зв'язки особи з дитиною; довідку від нарколога та психіатра про відсутність перебування на обліку; довідку про наявність чи відсутність судимості, видану територіальним центром з надання сервісних послуг Міністерства внутрішніх справ за місцем проживання заявника або через Портал «Дія». У разі неможливості її отримання, кандидат в опікуни, піклувальники подає заяву про відсутність притягнення його до кримінальної відповідальності відповідно до статей Кримінального кодексу України, зазначених у п.10 ч.1 ст.212 Сімейного кодексу України [61]. Відповідальність за достовірність наданої службі у справах дітей інформації щодо відсутності судимості покладається на опікунів чи піклувальників.

Під час дії на території України воєнного стану проходження особами, в сім'ї яких влаштовуються діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування, під опіку, піклування, курсу навчання з виховання таких дітей у центрі соціальних служб не вимагається.

Отже, аналіз нормативно-правових документів показав, що одним із найважливіших завдань держави є створення оптимальних умов для підтримки соціально незахищених категорій населення в умовах дії воєнного стану. Зміни, які відбулися у нормативно-правовому забезпеченні соціального захисту населення у 2022-2024 р.р. дають можливість оперативно надавати соціальні послуги особам/сім'ям, в умовах введення на території України воєнного стану з метою збереження їх здоров'я та життя.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бюджетний кодекс України : документ від 01.01.2024 р. № 2456-VI. URL: 3035-IX, 3278-IX, 3460-IX <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-17#Text> (дата звернення: 15.01.2024)
2. Деякі питання використання коштів для задоволення потреб евакуйованих осіб та осіб, які проживають в деокупованих населених пунктах : Постанова Кабінету Міністрів України від 21.10.2022 р. № 1195. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1195-2022-%D0%BF#Text> (дата звернення: 07.11.2023)
3. Деякі питання виплати допомоги на проживання внутрішньо переміщеним особам : Постанова Кабінету Міністрів України від 20 березня 2022 р. № 332. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/332-2022-%D0%BF#Text> (дата звернення: 13.11.2023)
4. Деякі питання надання державної соціальної допомоги : Постанова Кабінету Міністрів України від 07.03.2022 р. № 214. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/214-2022-%D0%BF#Text> (дата звернення: 05.12.2023)
5. Деякі питання порядку проведення медико-соціальної експертизи на період дії воєнного стану на території України : Постанова Кабінету Міністрів України від 08.03.2022 р. № 225. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/225-2022-%D0%BF#Text> (дата звернення: 14.11.2023)
6. Деякі питання реєстрації, перереєстрації безробітних та ведення обліку осіб, які шукають роботу, нарахування та виплати допомоги по безробіттю на період дії воєнного стану : Постанова Кабінету Міністрів України від 19.03.2022 р. № 334. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/334-2022-%D0%BF#Text> (дата звернення: 12.11.2023)
7. Деякі питання фінансування соціальних послуг під час дії воєнного стану в Україні або окремих її місцевостях : Постанова Кабінету Міністрів від 07.07.2022 р. № 784. URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/506725__756770 (дата звернення: 24.10.2023)
8. Дитина не сама: інструкція з турботи. Загальнонаціональна інформаційна кампанія. URL: <https://dity.msp.gov.ua/> (дата звернення: 04.11.2023)
9. Кодекс законів про працю України : документ від 24.12.2023 р. № 322-08. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text> (дата звернення: 28.12.2023)
10. Конвенція про права осіб з інвалідністю : документ від 19.06.2023 р. № 995_g71. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g71#Text (дата звернення: 01.12.2023)
11. Конституція України : документ від 01.01.2020 р. № 254к/96-ВР. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/constitution> (дата звернення: 06.12.2023)
12. Основи законодавства України про охорону здоров'я : Закон України від 01.01.2024 р. № 2801-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12#Text> (дата звернення: 09.01.2024)
13. Питання деяких виплат військовослужбовцям, особам рядового і начальницького складу, поліцейським та їх сім'ям під час дії воєнного стану : Постанова Кабінету Міністрів України від 28.02.2022 р. № 168. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/168-2022-%D0%BF#Text> (дата звернення: 03.12.2023)
14. Питання діяльності органів опіки та піклування, пов'язаної із захистом прав дитини : Постанова Кабінету Міністрів України від 19.03.2024 р. № 866. URL:

- <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/866-2008-%D0%BF#Text> (дата звернення: 25.03.2024)
15. Питання надання гуманітарної та іншої допомоги цивільному населенню в умовах воєнного стану в Україні : Постанова Кабінету Міністрів від 07.03.2022 р. № 220 . URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/220-2022-%D0%BF#Text> (дата звернення: 27.11.2023)
 16. Про введення воєнного стану в Україні : Указ Президента України від 13.02.2024 р. № 64/2022. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/642022-41397> (дата звернення: 23.02.2024)
 17. Про відпустки : Закон України від 24.12.2023 р. № 504/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/504/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 28.12.2023)
 18. Про внесення змін до деяких законів України щодо надання соціальних послуг у разі введення надзвичайного або воєнного стану в Україні або окремих її місцевостях : Закон України від 14.04.2022 р. № 2193-ІХ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2193-20#Text> (дата звернення: 22.10.2023)
 19. Про внесення змін до деяких законів України щодо уточнення норм, що регулюють питання визначення категорій осіб, які визнаються ветеранами війни та членами сімей загиблих Захисників і Захисниць України, та надання їм соціальних гарантій : Закон України від 15.03.2022 р. № 2121-ІХ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2121-20#Text> (дата звернення: 17.10.2023)
 20. Про внесення змін до деяких законів України щодо функціонування сфер зайнятості та загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття під час дії воєнного стану : Закон України від 21.04.2022 р. № 2220-ІХ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2220-20#Text> (дата звернення: 02.11.2023)
 21. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо реформування служби зайнятості, соціального страхування на випадок безробіття, сприяння продуктивній зайнятості населення, у тому числі молоді, та впровадження нових активних програм на ринку праці : Закон України від 21.09.2022 р. № 2622-ІХ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2622-20#Text> (дата звернення: 29.10.2023)
 22. Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України щодо захисту прав дітей на період надзвичайного або воєнного стану : Постанова Кабінету Міністрів України від 22.03.2022 р. № 349-2022-п. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/349-2022-%D0%BF#Text> (дата звернення: 28.12.2023)
 23. Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України щодо надання соціальних послуг у разі введення надзвичайного або воєнного стану в Україні або окремих її місцевостях : Постанова Кабінету Міністрів України від 07 травня 2022 року № 560. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/560-2022-%D0%BF#Text> (дата звернення: 23.12.2023)
 24. Про внесення змін до законів України «Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917-1991 років» та «Про пенсії за особливі заслуги перед Україною» стосовно борців за незалежність України у ХХ столітті та деяких інших осіб : Закон України від 29.05.2023 р. № 3113-ІХ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3113-20#Text> (дата звернення: 24.11.2023)

26. Про внесення змін до Закону України «Про професійну (професійно-технічну) освіту» : Закон України від 19.06.2022 р. № 2312-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2312-20#Text> (дата звернення: 18.01.2024)
27. Про внесення змін до Постанови Кабінету Міністрів України від 19 березня 2022 р. № 334 : Постанова Кабінету Міністрів України від 29.04.2022 р. № 509 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/509-2022-%D0%BF#Text> (дата звернення: 18.11.2023)
28. Про внесення зміни до Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» : Закон України від 20.03.2023 р. № 2981-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2981-20#Text> (дата звернення: 17.11.2023)
29. Про Державний бюджет України на 2022 рік : Закон України від 31.03.2023 р. № 1928-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1928-20> (дата звернення: 10.11.2023)
30. Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії : Закон України від 04.05.2023 р. № 2017-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2017-14#Text> (дата звернення: 06.11.2023)
31. Про державну соціальну допомогу особам, які не мають права на пенсію, та особам з інвалідністю : Закон України від 16.09.2022 р. № 727-IV URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1727-15#Text> (дата звернення: 19.11.2023)
32. Про забезпечення соціального захисту дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах : Постанова Кабінету Міністрів від 01.06.2020 р. № 585. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/585-2020-%D0%BF#Text> (дата звернення: 29.10.2023)
33. Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування : Закон України від 01.01.2024 р. № 1058-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1058-15#Text> (дата звернення: 19.10.2023)
34. Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття : Закон України від 31.03.2023 р. № 1533-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1533-14#Text> (дата звернення: 08.12.2023)
35. Про зайнятість населення : Закон України від 14.10.2023 р. № 5067-VI. URL: <https://precedent.ua/5067-17> (дата звернення: 02.11.2023)
36. Про затвердження Державного стандарту соціальної послуги натуральної допомоги Наказ Міністерства соціальної політики України від 01.07.2022 р. № 0589-21. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0589-21#Text> (дата звернення: 16.10.2023)
37. Про затвердження змін до деяких наказів Міністерства соціальної політики України : Наказ Міністерства соціальної політики України від 11.05. 2022 р. № 147. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/re38014> (дата звернення: 22.10.2023)
38. Про затвердження Порядку компенсації витрат за тимчасове розміщення (перебування) внутрішньо-переміщених осіб : Постанова Кабінету Міністрів України від 19.03.2022 р. № 333. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/333-2022-%D0%BF#Text> (дата звернення: 07.12.2023)
39. Про затвердження Порядку надання роботодавцю компенсації витрат на оплату праці за працевлаштування внутрішньо переміщених осіб внаслідок проведення бойових дій під час воєнного стану в Україні : Постанова Кабінету Міністрів України від 20.03.2022 р. № 331. URL:

- <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/331-2022-%D0%BF#Text> (дата звернення: 19.01.2024)
40. Про затвердження Порядку надання соціальних послуг особам з інвалідністю та особам похилого віку, які страждають на психічні розлади : Постанова Кабінету Міністрів України від 02.11.2023 р. № 576-2019-п. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/576-2019-%D0%BF#Text> (дата звернення: 21.12.2023)
41. Про затвердження Порядку реєстрації, перереєстрації зареєстрованих безробітних та ведення обліку осіб, які шукають роботу : Постанова Кабінету Міністрів України від 30.12.2023 р. № 446-2023-п. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/446-2023-%D0%BF#n326> (дата звернення: 08.01.2024)
42. Про затвердження Порядку надання статусу особи з інвалідністю внаслідок війни особам, які отримали інвалідність внаслідок поранення, контузії, каліцтва або захворювання, одержаних під час безпосередньої участі в антитерористичній операції, здійсненні заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації в Донецькій та Луганській областях, забезпеченні їх проведення, під час безпосередньої участі у заходах, необхідних для забезпечення оборони України, захисту безпеки населення та інтересів держави у зв'язку з військовою агресією Російської Федерації проти України : Постанова Кабінету Міністрів України від 11.07.2-23 р. № 685-2015-п. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/685-2015-%D0%BF#Text> (дата звернення: 17.03.2024)
43. Про затвердження Порядку та умов надання компенсації місцевим бюджетам на оплату комунальних послуг, що надаються під час розміщення тимчасово переміщених осіб, у період воєнного стану : Постанова Кабінету Міністрів України від 11.03.2022 р. № 261. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/KP220261> (дата звернення: 21.12.2023)
44. Про затвердження Правил перетинання державного кордону громадянами України : Постанова Кабінету Міністрів України від 14.03.2024 р. № 57-95-п. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/57-95-%D0%BF#Text> (дата звернення: 25.03.2024)
45. Про затвердження форми акта про надання повнолітній особі соціальних послуг екстрено (кризово) : Наказ Міністерства соціальної політики України від 18.04.2022 р. № 135. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0512-22#Text> (дата звернення: 25.11.2023)
46. Про організацію надання соціальних послуг : Постанова Кабінету Міністрів України від 01.06.2020 р. № 587. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/587-2020-%D0%BF#Text> (дата звернення: 14.11.2023)
47. Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану : Закон України від 24.12.2023 р. № 2136-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-20#Text> (дата звернення: 11.12.2023)
48. Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні : Закон України від 01.01.2024 р. № 875-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/875-12#Text> (дата звернення: 10.01.2024)
49. Про особливості виплати та доставки пенсій, грошових допомог на період введення воєнного стану : Постанова Кабінету Міністрів України від 26.02.2022 р. № 162. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/162-2022-%D0%BF> (дата звернення: 20.10.2023)

51. Про особливості реалізації державної політики у сферах зайнятості та загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття під час воєнного стану та після його припинення або скасування : Постанова Кабінету Міністрів України від 21 червня 2022 року № 735. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/735-2022-%D0%BF#Text> (дата звернення: 09.12.2023)
52. Про охорону праці : Закон України від 14.10.1992 р. № 2694-XII. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/T269400> (дата звернення: 22.11.2023)
53. Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб : Закон України від 01.01.2024 р. № 2262-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2262-12#Text> (дата звернення: 05.01.2023)
54. Про права дитини : Конвенція ООН від 16.11.2023 р. № 995_021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text (дата звернення: 19.12.2023)
55. Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 19.10.2023 р. № 389-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text> (дата звернення: 23.12.2023)
56. Про реабілітацію осіб з інвалідністю в Україні : Закон України від 01.01.2024 р. № 2961-IV. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/T052961> (дата звернення: 19.01.2024)
57. Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей : Закон України від 05.10.2023 р. № 2011-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2011-12#Text> (дата звернення: 11.12.2023)
58. Про соціальні і правові принципи, що стосуються захисту і благополуччя дітей, особливо при передачі дітей на виховання та їх усиновленні на національному і міжнародному рівнях: Декларація ООН від 03.12.1986 р. прийнята Резолюцією ГА ООН № 41/85. URL: <https://cyclop.com.ua/content/view/1033/58/1/2/> (дата звернення: 15.10.2023)
59. Про соціальні послуги : Закон України від 31.12.2023 р. № 2671-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19#Text> (дата звернення: 09.01.2024)
60. Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту : Закон України від 01.01.2024 р. № 3551-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3551-12#Text> (дата звернення: 12.01.2024)
61. Програма «Власна справа». URL: <https://kosht.media/hrantova-prohrama-vlasna-sprava-iak-otrymaty-dopomohu-dlia-biznesu/> (дата звернення: 09.01.2024)
62. Програма «єРобота». URL: <https://erobota.diia.gov.ua/> (дата звернення: 09.01.2024)
63. Сімейний кодекс України : документ від 01.01.2024 р. № 2947-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text> (дата звернення: 14.01.2024)
64. Основи законодавства України про охорону здоров'я: Закон України від 03.03.2024 р. № 2801-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12#Text> (дата звернення: 17.03.2024)

1.2. Інноваційні практики соціального захисту вразливих категорій населення в умовах воєнного стану

Олексій КЛОЧКО

кандидат педагогічних наук, доцент

В умовах дії воєнного стану перед Україною стоять серйозні соціальні виклики, поглиблення існуючих та виникнення нових соціальних проблем у суспільстві. На сьогодні, в період соціально-політичних, економічних трансформаційних змін та процесів, система соціального захисту населення перебуває на етапі повноцінного свого реформування. За своїм головним призначенням – організація надання соціальних послуг та допомоги – соціальний захист реалізує головну функцію державної політики із соціального забезпечення своїх громадян.

Зауважимо, що поняття «соціальний захист» потребує уточнення свого концептуального змісту. Міжнародна організація праці визначає поняття соціального захисту як загальну базову соціальну підтримку всім громадянам незалежно від внесків або тривалості їх трудового стажу. Конвенція Міжнародної організації праці та наступні міжнародні трудові норми містять дев'ять основних складових соціального захисту, таких як медична допомога, допомога внаслідок хвороби, допомога по безробіттю, у зв'язку з народженням дитини, допомога сім'ям з дітьми, внаслідок виробничого травматизму і професійного захворювання, за інвалідністю, за віком, у разі втрати годувальника [42, с. 107].

На предметну увагу заслуговує наукова позиція Б. Анпілогової, що полягає у трактуванні означеного поняття як комплексу цілеспрямованих заходів держави та суб'єктів громадського суспільства, що спрямовані на підтримку та забезпечення соціальної захищеності найбільш вразливих категорій населення або окремої групи суспільства [1, с. 293]. На думку авторки система сучасного соціального захисту України характеризується такими загальними рисами:

1. Соціальний захист передбачає дію особливого механізму реалізації публічної політики у соціальній сфері.
2. Соціальний захист є особливим соціально-правовим інститутом.
3. Формування та об'єктивізація соціального захисту відбувається за рахунок дії юридичного механізму соціального захисту.

4. Соціальний захист є соціально-правовим феноменом, що характеризується певною основою та похідною метою.
5. Соціальний захист виконує комплекс завдань, що у своїй сукупності сприяють досягненню соціальної мети [1, с. 293–295].

Погоджуємось з В. Філіпчукаом, який вважає вагомим визначення, що дає соціальному захисту «The Encyclopedia Americana», а саме: «соціальний захист означає безпеку та свободу від страху та спрямований до суспільства як до групи взаємопов'язаних людей, які залежать одна від одної». Автор наголошує, що системоутворюючим фактором у цьому визначенні є «безпека та свобода від страху», що є необхідним елементом вільної демократичної держави [42].

Сукупність наукових поглядів та позицій розглядають поняття соціального захисту населення як систему (функцію; діяльність) держави, спрямовану на установалення системи правових, соціальних, економічних гарантій, що забезпечують підтримку, реалізацію конституційних прав і свобод, задоволення матеріальних та духовних потреб незахищених верств населення [39].

Заслужовують на увагу наукові позиції вітчизняних дослідників щодо сутності поняття соціального захисту, що передають їх авторське бачення. Так, В. Базилевич розглядає соціальний захист як комплекс законодавчо закріплених норм, що гарантує держава окремим верствам населення, а також за певних економічних умов усім членам суспільства (під час зростання інфляції, спаду виробництва тощо) [2]. У свою чергу дослідник В. Скуратівський зазначає, що соціальний захист є комплексом організаційно-правових та економічних заходів, спрямованих на захист добробуту кожного члена суспільства в конкретних економічних умовах [37]. Науковець В. Москаленко наголошує на тезі, що соціальний захист – це система заходів і відповідних інститутів, призначених для забезпечення нормального існування людини, підвищення рівня задоволення її соціальних потреб, якості життя та перспектив [23]. Отже, під соціальним захистом розуміємо системну діяльність держави зі створення соціальних гарантій, реалізації соціальних послуг, допомоги, страхування вразливим категоріям населення відповідно їхньому конституційному на це праву.

Однак, існуюча система соціального захисту не відповідає сучасним соціальним стандартам, повноцінному соціальному забезпеченню вразливих категорій громадян. Зазначимо, що на зміну традиційної системи соціального захисту населення приходить

модель, що заснована на системі надання соціальних послуг. Така модель повинна реалізовуватися через спеціально створену мережу державних соціальних служб, що органічно мають доповнювати соціально орієнтовані установи недержавного (третього) сектору. Тому інституційною основою соціального захисту визначаємо заклади соціального захисту населення, центри соціальних служб, установи безоплатної правової допомоги, заклади Державної служби зайнятості, пенсійні фонди та ін. З огляду на сучасну соціальну ситуацію у країні, реагування на гострі соціальні виклики, можемо стверджувати, що сучасна державна система інституційного забезпечення соціального захисту населення повною мірою не справляється із вирішення завдань та потребує значної підтримки з боку третього (недержавного) сектору. Тому, ураховуючи це, до інституційної основи системи соціального захисту населення віднесемо також і мережу громадських та благодійних організацій. На сьогодні, такі недержавні осередки стали важливими центрами прийняття рішень, реалізації завдань соціальної політики, отримання громадянами соціальних послуг та допомоги. Стверджуємо, що успішність та результативність функціонування системи соціального захисту населення забезпечить єдність державних соціальних інститутів і третього сектору (громадських і благодійних організацій), їхнє ефективне партнерство.

Важливо зазначити, що сприятиме сталості та підвищенню практичної ефективності соціального захисту успішна реалізація інноваційних практик, проєктів та програм. Важливим аспектом у проблемному колі дослідження особливостей соціального захисту вразливих категорій населення в умовах дії воєнного стану є аналіз сутності т.зв. інноваційних практик та їх доцільності у сфері надання соціальних послуг та допомог. Зазначимо, що у практиці соціальної допомоги та надання послуг усе частіше вживається термін «соціальні інновації» та «інноваційні практики у соціальній сфері».

Згідно Закону України «Про інноваційну діяльність» № 40-IV від 04.07.2002 р. [31] під поняттям «інновації» розуміємо новостворені або вдосконалені конкурентоспроможні технології, послуги, а також організаційно-технічні рішення виробничого, адміністративного, комерційного або іншого характеру, які суттєво покращують структуру, зміст та якість виробництва й соціальної сфери [31].

Аналіз досліджень з проблематики соціальних інновацій дозволив виокремити напрями сучасного трактування поняття:

- 1) на глибоке переконання дослідників Ю. Яковця, О. Набатової, соціальні інновації визначаються як нововведення у соціальній сфері, що сприяють вирішенню суперечностей, що виникають в умовах трансформаційних соціальних змін, посилення процесів соціальної мобільності. До соціальних інновацій О. Набатова відносить нові стратегії, концепції, ідеї та організації, що задовольняють різні типи соціальних потреб, а саме: від умов праці й освіти до розвитку громад, охорони здоров'я та безпеки, й сприяють поширенню та зміцненню ідей громадянського суспільства [27];
- 2) соціальні інновації як динамічний процес перетворення нововведень на соціокультурні норми та зразки, що забезпечує їхню інституціоналізацію й закріплення їх у системі духовно-матеріальних цінностей соціуму. Відповідно, під інноваційними соціальними процесами дослідники розуміють «трансформації у соціальних структурах і процесах, що приводять до зміни способу функціонування соціальної системи. При цьому можуть суттєво змінюватися стратегічні пріоритети, технологія, культура, соціальні інститути» [24].

Однак, більшої уваги потребує розгляд поняття «інноваційні практики у соціальній сфері». Підтримуємо наукову позицію Ю. Горемикіної, яка визначає інноваційні практики у сфері соціальної роботи як нові способи вирішення актуальних потреб вразливих категорій населення, що спрямовані на досягнення максимально ефективного результату [7, с. 93]. Специфічною ознакою інноваційних практик роботи із вразливими категоріями населення є те, що вони не обмежуються конкретними організаційними формами чи методами роботи, тобто можуть існувати у формі технологій, програм або проєктів, що можуть бути реалізованими у професійній діяльності у вигляді послуг, які надають фахівці соціальних служб та установ. Вагомою є думка дослідниці, що поняття «інноваційна практика роботи із вразливими категоріями населення» є відносною парадигмою й відповідає національним особливостям соціальної роботи та надання соціальних послуг. Тобто практика реалізації технології, програми чи проєкту, що є звичною для однієї країни, в іншій країні (приміром в Україні) у адаптованому до локальних умов та національних традицій вигляді можна розглядати вже як інноваційну [7, с. 93–94]. Цінним теоретико-методичним здобутком, вважаємо, розроблену авторську структурну модель формування інноваційної практики роботи із вразливими категоріями населення Ю. Горемикіною [7, с. 95].

Дослідниця визначила, що першим етапом формування інноваційної практики стане оцінювання нагальних потреб вразливої категорії населення. Після отримання суб'єктивної оцінки потреб важливим буде сформувані реалістичні уявлення про те, чи можуть виявлені потреби бути задоволені за допомогою традиційного технологічного інструментарію, а також чи достатніми є залучені ресурси, що потенційно зможуть реалізувати визначену інновацію.

Аналіз можливостей технологічних процесів, практик й достатності ресурсів для задоволення потреб вразливих категорій населення може привести до можливих результатів: виявленню, що матеріальних ресурсів у соціальних служб і можливостей традиційних технологічних процесів достатньо або ж недостатньо, чи виявленню, що необхідні технологічні процеси або ресурси повністю відсутні. У випадку, якщо ресурсів соціальних служб і можливостей наявних технологічних процесів недостатньо або вони відсутні, суб'єкт, який має намір реалізувати інноваційну практику, здійснює пошук надійних джерел інформації з метою формування нового практичного підходу до роботи із вразливими категоріями громадян. Такими джерелами, за визначенням Ю. Горемикіної, як правило, є пропозиції органів владних повноважень, а також громадського (третього) сектору, науковців щодо реалізації основних засад соціального захисту, досвід інших країн у задоволенні аналогічних потреб вразливих категорій громадян, кращі практики вітчизняних організацій у вирішенні аналогічних питань.

Відповідно до отриманої інформації робоча група розробляє практичний підхід до роботи із вразливими категоріями громадян, а також практичні механізми його імплементації у діяльність соціально орієнтованих установ, що надають соціальні послуги.

Практичні підходи до створення інноваційних практик роботи із вразливими категоріями населення повинні демонструвати:

- 1) конкретні способи вирішення соціальних проблем;
- 2) забезпечення дотримання інтересів та реалізацію запитів вразливих категорій громадян,
- 3) фінансову доцільність реалізації інноваційної практики.

Механізми імплементації практичного підходу передбачають вирішення організаційних питань, зокрема: які фахівці необхідні для упровадження інноваційної практики; які органи чи організації відповідатимуть за упровадження практики; чи потрібно додатково навчати фахівців; скільки фінансових ресурсів потрібно тощо.

Наступний етап пошуку необхідних ресурсів для реалізації сформованого підходу на практиці (державне фінансування, спонсорські кошти, благодійні внески, кошти від оплати платних соціальних послуг, матеріальні ресурси (приміщення, обладнання, технічні можливості).

На завершальному етапі формується функціональна інноваційна практика. Підсумком удосконалення традиційних технологічних процесів стає поява інноваційної практики, що запозичила переваги традиційної практики, що визнана успішною, але й відображає окремі переваги іншими, новими способами.

Так само як і оцінка потреб вразливих категорій громадян, аналіз можливостей традиційних технологічних процесів та ресурсів у соціальних служб для задоволення зазначених потреб буде точним і повним на регіональному рівні громади, де легше зібрати інформацію про ресурси надавачів соціальних послуг.

Авторка наголошує, що інакше ситуація виглядатиме, якщо виявлено достатню кількість матеріальних ресурсів у соціальних служб й достатні можливості традиційних технологічних процесів задовольнити незадоволені потреби вразливих категорій громадян. У ситуації якщо практика функціонує добре, тобто охоплює усіх, хто потребує захисту і має на нього право, характеризується високим рівнем задоволеності нею вразливих категорій і достатньою мірою вирішення проблем цих громадян, то технологічні процеси навряд чи потребують суттєвих удосконалень.

Із упровадженням інноваційних практик роботи із вразливими категоріями населення дослідниця Ю. Горемикіна пов'язує і певні труднощі, основними з яких є складність пошуку необхідних ресурсів для реалізації на практиці розроблених технологічних процесів та їх узагальнення з метою подальшої розробки інновацій. Складність узагальнення інноваційних практик зумовлена їх великою кількістю у різних країнах й організаційною розрізненістю. Крім того, інноваційні практики роботи із вразливими категоріями населення охоплюють багато питань, що не можна об'єднувати, що теж ускладнює їх систематизацію [7, с. 94–97].

Зважаючи на такі реалії, стверджуємо, що необхідно розглядати ті інноваційні соціальні практики роботи із вразливими категоріями населення, що уже функціонують та показали позитивні результати, довели свою інноваційність та ефективність в Україні, і, вірогідно, матимуть продовження.

Притримуємось усталеної концептуальної наукової позиції, що основними складовими соціального захисту вразливих категорій населення є соціальні послуги, соціальна допомога та соціальне страхування, що реалізуються через спеціально створену мережу інституцій. Зазначимо, що до системи соціального захисту населення входить соціальне страхування. Держава, завдяки упровадженню загальнообов'язкового державного соціального страхування, забезпечує громадян на випадок різних соціальних ризиків. Традиційно система загальнообов'язкового державного соціального страхування має на меті матеріальне забезпечення громадян у зв'язку із тимчасовою втратою працездатності; від нещасного випадку на виробництві і професійного захворювання; на випадок безробіття; виходом на пенсію. Однак, державна система соціального старування не передбачає медичного страхування громадян. Такий напрям, на сьогодні, залишається перспективним. Вирішення завдання організації медичного страхування здійснюється шляхом надання відповідних послуг банківськими установами та страховими компаніями [19; 20]. У такій ситуації вбачаємо партнерську взаємодію державних та приватних структур у питаннях оптимізації соціального захисту населення в цілому і страхування зокрема. Важливо відзначити, що послуги із загальнообов'язкового державного соціального страхування (за різними видами) надають Державна служба зайнятості та Пенсійний фонд України. Така ситуація пояснюється тим, що із квітня 2023 року припинив свою діяльність Фонд соціального страхування, а його повноваження були передані якраз Пенсійному фонду.

Відповідно до загальної наукової методології саме соціальні послуги становлять основу функціонування системи соціального захисту населення. Зазначимо, що соціальні послуги змістовно наповнюють контекст поняття «соціальний захист», а на практиці формують професійно-діяльнісну складову соціальних служб та соціально орієнтованих установ, що забезпечують соціальних захист громадян. Тому, соціальні послуги, у цьому випадку, формують комплекс спеціальних заходів з надання соціальної допомоги, підтримки та захисту особам, соціальним групам, які перебувають у складних життєвих обставинах, і які не можуть самостійно їх подолати, з метою вирішення їхніх соціальних проблем.

Зазначимо, що забезпечення процесу надання соціальних послуг вразливим категоріям населення, а також його регулювання, відбувається згідно чинного вітчизняного законодавства. Основним

правовим документом у сфері надання соціальних послуг населенню є Закон України «Про соціальні послуги» № 2671-VIII від 17.01.2019 року [32]. Відмітимо, що Закон, на нашу думку, певним чином змінив усталене розуміння сутності соціальних послуг. Раніше система соціального захисту оперувала соціальними послугами як тими послугами, що задовольняють соціально-побутові, соціально-педагогічні, медико-соціальні, соціально-психологічні, інформаційно-довідкові потреби та запити клієнтів. На сьогодні, на наш погляд, у сучасному Законі була зроблена спроба вивести соціальні послуги із змісту соціального захисту й надати їм технологічної сутності (порівняти чи урівняти їх до соціальних технологій практики соціальної роботи). Така думка є авторською та не претендує на зміну наукових позицій. Аналізуємо, що на сьогодні залишається дискусійним питання щодо доцільності, правильності та відповідності практиці нового Закону, адже існують дві протилежні аргументовані точки зору щодо трактування соціальних послуг, їх класифікації і відповідно реалізації на практиці [44].

В умовах дії воєнного стану особливо активізувалась діяльність з організації та надання соціальної та гуманітарної допомоги населенню в Україні. У цьому контексті потребує уточнення питання виокремлення сутності та особливостей цих двох форм допомоги, їх диференціація.

Гуманітарна допомога є різновидом благодійництва і має спрямовуватися відповідно до обставин, об'єктивних потреб, згоди її отримувачів та за умови дотримання вимог ст. 3 Закону України «Про благодійну діяльність та благодійні організації» [30].

Зазначимо, що дослідження сутності поняття «гуманітарна допомога» різняться відповідно до окремих його аспектів. Відповідно до цілей гуманітарна допомога, за визначенням Організації Об'єднаних Націй, це допомога, яка надається людям, які постраждали від конфліктів, стихійних лих або інших надзвичайних ситуацій, з метою задоволення їхніх основних потреб у житті та полегшення їхнього страждання і захисту їхньої гідності [41]. Відповідно характеру надання гуманітарної допомоги Міжнародний комітет Червоного Хреста визначає її як допомогу, що надається незалежно від раси, релігії, національності чи політичних поглядів її одержувачів [41].

Визначення науковців поняття «гуманітарна допомога» можна поділити на кілька основних груп.

1. Визначення, що акцентують увагу на цілях гуманітарної допомоги: гуманітарна допомога як «система заходів, спрямованих на надання допомоги населенню, яке потерпає від стихійного лиха, збройного конфлікту або інших надзвичайних ситуацій» (польський вчений Я. Заяць) [8].
2. Визначення, що акцентують увагу на характері гуманітарної допомоги: гуманітарна допомога як «допомога, що надається незалежно від раси, релігії, національності чи політичних поглядів її одержувачів» (В. Гура) [6].
3. Визначення, що акцентують увагу на джерелах гуманітарної допомоги: гуманітарна допомога як «допомога, яку можуть надавати уряди, неурядові організації (НУО), приватні особи та компанії» (польський вчений Я. Заяць) [8].

У загальному науковому знанні гуманітарну допомогу визначено як цільову адресну безоплатну допомогу в грошовій або натуральній формі, у вигляді безповоротної фінансової допомоги або добровільних пожертвувань, або допомогу у вигляді виконання робіт, наданні послуг, що надаються іноземними та вітчизняними донорами із гуманних мотивів отримувачам гуманітарної допомоги в Україні або за кордоном, які потребують її у зв'язку з соціальною незахищеністю, матеріальною незабезпеченістю, важким фінансовим становищем, виникненням надзвичайного стану, зокрема внаслідок стихійного лиха, аварій, епідемій, екологічних, техногенних та інших катастроф, що створюють загрозу для життя і здоров'я населення, або тяжкою хворобою конкретних фізичних осіб, а також для підготовки до збройного захисту держави та її захисту у разі збройної агресії або збройного конфлікту.

Соціальна політика є інструментом політики держави, що використовується для регулювання рівня життя населення. Відповідно, поняття соціальної допомоги визначено як інструмент політики, який застосовується для регулювання рівня життя населення; надання послуг та матеріальних ресурсів у різних формах, що фінансується із загальних доходів держави і надаються на основі перевірки потреб або засобів для існування [45].

Зазначимо, що «соціальна допомога» багатоаспектне поняття, є об'єктом дослідження багатьох науковців, і, відповідно, розглядається із різних методологічних підходів та концептуальних точок зору. Однак, спільним, на нашу думку, є положення про надання допомоги (матеріальної чи нематеріальної) особам, які перебувають які складних життєвих обставинах. Так, на підтвердження

нашої тези указуємо, що В. Чорновіл визначив соціальну допомогу як систему заходів, спрямованих на задоволення основних потреб у житті людей, які перебувають у складних життєвих обставинах, шляхом надання їм грошової допомоги, матеріальної. На думку О. Іванової, соціальна допомога визначається як сукупність заходів, які гарантують особі, в складних життєвих обставинах, надання за рахунок державних коштів адресної диференційованої допомоги у вигляді готівкової чи безготівкової грошової допомоги, допомоги у натуральній формі та у вигляді пільг, субсидій тощо [18]. Дослідження М. Пендюха показали, що соціальна допомога визначена як комплекс заходів, спрямованих на забезпечення соціальної безпеки населення, шляхом надання матеріальної та нематеріальної допомоги людям, які перебувають у складних життєвих обставинах [18]. Вагомою для нас є наукова позиція української соціологині О. Бекешкіної, що досліджує соціальну допомогу як систему заходів, спрямованих на забезпечення соціальної безпеки населення та підвищення рівня життя малозабезпечених, соціально незахищених верств населення. Дослідники В. Литвин та В. Нестеревич наголошують на тому, що соціальна допомога – це система заходів, що передбачають надання грошової, натуральної допомоги, послуг, пільг малозабезпеченим, соціально незахищеним верствам населення [21]. На нашу думку, соціальна допомога визначається як інструмент політики, що формує комплекс заходів підтримки (фінансової, натуральної, пільгової) вразливих категорій населення, які її потребують, перебуваючи у складних життєвих обставинах.

З огляду на це подаємо порівняльну характеристику понять «соціальна допомога» та «гуманітарна допомога» (див. табл. 1).

Зазначимо, що авторські дослідження, звернення до наукових розвідок інших авторів дозволяє провести порівняльну характеристику соціальної та гуманітарної допомоги, виокремивши загальні відмінності між цими поняттями. Так, *соціальна і гуманітарна допомога* можуть збігатися за формою надання (матеріальна, натуральна, пільги тощо). Однак, *соціальна допомога* є законним правом усіх без винятку вразливих категорій громадян, які можуть підтвердити свій статус документально, та які зареєстровані у відповідних базах даних соціальних установ. *Характер соціальної допомоги* – не лише адресність і безоплатність, а й комплексність заходів, спрямованих на задоволення основних потреб у житті людей, які перебувають у складних життєвих обставинах. У свою чергу надання *гуманітарної допомоги* відбувається, як правило,

також вразливим категоріям, але у випадках надзвичайної ситуації (військовий конфлікт, стихійне лихо тощо) і лише зареєстрованим у тій чи іншій організації.

Таблиця 1

**Порівняльна характеристика сутності понять
«соціальна допомога» та «гуманітарна допомога»**

Характеристика	Соціальна допомога	Гуманітарна допомога
Мета	Підтримка соціально незахищених верств населення	Допомога постраждалим від стихійних лих, воєнних дій, інших надзвичайних ситуацій
Джерела фінансування	Державний бюджет, місцеві бюджети, кошти підприємств, організацій, фізичних осіб	Міжнародна допомога, кошти недержавних організацій, добровільні внески фізичних осіб
Форми надання	Грошова допомога, натуральна допомога, соціальні послуги	Грошова допомога, натуральна допомога, медична допомога, житло, одяг, продукти харчування, засоби гігієни, інші необхідні товари та послуги
Цільова група	Особи з малозабезпечених сімей, інваліди, пенсіонери, сім'ї з дітьми, багатодітні сім'ї, діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування, сім'ї, які опинилися в складних життєвих обставинах	Особи, які постраждали від стихійних лих, воєнних дій, інших надзвичайних ситуацій
Організація надання	Органи соціального захисту населення	Органи місцевого самоврядування, міжнародні організації, недержавні організації, волонтерські організації

Відповідно, *соціальна допомога* надається постійно чи на довготривалій основі, а *гуманітарна* – ситуативно, і тим громадянам, які попередньо були зареєстровані. *Соціальна допомога* фінансується в основному за рахунок коштів державного бюджету і через відповідні державні інституції, що мають бази даних вразливих категорій громадян, які претендують на виплати. *Гуманітарна допомога* може фінансуватися за рахунок міжнародної допомоги, коштів недержавних організацій, добровільних внесків фізичних осіб. Прикладами гуманітарної допомоги є: грошова допомога постраждалим від стихійного лиха; натуральна допомога

постраждалим від воєнних дій; медична допомога постраждалим від надзвичайних ситуацій; житло для постраждалих від стихійного лиха; одяг для постраждалих від воєнних дій; продукти харчування для постраждалих від надзвичайних ситуацій; засоби гігієни для постраждалих від стихійного лиха. Прикладами соціальної допомоги є: допомога малозабезпеченим сім'ям; пенсії; соціальні стипендії; допомога інвалідам; допомога сім'ям з дітьми.

Беззаперечним є той факт, що надання і гуманітарної й соціальної допомоги повинно забезпечити соціально прийнятний результат – допомогти нужденним вирішити соціальну проблему або ж мінімізувати її негативні наслідки. Така діяльність будується на суворому дотриманні загальних соціально-гуманітарних правил. На наш погляд, дієвим видається т.зв. «Основний гуманітарний стандарт з якості та підзвітності» («Core Humanitarian Standard on Quality and Accountability») [26], що є основою для надання гуманітарної та соціальної допомог вразливим категоріям населення.

Автори цього Стандарту (Альянс CHS, Група URD, «The Sphere Project») установлюють перелік із дев'яти зобов'язань перед вразливими категоріями населення, які визначають, що останні можуть очікувати від установ, організацій, фондів та фізичних осіб, які надають соціальну чи гуманітарні допомогу. Визначені зобов'язання (пункти, якою має бути гуманітарна та соціальна допомога) продублюємо з метою усвідомленого розуміння важливості правильної організації надання як соціальної так і гуманітарної допомоги [26].

Зазначимо, що кожне зобов'язання супроводжується критеріями якості, що пояснюють, як саме соціальні й гуманітарні організації, благодійні чи волонтерські осередки повинні працювати із населенням, що потребує цієї допомоги. Коротко схарактеризуємо означені ці зобов'язання та критерії якості до них.

1. Громади та особи, які постраждали від надзвичайних ситуацій або конфліктів, і є вразливими, отримують актуальну та відповідну їхнім потребам допомогу. Критеріями якості є: гуманітарна та соціальна допомоги актуальні та відповідає потребам.
2. Громадам та особам, які постраждали від надзвичайних ситуацій або конфліктів, і є вразливими, допомога надається своєчасно. Критеріями якості є: гуманітарна та соціальна допомоги ефективні та своєчасні.
3. Громади та особи, які постраждали від надзвичайних ситуацій або конфліктів, і є вразливими, завдяки гуманітарній та

соціальній допомозі захищені від негативних наслідків, більш підготовлені, стійкі та менш уразливі. Критеріями якості є: гуманітарна та соціальна допомоги зміцнюють місцеву спроможність та відвертають негативні наслідки.

4. Громади й особи, які постраждали від надзвичайних ситуацій або конфліктів, і є вразливими, знають свої права та обізнані щодо допомог, на які мають право, а також мають доступ до інформації та беруть участь у прийнятті важливих для них рішень. Критеріями якості є: гуманітарна та соціальна допомоги базуються на спілкуванні, участі, зворотному зв'язку.
5. Громади й особи, які постраждали від надзвичайних ситуацій або конфліктів, і є вразливими, мають доступ до безпечних та дієвих механізмів розгляду скарг. Критеріями якості є: скарги безвідмовно приймаються та опрацьовуються.
6. Громади й особи, які постраждали від надзвичайних ситуацій або конфліктів, і є вразливими, отримують скоординовану та всебічну допомогу. Критеріями якості є: гуманітарна та соціальна допомоги скоординовані та усебічні.
7. Громади й особи, які постраждали від надзвичайних ситуацій або конфліктів, і є вразливими, можуть розраховувати на допомоги найкращої якості, оскільки організації постійно вчаться на особистому досвіді та відгуках про свою роботу. Критеріями якості є: учасники соціально-гуманітарної діяльності постійно навчаються та самовдосконалюються.
8. Громади й особи, які постраждали від надзвичайних ситуацій або конфліктів, і є вразливими, отримують необхідну допомогу від організованої команди компетентних співробітників та волонтерів. Критеріями якості є: персонал заохочують виконувати свою роботу ефективно, ставлення до нього чесне і справедливе.
9. Громади й особи, які постраждали від надзвичайних ситуацій або конфліктів, і є вразливими, можуть розраховувати, що організації, які надають їм допомоги, розпоряджаються ресурсами ефективно, раціонально та із дотриманням етичних норм. Критеріями якості є: ресурси розподіляють та використовують згідно із цільовим призначенням [26]. Означений морально-професійний стандарт є дієвим алгоритмом реалізації національної стратегії надання соціальної допомоги. Беззаперечною перевагою цього стандарту є його практична орієнтація, точність формулювань та доступність розуміння основних його положень.

Важливо відзначити, що, на сьогодні, в умовах небезпек воєнного стану, спостерігаються тенденції налагодження міжнаціональних та міжнародних гуманітарних зв'язків, а також розширення та поглиблення гуманітарної діяльності міжнародних фондів та організацій на території України. Особливо вирізняється діяльність міжнародних благодійних організацій зі свої гуманітарними ініціативами в Україні вразливим категоріям населенням. Прикладом, систему соціального захисту вразливим категоріям населення активно доповнює діяльність Товариства Червоного Хреста України через свої регіональні осередки, що функціонують на території України. Головним завданням Товариство вбачає забезпечення базових потреб, людей, які тікають від війни та розпочинають жити на новому місці. Регіональні представництва організації Товариства Червоного Хреста України для вразливих категорій населення: видають продуктові набори (круп, макаронні вироби, консерви, цукор, борошно, олію та інші продукти тривалого зберігання), гігієнічні засоби (дитячі та дорослі підгузки, чоловічі та жіночі засоби гігієни, дезінфікуючі розчини тощо), лікарські засоби та медикаменти тощо. Слід відзначити, що спільно із міжнародними партнерами Товариство Червоного Хреста України допомагає облаштовувати побут в місцях компактного проживання внутрішньо переміщених осіб для забезпечення комфортних умов проживання людей (відкриття Центрів гігієни; розробка проєктів на будівництво мобільних модульних містечок; надання готових модульних містечок для тимчасового перебування, забезпечення ліжками, побутовими приладами тощо) [41].

У рамках міжнародної допомоги внутрішньо переміщеним особам УВКБ ООН, Агенція ООН у справах біженців запустила проєкт з надання тримісячної допомоги (у розмірі 2200 грн./міс.) для осіб, які перемістилися на територію Вінницької, Дніпропетровської, Закарпатської, Львівської, Тернопільської, Хмельницької, Чернівецької та Івано-Франківської областей та зареєстровані як внутрішньо переміщені особи [12]. У свою чергу Всесвітня продовольча програма ООН реалізувала гуманітарну програму із надання грошової допомоги (до 6600 грн.) для переселенців, які тимчасово проживають у Рівненській та Вінницькій областях та зареєстровані як внутрішньо переміщені особи [5]. Зазначимо, що Міжнародна організація з міграції запустила багатоцільову програму грошової допомоги, що полягає у наданні внутрішньо переміщеним особам грошової виплати (2200 грн.) для вразливих

категорій населення, а саме: внутрішньо переміщених осіб, із пріоритетом для вагітних жінок, самотнім батькам, які виховують дітей, сім'ям із двома чи більше дітьми, домогосподарствам, де є особи з інвалідністю, людям, старшим за 65 років. На сьогодні, програма реалізована на території Закарпатської, Вінницької областей, згодом буде поширений на Чернівецьку, Івано-Франківську, Львівську області [22]. У питаннях посилення соціального захисту, реалізації соціальних та гуманітарних програм ООН, для вразливих категорій населення залучені й інші міжнародні організації. Так, приміром, Норвезька рада у справах біженців упроваджує проєкт з багатоцільової грошової допомоги для внутрішньо переміщених осіб. У цьому контексті доцільним видається також апелювати іншим яскравим прикладом міжнародної допомоги, а саме: партнерську діяльність міжнародної гуманітарної організації «Save the children in Ukraine». Зауважимо, «Save the children in Ukraine» є міжнародною благодійною гуманітарною організацією, що захищає дітей по всьому світу, а тепер уже і в Україні, зважаючи на повномасштабні військові дії. Починаючи з 2014 року, організація переважно займалася гуманітарною допомогою для жителів тимчасово окупованих районів Донецької та Луганської областей, проте, після 24 лютого 2022 року значно розширила свою діяльність на Сумську, Харківську, Запорізьку, Дніпропетровську, Київську області у питаннях гуманітарної допомоги населенню, які постраждали внаслідок воєнних дій [46]. Стверджуємо, що зазначений перелік не є вичерпним, однак, запропоновані приклади дозволяють побачити загальну картину зростання важливості гуманітарних ініціатив міжнародних благодійних організацій для України в умовах дії воєнного стану.

Важливим, у питаннях вирішення актуальних завдань соціального захисту вразливих категорій населення в умовах дії воєнного стану, залишається реалізація нових та інноваційних соціальних програм, проєктів. Вагомий внесок у розробці та реалізації різних нових соціальних практик та ініціатив для вразливих категорій населення, а особливо тепер, в умовах небезпек, пов'язаних із дією воєнного стану, належить Національній соціальній сервісній службі України. Доцільним видається провести якісний аналіз соціальних інноваційних практик і зробити спробу їх класифікації відповідно до окремих категорій вразливості громадян.

Безперечно, сьогодні, наші військові – захисники, переходячи та набуваючи статус ветеранів, демобілізованих, комісованих,

поранених, загиблих тощо, а також члени їхніх родин, якнайперше потребують ефективного соціального захисту. Пріоритетні зусилля держави направлені на побудову та функціонування дієвої системи соціального захисту та підтримки військовослужбовців та їхніх сімей. Соціальний захист ветеранів та їх реінтеграція у цивільне життя – є важливим пріоритетом державної політики. Саме Національна соціальна сервісна служба України стала посередником та координатором зусиль між ветеранською спільнотою та Міністерством у справах ветеранів, Міністерством соціальної політики, Департаментами соціального захисту. Служба також є активним реалізатором усіх соціальних ініціатив, спрямованих на ветеранів та членів їхніх сімей. Так, починаючи із 2022 року, активно розробляються та впроваджуються інноваційні соціальні проєкти та програми, що орієнтовані на цю вразливу категорію. Звернемо детальну увагу на визначні, на нашу думку, інноваційні практики, що підтвердили уже свою доцільність та ефективність. Державна соціальна програма «Помічник ветерана». Зазначимо, що із 01.07.2023 року в Україні почав діяти проєкт «Помічник ветерана». Це пілотний проєкт, що стартував у чотирьох областях – Миколаївській, Вінницькій, Дніпропетровській та Львівській. Важливо відзначити, що цей проєкт призначений для ветеранів та членів їх родин, які готові допомогти іншими ветеранам полегшити та з гідністю пройти шлях переходу від військової служби до цивільного життя, отримати необхідні соціальні послуги та пільги, що гарантовані їм державою. Саме соціальна програма «Помічник ветерана», за визначенням посадовців, є складовою системи переходу від військової служби до цивільного життя. Проєкт заснований на принципі «рівний-рівному». Адже коло таких помічників формуватимуть з-поміж самих ветеранів, які вже мають певний досвід повоєнної інтеграції, або з членів їхніх сімей, що уже виробили особисті шляхи допомоги в адаптації, соціалізації своїх рідних, які повернулися з війни. Підхід, що використовується програмою, відрізняється від інших видів соціальної підтримки тим, що джерело підтримки є рівна за статусом людина, яка фундаментально схожа на того, кому вона допомагає (сутність роботи за принципом «рівний-рівному»). Рівна людина спроможна надати допомогу чи підтримати тільки тому, що в неї є відповідний досвід: він чи вона пережили теж саме і можуть відчувати чи зрозуміти, що переживає людина в схожих обставинах. Головним завданням осіб, які виконуватимуть функцію помічника ветерана,

стане всебічна допомога, а також сприяння військовослужбовцям у повноцінній адаптації до мирного життя: від налагодження побуту й порозуміння в родині до працевлаштування, реалізації проєктів власного бізнесу, навчання новим навичкам, реабілітації й лікування, юридичного захисту і глобально – робота в контексті діалогу конкретного ветерана зі своєю громадою проживання, трудовим колективом та державою загалом. Також об'єктом професійної опіки цього фахівця стануть і члени сімей ветеранів, сімей загиблих (померлих) ветеранів війни, сімей загиблих (померлих) захисників та захисниць України. Зазначимо, що у соціальній програмі «Помічник ветерана» виокремлено чотири ключові потреби підтримки ветеранів війни:

- економічна незалежність завдяки успішній професійній реалізації;
- можливість подальшої військової кар'єри;
- забезпечення ветеранів житлом;
- медичні (реабілітаційні) послуги [27].

Вагому соціальну перспективність матиме широке упровадження проєкту «Соціальне відновлення», розроблений для військовослужбовців та їхніх родин. Зауважимо, що це програма адаптації, що включає в себе комплекс послуг: консультації із психологами, медичний супровід, юридичну підтримку, отримання фахових консультацій із працевлаштування або перепідготовки, а також заняття для дітей із педагогами. Автори проєкту зазначають, що головним завданням його є сприяння фізичному та психологічному відновленню учасників, налагодженню взаєморозуміння між військовими та їхніми близькими, адаптації до цивільного життя. До роботи у проєкті залучені цивільні та військові психологи, соціальні педагоги, кейс-менеджери, юристи та фізіотерапевти. Сам проєкт реалізується у форматі сімейного спілкування, спрямованого на налагодження комунікації між членами родини, що погіршилася внаслідок тривалих переживань та відсутності повноцінного спілкування під час війни. А у разі, якщо ветеран отримав тяжкі травми чи інвалідність, усій сім'ї, фактично, доводиться вчитися заново багатьом речам і звикати до нових обставин [34].

В Україні стартував новий урядовий проєкт, який надає можливість учасникам бойових дій та особам з інвалідністю через війну отримати безкоштовне професійне навчання або вдосконалити власні наявні навички. Така соціально-професійна послуга дає можливість ветеранам незалежно від рівня освіти пройти

підготовку, перепідготовку або підвищення кваліфікації за 95 ліцензованими робітничими професіями та 365 освітніми програмами у Центрах професійно-технічної освіти Державної служби зайнятості (ЦПТО ДСЗ). Унікальність цього проєкту полягає в можливості обирати зручний формат навчання, який може тривати до 6 місяців. Після успішного завершення програми учасники отримують державний документ, що підтверджує їхню кваліфікацію [35].

Доцільним також видається розглянути ініціативу Міністерства соціальної політики України щодо реалізації «Послуги соціального супроводу для захисників» на базі підрозділів ЗСУ та «Програми формування життєстійкості», спрямованої на підтримку та зміцнення психічного здоров'я українців. Основною метою послуги соціального супроводу військових та їхніх родин є: кваліфікована допомога військовим у цивільних питаннях; збільшення кількості організацій, що професійно зможуть підтримувати військових; сприяння зосередженості військових на їх основних обов'язках. Зазначене реалізується через види соціальної допомоги: консультації щодо психосоціальної підтримки; налагодження комунікації у сім'ї військового; допомога та супровід військовослужбовців на етапах призову під час мобілізації. Соціальна послуга з формування життєстійкості передбачає: зниження загального рівня стресу і тривожності підопічних; формування навичок першої психологічної допомоги близьким; навчання стресостійкості, попередження психологічної травматизації. Реалізація поставлених цілей повинна досягатися за рахунок психологічної діагностики; психологічного консультування (індивідуального, сімейного, групового); надання психологічної підтримки та допомоги; безоплатної правової допомоги [29].

На сьогодні, в умовах воєнного часу, необхідною стала систематична робота щодо налагодження алгоритму цілісного соціального захисту осіб, які набули соціального статусу «внутрішньо переміщена особа» із зони ведення активних бойових дій, тимчасово окупованих й особливо небезпечних територій. Реалізація державної політики через регіональні Департаменти соціального захисту населення у тісній взаємодії з іншими соціальними інституціями, а також волонтерами, бізнесом, міжнародними агенціями стало доказом формування системи якісного соціального захисту визначеної категорії громадян. Відповідно, на базі Департаментів соціального захисту населення, внутрішньо переміщеним особам, після набуття ними чинного соціального статусу, видавалася

одноразова натуральна допомога (набір продуктів харчування, засобів індивідуальної гігієни). Внутрішньо переміщені особи мають право на грошову допомогу від держави. Грошова допомога надається внутрішньо переміщеним особам, які перебувають на обліку в структурних підрозділах з питань соціального захисту населення, з дня звернення за її призначенням і виплачується по місяць знаття з такого обліку включно. Сума грошових виплат складає 3000 грн. на кожного неповнолітнього або особу з інвалідністю; 2000 грн. на кожную іншу особу. У контексті розбудови міжвідомчої стратегії удосконалення концептуальних положень щодо надання державної соціальної допомоги принагідно слід відмітити успіхи соціальної програми «Прихисток». Визначена соціальна програма спрямована на фінансову підтримку тих офіційно зареєстрованих домогосподарств, які надали тимчасовий притулок внутрішньо переміщеним особам із зони ведення активних бойових дій, особливо небезпечних громад та тимчасово окупованих територій України. Фінансова підтримка усім фізичним особам – власникам житлових приміщень приватного житлового фонду здійснюється у формі компенсаційних грошових виплат [38; 45].

Ефективно доповнюють комплексу роботу Департаментів соціального захисту населення новостворені «Центри допомоги врятованим». Важливо відзначити, що ця інноваційна соціальна послуга «Центр допомоги врятованим» реалізована у формі державної установи, що створена Урядом України у партнерстві з UNFPA, де люди, які виїхали з зони активних бойових дій та/або тимчасово окупованих територій, можуть отримати комплексну соціально-психологічну підтримку в одному місці. За словами фахівців центрів, соціальну допомогу можуть отримати внутрішньо переміщені особи, місцеві мешканці та усі, хто звертається до установи. У роботі з усіма клієнтами (внутрішньо переміщеними особами, місцевими жителями та усіма, хто звертається по допомогу) Центри надають:

- первинне психологічне консультування для нормалізації психоемоційного стану (у роботі з усіма внутрішньо переміщеними особами);
- консультації соціальних працівників щодо прав і наявної підтримки внутрішньо переміщених осіб (гуманітарна допомога, інформація про центри підтримки внутрішньо переміщених осіб з розміщення, поселення тощо);
- консультації юристів системи безоплатної правової допомоги.

У разі виявлення випадків насильства:

- спеціалізоване соціально-психологічне консультування (у співпраці з мобільною бригадою соціально-психологічної допомоги постраждалим від насильства);
- ведення випадку (case-management), за яким фахівець Центру відповідно до потреб постраждалої особи поєднує її з надавачами відповідних послуг (наприклад, медичної допомоги, правової допомоги, розміщення у притулку для постраждалих від насильства тощо);
- фахівець самостійно контактує з усіма релевантними надавачами послуг та супроводжує постраждалу особу у процесі отримання допомоги.

У кожному Центрі працюють:

- соціальні працівники,
- психологи, у тому числі дитячі психологи та психологи для надання спеціалізованої соціально-психологічної допомоги постраждалим від насильства,
- юристи;
- спеціалісти ведення випадків для надання комплексної спеціалізованої допомоги у випадках насильства, пов'язаного з війною та забезпечення доступу постраждалих до необхідної підтримки.

Підтримка надається відповідно морально-професійних принципів, а саме:

- безпечно (допомога надається у безпечних та комфортних умовах);
- конфіденційно (особистість клієнта/-ки Центру не розголошується без інформованої згоди клієнта/-ки);
- безоплатно; (клієнт/-ка не платить за жоден з видів допомоги, консультації тощо);
- безумовно (клієнт/-ка не має надавати докази того, що він/вона зазнали насильства, для того, щоб отримати підтримку) [43].

На фоні повномасштабної війни, а також вкрай скрутного економічного становища у країні, загострюються й глибинні соціальні проблеми. У таких умовах питання підтримки та належного соціального забезпечення малозабезпечених сімей, людей похилого віку, безробітних, осіб з інвалідністю, дітей, постраждалих від гендерно-зумовленого насильства тощо усе ще залишаються пріоритетними сферами у системі соціального захисту населення.

Відомо, що вирішення усіх вище указаних проблем та задоволення базових потреб вразливих категорій населення є значним тягарем на соціальне, економічне життя держави. Конкретними шляхами часткового вирішення такої ситуації є упровадження інноваційних практик, що забезпечують реалізацію головних завдань захисту та підтримки окремих вразливих категорій населення у окремих сферах їхньої життєдіяльності.

Зазначимо, що у питаннях соціального захисту дітей, у сучасних умовах воєнного стану, одним із важливих кроків є створення Державної служби у справах дітей. Урядовці вважають, що саме ця служба, в умовах ефективного соціального партнерства із Національною соціальною сервісною службою, стане інституційною основою у сфері забезпечення найкращих інтересів українських дітей. Ця новостворена Служба, як центральний орган виконавчої влади, буде реалізовувати державну політику щодо захисту прав дітей, надання соціальної підтримки сімей з дітьми, розвитку сімейних форм виховання та усиновлення. Реалізації стратегії молодіжної політики у сфері захисту дітей буде сприяти виконання ключових завдань:

- координації надання соціальної підтримки та соціальних послуг сім'ям з дітьми (зокрема, над якими встановлено піку чи піклування), прийомним сім'ям, патронатним вихователям, дитячим будинкам сімейного типу та усиновлювачам;
- моніторингу за дотриманням законодавства щодо захисту прав дітей;
- взаємодії із дипломатичними установами України за кордоном з метою дотримання прав дітей-громадян України, їх повернення на Батьківщину (особливо на тлі масових депортацій українських дітей із тимчасово окупованих територій на територію росії) [11].

Зауважимо, що незважаючи на соціально-політичні, економічні, територіальні обмеження в умовах дії воєнного стану, активно продовжує реалізовуватися проєкт із надання інноваційної соціальної послуги «Мобільний соціальний центр» (або ж «Соціальний офіс»). Особливо слід відзначити діяльність таких мобільних соціальних центрів саме на території Сумської області як такої, що має статус найбільшої прикордонної області із країною-агресором та має значні особливо небезпечні прикордонні території. Мобільні соціальні центри були створені з метою максимального охоплення жителів громади послугами соціального характеру та наближення

адміністративних послуг до громадян, проведення інформаційно-просвітницької роботи з питань соціального захисту через адаптацію мешканців громади до законодавчих змін у сфері соціального захисту. Фахівці (працівники Департаменту соціального захисту населення) мобільних соціальних центрів надають фахові консультації та інформаційні послуги з актуальних питань соціального захисту:

- допомога у поданні документів для призначення усіх видів державної соціальної допомоги, компенсацій, пільг, субсидій, у тому числі додаткових соціальних гарантій, що надаються за кошти бюджету громади;
- інформування про діяльність відділень територіального центру та відділів управління праці та соціального захисту населення;
- призначення державної допомоги сім'ям з дітьми;
- працевлаштування інвалідів;
- допомога по догляду за інвалідами;
- допомога малозабезпеченим сім'ям;
- допомога інвалідам з дитинства та дітям-інвалідам;
- сприяння особам без певного місця проживання та звільненням з місць позбавлення волі щодо взяття на облік з подальшим відновленням документів та реінтеграції в суспільство [16].

Актуальним для осіб похилого віку та повнолітніх осіб з інвалідністю є встановлення комплексу заходів – від надання місця для проживання до підтримки навичок самообслуговування, а також ведення господарства. Такий вид послуг дістав назву – Послуга «Підтриманого проживання», що передбачає надання відповідної допомоги:

- надання квартири/будинку для проживання особи;
- навчання, розвиток, підтримка навичок самостійного проживання особи;
- допомога в організації розпорядку дня;
- організація медичного патронажу;
- допомога у веденні домашнього господарства;
- представництво інтересів (адвокація) в органах владних повноважень;
- взаємодія з іншими фахівцями та соціальними службами;
- отримання безоплатної правової допомоги [28].

Варто відзначити, що дедалі більшу увагу державні установи та організації громадського (третього) сектору звертають на вирішення питань, пов'язаних із попередженням чи наслідками гендерно-зумовленого насильства. Примітним є реалізація інноваційних підходів щодо соціального обслуговування дівчат та жінок через відповідну інституційну мережу. Організація спеціальних вільних просторів для жінок на кшталт «Безпечний простір для жінок і дівчат» від ГО «Ліга сучасних жінок» [9] (зазначимо, що цей проєкт вирізняється ще й тому, що він став першою на Сумщині ініціативою щодо створення простору атмосфери безпеки, підтримки та прийняття для жінок, які зіштовхнулися із домашнім насильством) та Простір для жінок «Колежанка»; жіночий простір від ГО «Дівчата» (охоплюють мешканок Сумської громади); «Безпечний простір для жінок «Вільна» [4] (охоплює мешканок Київської, Сумської, Чернівецької, Дніпропетровської, Одеської, Харківської та Херсонської областей) та інші подібні.

Зазначимо, що у межах вирішення загальних питань щодо соціального захисту жінок, а також подолання проблем домашнього насильства, поліпшення морально-психологічного клімату, отримання кваліфікованої соціально-психологічної, терапевтичної допомоги постраждалим, надання тимчасового притулку актуальним видається дослідження досвіду упровадження проєкту безпечного простору саме для дівчат та жінок.

Визначені соціальні проєкти «Безпечних просторів для жінок і дівчат» зорієнтовані на надання анонімних й безкоштовних психологічних та юридичних консультацій з питань протидії домашньому насильству; групові та індивідуальні сесії із психологинею; різні тематичні зібрання; консультації щодо спеціалізованих сервісів та служб психосоціальної підтримки; творчі майстер-класи; спортивні змагання; кар'єрні сесії тощо [4; 9].

Іншим аспектом соціального захисту та обслуговування саме для жінок є реалізація проєкту зі створення жіночих центрів працевлаштування. Жіночі центри працевлаштування є новим спільним проєктом ЄС та UNFPA, Фонду ООН у галузі народонаселення. Центри покликані допомогти мешканкам областей країни здобути економічну незалежність та навички самостійного життя. У межах проєкту передбачається створення 20 жіночих центрів працевлаштування, що працюватимуть у 4 областях України: Дніпропетровській, Полтавській, Сумській та Миколаївській. На Сумщині планується створити п'ять: у Шостці, Конотопі,

Ромнах, Лебедині та Тростянці. На переконання активістів проєкту, у цих центрах жінки зможуть: пройти курси прикладних професій, які допоможуть знайти нову роботу; пройти ІТ-курси початкового рівня; отримати послуги кар'єрних радниць з пошуку роботи; відвідувати щомісячні оффлайн та онлайн інформаційні сесії на різноманітні теми, пов'язані з працевлаштуванням; отримати стартові набори для початку власної справи. Метою жіночих центрів працевлаштування є посилення економічної спроможності жінок із вразливих категорій населення: тих, які постраждали від війни, зокрема, внутрішньо переміщених осіб, жінок з інвалідністю, постраждалих від гендерно-обумовленого та домашнього насильства, жінок, які опинились в складних життєвих обставинах тощо [15].

Досить цікавою видається ще одна соціальна інновація – запуск у потягах Укрзалізниці т.зв. «жіночих вагонів» [14].

Важливою сферою системи соціального захисту населення у воєнний та повоєнний час є відновлення повноцінного функціонування ринку праці із ключовими законами політики зайнятості (ринкові відносини, здорова конкуренція, офіційна зайнятість на умовах трудових договорів, реформування виробництв, конкурентоспроможна заробітна плата, соціальні гарантії тощо). Отже, стверджуємо, що система соціального захисту безробітних громадян в умовах дії воєнного стану є складним комплексним механізмом та передбачає взаємодію відповідних інституцій. Зазначимо, що важливим напрямом постає використання т.зв. активних та пасивних інструментів соціального захисту безробітних громадян. Відповідно, держава реалізує інструменти активної політики соціального захисту безробітних, що спрямовані на активізацію зусиль, підвищення конкурентоспроможності безробітних в умовах «воєнного» ринку праці, упровадження технологізації виробництва із можливістю перепідготовки робочої сили, а пасивної – на грошову компенсацію втраченого трудового доходу на час безробіття [6].

На предметну увагу заслуговує розгляд досвіду упровадження інноваційних соціальних рішень у питаннях соціального захисту та підтримки безробітних громадян. У цьому контексті якісно вирізняються програма «єРобота» як соціальна можливість для безробітних отримати від держави грант на суму до 250 тис. грн.; програма «Власна справа» дозволяє охочим розпочати власний бізнес і працевлаштувати у себе від двох осіб. Реальною соціальною ініціативою є запуск механізму, за яким тимчасово безробітних

громадян можна буде залучати до виконання суспільно-корисних робіт, в яких є потреба в регіонах. Залучення безробітних осіб до створеної «Армії відновлення» має на меті виконання суспільно корисних робіт, що мають оборонний характер. Зазначений соціальний проєкт передбачає виконання робіт з метою задоволення нагальних потреб ЗСУ, інших військових формувань та сил цивільного захисту, а також забезпечення загальних потреб функціонування економіки та життєдіяльності населення в умовах дії воєнного стану в регіонах країни [10].

Зазначимо, що у межах оптимізації системи соціального захисту безробітних громадян у сучасних умовах, а також сприяння ефективній зайнятості населення Державна служба зайнятості запустила проєкт «Інклюзивний ринок праці для створення робочих місць в Україні», що передбачає професійну діяльність фахівців нового типу – кар'єрних радників. Кар'єрні радники, у першу чергу, зорієнтовані на надання кваліфікованої допомоги окремим категоріям громадян та групам підвищеної вразливості, а саме:

- учасникам бойових дій;
- внутрішньо переміщеним особам;
- безробітним «зі стажем», які мають низьку мотивацію щодо працевлаштування;
- особам без професії та досвіду роботи;
- особам, які виховують дітей одноосібно;
- випускникам закладів освіти;
- особам передпенсійного віку.

Відзначимо, що за своєю професійною компетенцією кар'єрні радники є індивідуальними консультантами для громадян, які офіційно зареєстровані у службі зайнятості та шукають роботу, зацікавлені у планування кар'єри, підвищенні конкурентоспроможності на ринку праці, зокрема через своє залучення до процесу професійного навчання чи перепідготовки. Фахівці центрів зайнятості стверджують, що основним професійним завданням для кар'єрних радників є якісне надання послуг із урахуванням індивідуальних запитів та потреб безробітного, а також повернення клієнта до активної трудової та професійної діяльності. Розроблений ефективний механізм професійної комунікації кар'єрних радників з метою пришвидшення процесу працевлаштування безробітного. Так, за кожним клієнтом служби закріплений фахівець – кар'єрний радник. До переліку функціональних обов'яз-

ків фахівця входить складання індивідуального плану із працевлаштування, розробка заходів, що прискорюють процес працевлаштування, а також зменшують тривалість безробіття у кожному конкретному випадку. На кар'єрних радників покладено завдання активного пошуку місця працевлаштування як під час відвідування безробітним служби зайнятості, так і за допомогою засобів дистанційної комунікації у період між такими відвідуваннями установи. Важливим залишається установлення довірливої комунікації кар'єрних радників зі своїми клієнтами з метою дізнатися якнайбільше інформації про його професійний та життєвий досвід, хобі, захоплення, пріоритети, бажання тощо. За час першого візиту мова взагалі не йде про роботу та професійну діяльність, адже відбувається процес знайомства. Головним завданням на цьому етапі є створення сприятливих умов для того, щоб безробітна людина довірилася фахівцеві, установила психологічний контакт. Лише за таких умов, у атмосфері довіри та дружньої комунікації, відбувається процес установлення причин, що не дозволяють цій людині працевлаштуватися; отримати додаткову інформацію, що направить радника у напрямі пошуку майбутнього професійного заняття [40]. Отже, зауважимо, що соціальна ініціатива – проєкт уведення інституту кар'єрних радників – сприяє частковому подоланню кризи робочої сили на ринку праці, відновленню економічної стабільності у регіонах в умовах дії воєнного часу.

Вважаємо, що ще одним ефективним кроком у процесі урегулювання трудових відносин на ринку праці України у воєнний та повоєнний час є, затверджена Урядом, Національна стратегія подолання гендерного розриву в оплаті праці в Україні на період до 2030 року. Ця стратегія, що спрямована на розв'язання проблеми нерівності в оплаті праці між жінками та чоловіками, залишається актуальною через високий рівень гендерної сегрегації на ринку праці, нерівномірний розподіл сімейних обов'язків та поширення гендерних стереотипів. Метою Національної стратегії є забезпечення сталого скорочення гендерного розриву в оплаті праці, створення сприятливих умов та ефективних механізмів задля досягнення соціального прогресу у цій сфері. Зокрема, передбачається дотримання принципів гендерної рівності, підтримки стійкого економічного зростання, забезпечення гідної праці для усіх, а також зменшення нерівності. У межах дії Національної стратегії прогресивними визначені завдання щодо проведення досліджень економічних вигод від застосування гендерних підходів

для бізнесу та різноманітних заходів для роботодавців з метою упровадження ними принципу гендерної рівності на робочому місці й рівної оплати за працю [33].

Важливим, на сьогодні, також залишається питання вільного доступу вразливих категорій населення до здобуття професійної та вищої освіти, отримання потенційно рівних можливостей до навчання у закладах професійної та вищої освіти, незважаючи на дискримінаційні ознаки віку, статусу внутрішньо переміщеної особи, інвалідності тощо. Вирішенню цих проблем може сприяти активна реалізація соціальної програми «Ваучер на навчання» від Державної служби зайнятості України. Особливістю ваучера є те, що це документ, на підставі якого здійснюється перепідготовка за робітничою професією, підготовка за спеціальністю для здобуття ступеня магістра або магістра зі іншою спеціальністю, спеціалізація чи підвищення кваліфікації. Право на отримання ваучера на навчання мають:

- особи віком старше 45 років (за умови, якщо страховий стаж яких становить не менше 15 років, до досягнення ними пенсійного віку);
- особи, звільнені із військової служби (окрім військово-службовців строкової служби), служби в органах внутрішніх справ, цивільного захисту;
- особи, звільнені із військової служби (у випадках після участі у проведенні АТО/ООС, здійсненні заходів із нацбезпеки, відсічі збройної агресії, до досягнення ними пенсійного віку);
- внутрішньо переміщені особи працездатного віку (за умови відсутності відповідної роботи);
- особи з інвалідністю (за умови відсутності підходящої роботи);
- особи, позбавлені особистої свободи (внаслідок збройної агресії проти України, після їхнього звільнення);
- особи, які постраждали під час воєнного стану (ті, які отримали поранення, контузію, каліцтво або захворювання) [3].

На підставі сформульованої нами тези про важливість та неминучість соціального партнерства державного соціального захисту із громадським сектором наголосимо на досвіді упровадження окремих соціальних ініціатив для різних вразливих категорій населення. У цьому контексті доволі прогресивною ідеєю видається розробка та запуск у соціальну сферу різних мобільних соціальних застосунків. Такі мобільні застосунки допомагають подолати

бюрократизм у системі закладів соціального захисту населення, розвантажують систему, значно економлять час, підвищують соціальну мобільність та цифрову грамотність громадян, а також стають важливим механізмом упровадження інновацій у соціальну сферу. Головне призначення спеціалізованих соціальних мобільних застосунків – це оптимізація процесу надання та отримання соціальних послуг, допомоги. Розробка відповідних мобільних застосунків орієнтується на суспільний запит та готовність державних установ щодо їх упровадження у свою роботу. Головними здобутками у процесі діджиталізації соціального захисту вбачаємо:

- постійне удосконалення, розширення соціальних сервісів мобільного порталу «Дія»;
- розробка Міністерством соціальної політики України разом із ІТ-компаніями та громадськими організаціями проєкту *єдиної системи соціальної сфери* як комплексної системи, призначеної для автоматизації усіх напрямів соціальної підтримки усіма інституціями соціальної сфери;
- старт через мобільний застосунок нового проєкту «*Соціальні послуги Харківщини*», спрямованого на цифровізацію усіх соціальних послуг з метою швидкого знаходження необхідної інформації про надавачів соціальних послуг, місцезнаходження центрів, де надають такі послуги, центрів соціальних служб, територіальних центрів соціального обслуговування, інтернатних установ системи соціального захисту тощо (пілотний проєкт на території Харківської області);
- запуск мобільного застосунку *PQServise «Прозорий офіс»* (Харківська обл.) як можливості для громадян з реєстрації у електронній черзі до «Прозорого офісу» – центру надання соціальних послуг;
- запуск мобільного застосунку «*Пенсійний фонд України*» для зареєстрованих у системі загальнообов'язкового державного соціального страхування громадян з метою отримання особистої інформації про страхових пенсійний стаж, відрахування до Пенсійного фонду, розміри заробітної плати тощо;
- розробка та запуск волонтерами мобільного застосунку для надання першої психологічної допомоги «*PFA mobile Ukraine*», що призначений для людей, які включаються у процес надання психологічної допомоги, капеланів, волонтерів-психологів;

- для військових та ветеранів громадська організація «Правозахисний центр «Принцип» створила мобільний застосунок «Правовий навігатор», що допоможе зорієнтуватися у базових юридичних питаннях, пов'язаних із проходженням військової служби та шляхом пораненого;
- запуск комплексу «мобільних застосунків воєнного часу», що є корисними в умовах війни: «Helsi» (допомога хворим та пораненим); «TacticMedAid» (застосунок, що описує алгоритм надання першої домедичної допомоги за двома напрямками: цивільним та військовим); «Перша мобільна допомога» (довідник із надання першої медичної допомоги); «Bachu.info» (застосунок для передачі інформації про пересування російських військ та техніки); «TuXmo» (застосунок для швидкої перевірки особистих даних на блокпостах, під час комендантської години тощо відповідними службами); «Hearty app» (застосунок, що підказує батькам прості дитячі ігри та активності, має колекцію аудіоказок українською та інший розважальний контент); «Bebbo» (застосунок для допомоги батькам з піклування про дітей під час війни); «Tribery» (застосунок, що допомагає шукати співвітчизників за кордоном, влаштуватися на роботи чи орендувати житло) тощо [23].

Таким чином, можемо узагальнити, що запропоновані мобільні застосунки, на сьогодні, стали органічною інноваційною складовою системи соціального захисту населення. Виконують допоміжну функцію із пошуку, отримання необхідних послуг та допомоги, є важливим інформаційним ресурсом соціального захисту населення.

Отже, зважаючи на викладений досвід реалізації інноваційних практик соціального захисту вразливих категорій населення в умовах дії воєнного стану, доцільно висловити ряд узагальнюючих тверджень. Перспективність удосконалення та підвищення ефективності розробки інноваційних практик соціального захисту вразливих категорій населення в умовах дії воєнного стану вбачаємо у:

1. Запровадженні цифрових технологій у соціальному захисті, що дозволяє спростити та автоматизувати надання соціальних послуг, підвищити їхню доступність та ефективність (наприклад, у деяких країнах світу вже існують електронні платформи, через які можна подати заяву на отримання соціальної допомоги, дізнатися про свої права та обов'язки, отримати консультацію фахівця).

2. Розвитку соціальних послуг на засадах партнерства, що дозволяє залучити до надання соціальних послуг різні організації, включаючи громадські організації, бізнес, міжнародні організації. Такий підхід дозволить надавати більш якісні та ефективні соціальні послуги, що відповідають потребам вразливих категорій населення.
3. Запровадженні інклюзивних підходів у соціальному захисті, що дозволяє забезпечити рівний доступ до соціальних послуг для усіх людей, незалежно від їхніх фізичних, розумових або інших особливостей (наприклад, у деяких країнах світу існують програми, спрямовані на створення доступного середовища для людей з інвалідністю, а також на розвиток інклюзивної освіти та зайнятості).
4. Підвищенні якості соціальної допомоги та послуг. Інноваційні практики забезпечують соціальну допомогу та послуги більш якісними характеристиками та відповідають індивідуальним потребам вразливих категорій населення.
5. Відповіді на нові соціальні виклики, потреби, проблеми. Соціальні проблеми постійно змінюються, тому важливо, щоб система соціального захисту розвивалася, адаптувалася та реагувала на ці зміни. Інноваційні практики можуть допомогти розробити нові підходи до вирішення ключових соціальних проблем.
6. Розробці та упровадженні нормативно-правової бази, що регулює використання інноваційних технологій у системі соціального захисту, а також розвиток соціальних послуг на засадах партнерства та інклюзивних підходів.
7. Забезпеченні стабільного державного та міжнародного фінансування інноваційних проєктів у соціальній сфері.

Таким чином, стверджуємо, що упровадження інноваційних практик соціального захисту вразливих категорій населення є важливим завданням соціальної політики та професійної діяльності громадських організацій. Визначені практики повинні сприяти підвищенню ефективності соціального захисту, забезпеченню основних потреб вразливих категорій населення та створенню умов для їхнього повноцінного життя та розвитку. Доцільне упровадження інноваційних практик дозволить створити ефективну систему соціального захисту вразливих категорій населення, що відповідатиме їхнім потребам та сучасним викликам.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Анпілогова Б. Ю. Соціальний захист як особливий соціально-правовий феномен. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія. Право. 2023. Вип. 79. Частина 1. С. 291–297.
2. Базилевич В. Державні фінанси : навчальний посібник. К. : «Атіка», 2002. 128 с.
3. Ваучер на навчання. *Державна служба зайнятості* : веб-сайт. URL: <https://voucher.dcz.gov.ua/> (дата звернення: 12.01.2024.).
4. Вільна – простір для жінок та дівчат : веб-сторінка. URL: <https://www.facebook.com/profile.php?id=100088240012413> (дата звернення: 15.01.2024).
5. Всесвітня продовольча програма (WFP) ООН : веб-сайт. URL: <https://ukr.reg.score.wfp.org/ukr/code> (дата звернення: 15.01.2024).
6. Гапочка В. М. Соціальний захист безробітних: реалії сьогодення. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія. Право. 2022. Вип. 74. Частина 1. С. 171–175.
7. Горемикіна Ю. В. Інноваційні практики соціальної роботи з вразливими групами населення в Україні. *Innovative Social Work Practices for Vulnerable Groups of the Population in Ukraine*. Demography and Social Economy, 2020. №3 (41), С. 91–113.
8. Горемикіна Ю. В. Україна на шляху до Європейського Союзу: інновації у сфері соціальних послуг. *Вісник Хмельницького національного університету*. Серія. Економічні науки. 2009. №5. С. 101–104.
9. Громадська організація «Ліга сучасних жінок» : веб-сторінка. URL: <https://www.facebook.com/groups/584994415362615/> (дата звернення: 15.01.2024).
10. Державна служба зайнятості України : веб-сайт. URL: www.dcz.gov.ua/ (дата звернення 16.01.2024).
11. Державна служба у справах дітей. *Національна соціальна сервісна служба України* : веб-сайт. URL: <https://nssu.gov.ua/news/stvorennia-derzhavnoi-sluzhby-u-spravakh-ditei> (дата звернення: 12.01.2024.).
12. Допомога біженцям. *UNHCR. The UN Refugee Agency* : веб-сайт. URL: <https://help.unhcr.org/ukraine/uk/> (дата звернення: 15.01.2024).
13. Енциклопедія для фахівців соціальної сфери. / [2-ге вид. / за заг. ред. проф. І. Д. Зверєвої]. Київ, Сімферополь : «Універсам», 2013. 536 с.
14. Жіночі вагони. *Укрзалізниця* : веб-сайт. URL: https://www.uz.gov.ua/press_center/up_to_date_topic/608898/ (дата звернення: 12.01.2024).
15. Жіночі центри працевлаштування. *UNFPA. Україна* : веб-сайт. URL: <https://ukraine.unfpa.org/> (дата звернення: 12.01.2024.).
16. Запровадження роботи «Мобільних соціальних центрів». *Департамент соціального захисту населення* : веб-сайт. URL: <https://dszn.smr.gov.ua/zaprovadzheniya-roboti-mobilnih-sotsialnih-tsentriv/#:~:text=> (дата звернення: 12.01.2024).
17. Зозуля І. Поняття «соціальний захист» в контексті наукових досліджень. *Актуальні проблеми державного управління*. 2021. № 3(84). С. 24–29.
18. Іванова О. Л. Соціальна політика: теоретичні аспекти : курс лекцій. К. : «Академія», 2003. 107 с.
19. Ключко О. О. Медичне страхування як перспективний вид соціального страхування. *Ввічливість. Humanitas*. 2024. №1. С. 98–104.
20. Ключко О. О., Полянничко А. О. Політика банківських установ із надання послуг добровільного медичного страхування. *Ввічливість. Humanitas*. 2021. №5. С. 98–104.

21. Ключко О. О. Соціальна допомога в Україні: реалії, перспективи. *Перспективи. Соціально-політичний журнал : наукове видання*. №4. 2020. С. 155–162.
22. Міжнародна організація з міграції : веб-сайт. URL: <https://ukraine.iom.int/uk/tom-v-ukrayini> (дата звернення: 15.01.2024).
23. Мобільні додатки воєнного стану. Застосунки, що будуть корисними під час війни. *Суспільне. Новини* : веб-сайт. URL: <https://suspilne.media/239406-mobilni-dodatki-voennogo-stanu-zastosunki-so-budut-korisnimi-pid-cas-vijni/> (дата звернення: 10.04.2024).
24. Москаленко В. Сутність соціального захисту та його місце в політиці соціальної держави. *Наукові записки*. 2003. Т. 21. С. 11–16.
25. Набатова О. О. Соціальні інновації: поняття, види, суб'єкти. *Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого*. 2011. №6. С. 58–66.
26. Основний гуманітарний стандарт з якості та підзвітності : методичний посібник. CHS Alliance, Groupe URD and the Sphere Project. 2015. 24 с.
27. Помічник ветерана. *Міністерство у справах ветеранів України* : веб-сайт. URL: <https://mva.gov.ua/ua/pomichnik-veterana> (дата звернення: 12.01.2024).
28. Послуга підтриманого проживання. *Національна соціальна сервісна служба* : веб-сайт. URL: <https://nssu.gov.ua/news/posluha-pidtrymanoho-prozhyvannia> (дата звернення: 12.01.2024).
29. Послуга соціального супроводу військовим та їхнім родинам. *Міністерство соціальної політики України* : веб-сайт. URL: [https://www.msp.gov.ua/news/23294.html#:~:text="](https://www.msp.gov.ua/news/23294.html#:~:text=) (дата звернення: 12.01.2024).
30. Про благодійну діяльність та благодійні організації : Закон України від 05.07.2012 року № 5073-VI URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5073-17#Text> (дата звернення: 15.01.2024).
31. Про інноваційну діяльність : Закон України № 40-IV від 04.07.2002 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/40-15#Text> (дата звернення: 16.01.2024).
32. Про соціальні послуги : Закон України № 2671-VIII від 17.01.2019 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19#Text> (дата звернення: 16.01.2024).
33. Про схвалення Національної стратегії подолання гендерного розриву в оплаті праці на період до 2030 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації на 2023-2025 рр. : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 15.09.2023 року № 815-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/815-2023-%D1%80#Text> (дата звернення: 12.01.2024).
34. Проєкт «Соціальне відновлення». *Міністерство соціальної політики України* : веб-сайт. URL: <https://www.msp.gov.ua/news/23031.html> (дата звернення: 12.01.2024).
35. Професійне навчання для ветеранів. *Національна соціальна сервісна служба України* : веб-сайт. URL: <https://nssu.gov.ua/news/profesiine-navchannia-dlia-veteraniv> (дата звернення: 12.01.2024).
36. Семигіна Т. Соціальні послуги у територіальних громадах України: інновації правового регулювання. *Вісник АПСВТ*. 2019. №4. С. 65–75.
37. Скуратівський В. Соціальна політика та соціальна безпека : навчальний посібник. Львів : вид-во ЛРІДУ УАДУ, 2003. 178 с.
38. Соціальна допомога. *Департамент соціального захисту населення Сумської міської ради* : веб-сайт. URL: <https://dszn.smr.gov.ua/sotsialna-dopomoga/> (дата звернення: 15.01.2024).

39. Соціальний захист населення як система: поняття та види. *Вища освіта в Україні* : веб-сайт. URL: <https://osvita.ua/vnz/reports/law/9897/> (дата звернення: 15.01.2024).
40. Спеціалізований кар'єрний радник: хто він і кого обслуговує? *Державна служба зайнятості* : веб-сайт. URL: <https://www.dcz.gov.ua/novyna/specializovanyy-karyernyy-radnyk-hto-vin-i-kogo-obslugovuye> (дата звернення: 16.01.2024).
41. Товариство Червоного Хреста України : веб-сайт. URL: <https://redcross.org.ua/> (дата звернення: 15.01.2024).
42. Філіпчук В. Р. Соціальний захист населення: зміст категорії та відповідальність викликам глобалізації. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія. Міжнародні економічні відносини та світове господарство*. 2018. Вип. 20. Частина 3. С. 106–110.
43. Центри допомоги врятованим : веб-сайт. URL: <https://ukraine.unfpa.org/uk/SRC> (дата звернення: 12.01.2024).
44. Чорнобук К. С. Інноваційні підходи у системі соціального обслуговування населення : кваліфікаційна робота на здобуття освітнього рівня бакалавра. Суми, 2023. 53 с.
45. Oleksij Klochko. Konceptualizacja państwowej pomocy społecznej w wymiarze partnerstwa organizacji pozarządowych. Aktualne problemy społeczne Polski i Ukrainy. *Aspekty partnerstwa w edukacji i pomocy społecznej: monografia*. / Red. nauk. : H. Bejger, O. Lisovets, S. Borysiuk. Chełm : Państwowa Akademia Nauk Społecznych w Chełmie; Chełmskie Towarzystwo Naukowe, 2023. С. 33–48.
46. Save the children in Ukraine : веб-сайт. URL: <https://www.facebook.com/savethechildrenresponseinukraine/?locale> (дата звернення: 15.01.2024).

РОЗДІЛ II

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ У ВОЄННИЙ ТА ПОВОЄННИЙ ЧАСИ

2.1. Вітчизняна соціальна педагогіка: становлення, поглинання соціальною роботою у воєнний час, актуалізація за домінування штучного інтелекту

Алла РИЖАНОВА

доктор педагогічних наук, професор

Актуальність проблеми

Соціальна педагогіка, як і будь-яка галузь соціальної сфери, виникає та розвивається відповідно до викликів соціокультурного середовища. Демократизація європейського соціуму за часів індустріального суспільства зумовила інституалізацію соціальної педагогіки, оскільки традиційне соціальне виховання було неспроможним забезпечити розвиток суспільства, яке потребувало соціальної творчості особистості, неможливої без індивідуальності більшості власних громадян. Водночас, зростання вимог соціуму до людини, внаслідок ускладнення її соціального існування, викликають необхідність сприяння не лише її індивідуальному, але й соціальному розвитку, щоб неповторна індивідуальність вільних громадян не перетворилася на тривіальний егоїзм, щоб кожна унікальна особистість могла співпрацювати, самореалізуватися поряд з іншою такою самою особистістю і, до того ж, вони разом сприяли динаміці навколишнього соціального середовища. Саме відповідне вдосконалення соціального виховання (як цілеспрямоване сприяння соціальному розвитку через всі сфери соціокультурного середовища) і мала науково обґрунтувати соціальна педагогіка, яка саме тому існує лише в демократичних країнах. Виникнення соціальної педагогіки на теренах України теж пов'язане з демократичними процесами, особливо за часів незалежності в країні спостерігався її вибуховий розвиток, сформу-

валася соціально-педагогічна система. І це було логічно, оскільки соціальними педагогами усвідомлювалась необхідність професійного сприяння перетворенню людини як «гвинтика у великому соціальному механізмі» на свідомого активного та відповідального громадянина незалежної країни. Проте у 2014 році з початком нападу Росії на нашу країну почалося згортання соціальної педагогіки, яка з 2016 року практично стала частиною соціальної роботи, притому що проблеми з соціальним розвитком населення, а саме з національно-громадянською ідентифікацією, становленням європейськості українців лише загострилися в умовах війни, особливо повномасштабної у 2022 році. Крім того, інноваційні підходи до розвитку соціальності людини актуальні також в період активного розвитку штучного інтелекту (ШІ) для запобігання поневолення ним людства, оскільки «розумова» діяльність ШІ може в мільйони разів перевищувати людську.

Дослідження проблеми науковою спільнотою

Становлення та розвиток соціальної педагогіки в нашій країні, історію соціального виховання досліджували переважно фахівці з соціальної педагогіки в кандидатських та докторських дисертаціях, серед яких: І. Єланцева «Розвиток соціально-педагогічних служб та установ для дітей в Україні (друга половина XX століття)» [5], Н. Коляда «Розвиток дитячого руху в Україні (початок XX ст. – середина 30-х років XX ст.)» [13], В. Маштакова «Розвиток соціального виховання на Слобожанщині (XIX – поч. XX ст.)» [21], А. Рижанова «Розвиток соціальної педагогіки в соціокультурному контексті» [34], Н. Сейко «Доброчинність у сфері освіти України (XIX-початок XX ст.)» [37], Л. Штефан «Становлення та розвиток соціальної педагогіки як науки в Україні (20-90-ті рр. XX ст.)» [46] та інші. Проте зміни з вітчизняною соціальною педагогікою в останні десятиліття, особливо в умовах війни, та необхідність обґрунтування новітніх технологій соціального виховання особистості за стрімкого розвитку штучного інтелекту досліджено недостатньо, що актуалізує вдосконалення соціальної галузі педагогіки за часів соціального кіберпростору.

Мета та методи дослідження

Метою публікації є узагальнення розвитку соціальної педагогіки, осмислення причин її згортання та перспектив розвитку в Україні. Предметом дослідження – виникнення та інституалізація вітчизняної соціальної педагогіки, перспективи її розвитку. Серед

методів дослідження: аналіз наукових досліджень, узагальнення результатів кандидатських та докторських дисертацій з історії вітчизняної соціальної педагогіки, систематизація власного близько 30 річного досвіду участі в розбудові соціально-педагогічної освіти на науки, аналіз та узагальнення нормативних документів Міносвіти України стосовно соціальної педагогіки, екстраполяція наслідків розвитку штучного інтелекту на потреби вдосконалення соціальності людини та відповідні технології соціально-педагогічної діяльності.

Результат дослідження

Становлення вітчизняного соціального виховання у другій половині XIX на початку XX століття як передумови виникнення соціальної педагогіки

Виникненню соціальної педагогіки в Російській імперії, яка на той час поширювалась і на українських теренах, передували активний розвиток теорії та практики соціального виховання, підвищення рівня громадянської активності в сприянні соціальному розвитку, як правило, нужденних верств населення. На жаль, специфіка історії соціального виховання в українських землях за російського царату ще не достатньо вивчена і поки залишається розпорошеною вітчизняними архівами. Виключення складає схід нашої країни, а саме Слобожанщина, демократизаційні тенденції соціального виховання якої дослідила В. Маштакова [21]. Дійсно, громадянська активність у сприянні соціальному розвитку мешканців Українсько-Слобідської губернії розпочалась з другої половини XIX століття, що свідчило про сформованість духовного авангарду нації, представники якого сприяли підвищенню соціокультурного рівня незаможних верст населення через *просвіту*, при чому не лише містян (Харківський Народний будинок, аматорський театр, хор, організація публічних читань, недільні школи Х. Алчевської, видання бібліографічної збірки «Що читати народу?», перша громадська газета «Південний край» і таке інше), але й селян (народні школи, безплатні народні читання для селян, комітети сільських бібліотек тощо). Харківське товариство грамотності (1869) мало відділення в Сумах, Слов'янську, Вовчанську, Богодухові. Погоджуємося з В. Маштаковою, що зростання громадянської взаємо відповідальності відзначилось становленням мережі відповідних об'єднань на практиці: Дворянське товариство взаємодопомоги, Товариство взаємодопомоги сумських купців, Товариство взаємодопомоги викладачів тощо [21, с. 14].

Просвіта сприяла тому, що до громадської взаємодопомоги (благодійництва) через *опіку* доєдналися інші, крім дворян, соціальні стани, наприклад, купецтво і навіть ремісники. Напрямами громадської опіки були: – надання допомоги із задоволення вітальних потреб людини в скруті («Товариство працелюбності», «Школа кухарок», лікарня для невиліковно хворих тощо); – організація суспільного виховання дітей робітників, дітей-сиріт, «дітей-вулиці» (Харківський дитячий притулок, притулок-ясла та інші, що привело до виникнення Товариства піклування безпритульних сиріт, Товариства боротьби з жебрацтвом дітей); – організація дозвілля дітей містян та оздоровлення хворобливих дітей (недільні та святкові дитячі розваги, порайонні дитячі бібліотеки, літні колонії за межами міста і таке інше); – судовий захист дітей з делінквентною поведінкою та їх перевиховання (Дитячі суди, за наполяганням громадян, існували в Харкові, Києві та Одесі; Харківське товариство неповнолітніх злочинців, Товариство виправних притулків) [34].

Особливо слід зазначити поширення персональної громадянської активності, наприклад, в Харкові за заповітом коштом міщанина Некрасова утримувався Ольгинський притулок, а ремісник І. Злобін відкриває притулок-сховище для дітей найбільш вразливих ремісників [34, с. 272]. Загальновідомими в Україні є меценати з родин Харитоненків, Терещенків, Симиренків. Цукрозаводчики Харитоненки власним коштом тримали лікарню та їдальню для робітників, дві школи. На їх пожертвування були відкриті в Сумах реальне і кадетське училища, дитяча лікарня, школа для дівчат з багатодітних родин і сиріт, яка готувала народних учительок для рідного краю, виділялися пенсії сім'ям, що втратили свого годувальника. У Харкові вони збудували і утримували дитячий притулок, будинок медичного факультету, гуртожиток для студентів університету. Погоджуємося з В. Кузь, Ю. Руденко, О. Губко, які зазначають: «факти свідчать, що П. Симиренко чільне місце відводив соціальній педагогіці у формуванні особистості» [15, с. 67], оскільки свій маєток у Городищі меценат перетворив на «Місто сонця». Цей соціально-виховний досвід П. Симиренка надзвичайно схожий на соціально-педагогічні експерименти Р. Оуена у Великій Британії та США. Отже, практика соціального виховання в українській Слобожанщині в цілому відповідала європейським тенденціям, проте, водночас, маємо підкреслити, що демократизація соціального виховання на сході відбувалася пізніше і

повільніше, ніж у західних українських землях, які мали безпосередню взаємодію з європейськими демократичними процесами в соціальному розвитку людини та її соціуму.

Стосовно становлення вітчизняної теорії соціального виховання, то показовою є науково-педагогічна творчість К. Ушинського, який користався терміном суспільне виховання. Видатний український педагог у публікації «Про народність в суспільному вихованні» (1857) розглядав цей процес, на наш погляд, з позицій громадянського виховання населення країни та доводив його роль у соціальному розвитку як особистості громадянина, так і суспільства (як соціального суб'єкта) в цілому: «Суспільне виховання, яке укріплює і розвиває в людині народність, розвиває водночас її розум і її самосвідомість, сприяючи розвиткові народної самосвідомості взагалі; воно вносить світло свідомості в сховища народного характеру і сильно та благодійно впливає на розвиток суспільства, його мови, його літератури, його законів ... словом, на всю його історію» [2, с. 42]. Надзвичайно сучасними (зважаючи на євроінтеграційні процеси сьогодення) є переконання К. Ушинського щодо взаємозв'язків різновидів соціального виховання, оскільки педагог зазначав, що «суспільне виховання є для народу його сімейним вихованням», зрозуміло, з погляду на народ, як окремий соціальний суб'єкт у світовій спільноті. Педагог підкреслював, що національна ідея соціального виховання сприяє взаємо вдосконаленню особистості громадянина в суспільстві та народної особистості на світовій арені через їх самопізнання та самоусвідомлення. Проте характеризуючи суспільне виховання як сімейне для народу К. Ушинський аж ні як не принижує його значення, на наш погляд, навпаки він підкреслює його роль у формуванні суб'єктності народу поряд з іншими. Педагог попереджає про загрозу існуванню цієї суб'єктності народу в разі відсутності національних цінностей у суспільному вихованні окремої людини: «ідея його життя, яка робила його особливим народом, стає загальним спадком людства; а тіло його – плем'я, що його складало, – загубивши свою особливість, розкладається та асимілюється іншими тілами, які не втратили ще своєї останньої ідеї» [2, с. 42]. Вважаємо, переконання К. Ушинського щодо соціального виховання досить близькі до ідей національно-громадянського виховання його німецьких попередників Й. Гердера, Й. Фіхте та сучасника А. Дістервега. Крім того, погляди К. Ушинського були близькими до ідей Я. Коменського та Й. Песталоцці щодо включення всіх сфер суспільства до вирішення

завдань соціального виховання. Збудження суспільної думки щодо соціального виховання він вважав найкращим способом його вдосконалення, навіть стверджував: «Де немає суспільного погляду на виховання, там немає і суспільного виховання, хоча може бути багато суспільних навчальних закладів» [2, с. 44]. Український педагог підкреслював, що активне залучення суспільства до соціального виховання сприяє і більш чіткому виявленню та усвідомленню кожним представником народу національної ідеї, оскільки примушує формувати своє ставлення до тих національних духовних цінностей, які цей представник транслює передусім своїм дітям, а також іншим людям, зміцнюючи їх тим самим в собі: «Система суспільного виховання, яка вийшла не з суспільного переконання, як би хитро вона не була продумана, виявиться безсилою і не буде впливати ані на особистий характер людини, ані на характер суспільства. Вона здатна готувати техніків, але ніколи не виховуватиме корисних і діяльних членів суспільства, а якщо вони й будуть з'являтися, то незалежно від виховання» [2, с. 44]. У С. Шевирьова (хоча він не був українським педагогом) теж йдеться про обґрунтування системи державного соціального виховання. Він намагався довести, що суспільне виховання має відповідати потребам сучасного життя, у якому сімейне виховання нерозривно пов'язане з державним. Оскільки «державна у своїх закладах створює людину суспільну – зовнішню», у родині виховується людина внутрішня, цілісна, яка дає основу і цінність зовнішній. С. Шевирьов пропонує триступеневу («сімейне виховання, державне, їх злиття») систему соціального виховання для Російської імперії (яка існувала і на теренах України), де на першому ступені починається людина взагалі, на другому – російська, на третьому – освічена європейська, готова до суспільного життя [1, с. 44]. Отже, по-перше, про народне-етнічне виховання в системі соціального навіть не згадується, хоча імперія була багатонаціональною; по-друге, третій ступінь – це не стільки злиття перших двох, скільки врахування соціальним вихованням регіональної суспільності Росії у світовій співдружності. Таким чином, починаючи з другої половини XIX століття практика соціального виховання на території, де жили українці, урізноманітнюється, демократизується. Виклики індустріального суспільства примушують прогресивну громадськість, педагогів обґрунтовувати теорію відповідного соціального виховання, щоб сприяти соціальній інтеграції, консолідації завдяки соціальному розвитку як громадян, так і суспільства. Крім того, переважно

вітчизняні педагоги були обізнані з провідними зарубіжними соціально-виховними ідеями та теоріями. Більш того, тогочасна російська педагогіка базувалася на німецькій, до того ж не лише через переклад підручників з педагогіки, дидактики, а навіть через запозичення педагогів з Німеччини. Наприклад, першим директором Харківського педагогічного інституту 1811 р. був призначений Христофор Роммель, який прибув до Харкова з Марбурзького університету та написав курс лекцій «Дидактика та методика» (Харків, 1812) [27, с. 4]. Книга П. Наторпа «Соціальна педагогіка: теорія виховання волі на основі спільності» теж була видана в Росії у 1911 році [23]. Отже, умови для виникнення вітчизняної соціальної педагогіки були сформовані.

Становлення вітчизняної соціальної педагогіки за російської імперії та її заборона за радянської доби (початок XX століття)

На теренах російської імперії, зокрема українських землях, виникнення соціальної педагогіки пов'язане з ім'ям поляка за походженням – Станіслава Теофіловича Шацького (1878-1934), хоча ідея суспільно-педагогічної діяльності в «Сетльменті» була запозичена в американки Джейн Адамс О. Зеленком, який подорожував Сполученими Штатами Америки. Проте, коли «Сетльмент» був заборонений царатом за «розповсюдження соціалістичних ідей», а О. Зеленко залишив країну, то відповідальність за справу взяв на себе С. Шацький та відновив діяльність закладу під новою назвою «Дитячий труд та відпочинок» [42, с. 415]. Узагальнюючи власний досвід соціально-виховної діяльності в «Сетльменті» та в літній трудовій колонії «Бадьоре життя» С. Шацький обґрунтував «педагогіку середовища». Він свідомо ставився до соціальної педагогіки, яку іноді називав суспільною, на наш погляд, підкреслюючи її демократичну сутність: його гаслом був «перехід від педагогіки індивідуальної до педагогіки соціальної», основним завданням якої була «педагогізація середовища»: «Суспільно-педагогічна робота може бути лише тоді ясною й з успіхом проводитися в життя, коли вона тісно пов'язана з планом економічного і з характером побутового життя району» [42, с. 420]. На «суспільному дитячому вихованні» були зосереджені всі заклади, в яких працював або головував С. Шацький. Наприклад, «Сетльмент» почав з «соціального вивчення району... і будування планів своєї роботи, виходячи з цих соціальних умов» [44, с. 49]. «Сетльмент» фактично був дитячим містечком і складався з дитячих клубів, дитячого садочка, дослідної школи,

трудових майстерень для підлітків. Чисельність дітей досягала 450, робота з ними будувалася на принципах ініціативи, самоврядування, самодопомоги. Існував Сетльмент на благодійні пожертви [44, с. 49]. Свідоме ставлення до демократичних цінностей С. Шацького, на яких будувалась діяльність з дітьми, проявилось і в розпал шовіністичного запалу Першої світової війни: «зберіг дітей ... від збудження ненависті до німців, що було за тих часів досить поширеним в демократичних колах нашої громадськості», хоча це було непросто і для самого С. Шацького та його педагогічного колективу: «ця позиція значною мірою ізолювала і мене, і моїх товаришів від загального потоку і суспільно-педагогічної роботи» [42, с. 417-418]. Проте головною соціально-педагогічною мрією педагога була «педагогізація соціального середовища»: заради вдосконалення виховання необхідно проводити більш широку культурно-просвітницьку роботу в районі, впливати і на дорослих – це дасть можливість пожвавити громадське життя загалом. Реалізував цю мрію засновник вітчизняної соціальної педагогіки в Першій дослідній станції Народного комісаріату просвіти (1919-1932). Сутність свого соціально-педагогічного підходу С. Шацький виклав в публікації «Школа і будовання життя» (1925): «що стосується методу, то думка про спільну роботу з організованими дітьми з практичних життєвих питань і спільна робота з масою населення з найбільш широких питань оздоровлення дитячого життя, з одного боку, та культури побуту – з другого, дають величезний поштовх до оволодіння могутніми засобами виховання» [43, с. 292]. Цей підхід С. Шацького дуже схожий на сутність предмета соціальної педагогіки, визначену її засновником П. Наторпом – соціальні умови виховання та виховні умови в соціумі [23], оскільки С. Шацький під педагогізацією середовища розумів: «створювати в певному середовищі сприятливі умови для дітей, які черпають і мотиви, і матеріали для роботи з цього ж середовища. Не можна говорити про педагогічний процес, який відбувається лише в спеціальних шкільних будівлях» [41, с. 296-297]. Проте, на відміну від П. Наторпа, С. Шацький зосередженим був переважно на соціальному розвитку дітей: «Рятунок в тому, щоб школа з «навчального закладу» перетворилася на дитячий центр... Школа має стати частиною життя, ... що діє в сфері культури буття дитячого щохвилини в процесі своєї роботи» [40, с. 85]. Реалізована соціально-педагогічна теорія С. Шацького в практиці Першої дослідної станції Наркомпросу

отримала надзвичайно високу оцінку як вітчизняних, так і зарубіжних фахівців. Еталоном виховної роботи була визнана Станція на педологічному з'їзді в державі, у склад якої входили і українські землі. Високий рівень демократичного виховання Станції підкреслив видатний американський філософ та педагог Дж. Дьюї, який цілеспрямовано вивчав педагогічні інновації подорожуючи світом. За свідченням З. Малькової, він писав: «уперше в історії я побачив не окрему школу, а цілу освітню систему, офіційно організовану на принципі зв'язку школи з суспільством і середовищем. Те, що я побачив в колонії Шацького, не має аналогів у світі. Учні залучені в справжню діяльність з вдосконалення навколишнього соціального середовища: вони поліпшують санітарні умови, беруть участь у ліквідації неписьменності, навчають селян, як підвищувати врожаї тощо. Російські школярі організовані більш демократично, ніж наші» [19, с. 98]. Проте Станція була реорганізована (фактично знищена) в 1932 році, оскільки радянській владі не потрібні були ані демократичне виховання, ані «школа-життя», ані демократизація суспільства.

Дивно те, що Станція С. Шацького так довго проіснувала, оскільки радянська влада активно боролась з ідейними противниками від початку. Наприклад, диктатура пролетаріату відразу позбавилась благодійності: після 1917 року було прийнято спеціальну постанову «Про ліквідацію благодійних закладів та організацій допомоги інвалідам і про передачу їх справ та грошових сум виконавчому комітету постраждалих воїнів» [24]. У 20-ті роки ХХ століття ще залишалися окремі громадські діячі, які відстоювали демократичний погляд на соціальне виховання. Наприклад, В. Зіньківський у роботі «Соціальне виховання, його завдання та шляхи» (1918) стверджував, що сутність ідеалу соціального виховання полягає в дусі солідарності та братерства всіх людей, на підставі яких розвиваються єдність та взаємодопомога різних соціальних верств, проте 1919 року він був висланий за межі країни [8, с. 479]. Знищена була у радянській імперії і педологія, яка народилася як загально-європейська педагогічна течія ще до більшовицького жовтневого перевороту. Педологія, за визначенням П. Блонського, – наука про віковий розвиток дитини в умовах певного соціально-історичного середовища [34]. Особливу увагу дослідженню впливу соціальних факторів на розвиток дитини приділяв В. Кащенко, який обґрунтував та використовував у власній медично-педагогічній діяльності методику вивчення дії соціуму на

дитину – соціальні профілі [9; 10]. Всі педологічні напрями (ідеалісти, рефлексологи, біогенетики, соціогенетики) зробили значний внесок у розвиток теорії та практики (особливо в розробку діагностичного інструментарію) демократичного соціального виховання дітей. Радянська влада (очікуючи від педологів підтвердження, що пролетарські діти є самими прогресивними, розвинутими, освіченими) до 30-х років XX століття підтримувала розвиток педології на практиці: була організована професійна педолого-педагогічна освіта, введена посада педологів у школи, проводилися загальнодержавні з'їзди педологів – фактично перших шкільних соціальних педагогів у країні. Але на початок 30-х років радянська влада зміцніла і почала боротьбу за очищення державної ідеології від лібералізму та «інтелігентської м'якотілості», а фактично від демократичних цінностей. Педологів було «звинувачено» в їх професійній діяльності в школі: у професійному відборі, розумовій диференціації та сексуальному вихованні учнів. Оскільки педологи не підтвердили найвищий розумовий рівень пролетарської дитини, то 1936 року вийшла Постанова ВКП(б) «Про педологічні викривлення в системі Наркомпросу» [25], з якої і почалося знищення педології у країні. Як слушно зауважив Ф. Фрадкін, катастрофа з педологією призвела до формування педагогічного вченого та практика – «лакировщика и перестраховщика» [39].

Спочатку на загально-українському рівні, поки ще вірили в свободу вибору освітніх перспектив республіки, були обґрунтовані скоріше проєвропейські погляди на соціальне виховання, затверджені в «Декларації про соціальне виховання дітей» і роз'яснені народним комісаром освіти України в 1920-1923 рр. Г. Гриньком. Зміст у цілому відповідав програмі партії у створенні марксистсько-ленінської педагогіки. У ній йшлося про виховання в дусі комунізму, про створення єдиної системи, про об'єднання виховання і навчання та виховання з виробничою працею, про розширення дошкільного виховання і позашкільної роботи. Україні поки ще дозволили не погодитися з прийнятими в РСФРР «Декларацією» та «Положенням про єдину трудову школу» (1919), не перевидати, як це звичайно робилося в складових нової країни, а замінити своєю. Об'єктом соціального виховання в Україні було визнано всіх дітей до 15 років (7 млн. 600 тис.), а не лише школярів і пролетарського походження. Соціальне виховання розглядалося як «система охорони, організації та виховання дитинства». З погляду Наркомос(у) України «в умовах нечувано напруженої громадянської боротьби головним завданням

виховання є не стільки удосконалити педагогічну техніку, скільки боротися за збільшення зобов'язань з боку виховних установ до дітей [4, с. 353]. Відштовхуючись від глибокої кризи сім'ї, від «нечуваного росту безпритульності», українська «Декларація» була більш гуманною, вона виходила не з ідеологічних проблем, а з потреб дитинства: «Вона пробує оглянути все дитяче населення, а систему виховання (цебто суму державних заходів) вона пробує пристосувати до найпекучих потреб дитинства» [4, с. 347]. Тому соціальне виховання цілком справедливо ґрунтувалося тут на охороні дитинства, оскільки відомо, що, не задовольнивши вітальні потреби, не можна ефективно розвивати соціальні цінності. Проте така «самостійність» тривала недовго, у листопаді 1922 року було прийнято «Кодекс законів про народну просвіту УРСР», у якому вже однозначно підтверджувався вузько пролетарський характер соціального виховання і на українських землях також. Метою цієї просвіти зазначалися «розкріпачення трудящих мас від духовного рабства, розвиток самосвідомості, створення нових людей з психологією колективізму, з твердою волею, суспільно необхідною кваліфікацією і матеріалістичним світоглядом», керівні ж органи виховання та просвіти мали бути «знаряддям диктатури пролетаріату зі знищення класового суспільства, проводирем принципів комунізму і впливу на напівпролетарські верстви трудящих мас з метою виховання покоління будівників комуністичного суспільства» [3, с. 311]. Однак об'єктом народної просвіти вже визнавалося все населення України («Виховання і просвіта нової генерації, як і всього трудящого населення, є одним з основних завдань УССР» [3, с. 310]), тому її система складалася з соціального виховання дітей, професійної освіти юнацтва і молоді, наукової роботи та політичної просвіти дорослих. Наприклад, С. Сірополко в «Історії освіти в Україні» в розділі «Народна освіта в Україні під час совєтської займанщини» розглядає такі питання: система шкільної освіти, дошкільне виховання, трудова школа, професійна школа, робітнича та партійна освіта, вищі школи, педагогічна освіта, наука та наукові установи, політична освіта, бібліотечна справа, книговидання та система розповсюдження книжок, преса тощо [38, с. 909-912]. Підсумовуючи, С. Сірополко робить висновки щодо невідповідності освітньої політики ані основним засадам педагогічної науки («підпорядкованість дошкільного, шкільного й позашкільного виховання директивам комуністичної партії призвела до нехтування більшовицькою владою у своїй освітній

політиці основних засад педагогічної науки»), ані інтересам української культури. На цих підставах він визнає стан народної освіти в Україні «цілком незадовільним» [38, с. 877-878].

Таким чином, ані педологія, ані демократичне, гуманне соціальне виховання, ані соціальна педагогіка були непотрібні диктатурі пролетаріату. Соціальна педагогіка – педагогіка демократичного суспільства – визнана російсько-радянською владою «буржуазною наукою», що було рівноцінно «контрольному пострілу» в неї. Почала будуватися система *державного* соціалістичного виховання, ядром якої стала не людина, зокрема дитина, а марксистсько-ленінська ідеологія одна на всіх, в якій особистість розглядалася та використовувалась як «гвинтик у соціальному механізмі». Отже, соціалістичне виховання за радянських часів не могло бути демократичним через ставлення до людини як до засобу, а не як до мети. Проте, це виховання повною мірою використало ефективність середовищного підходу для маніпулювання індивідуальною та суспільною свідомістю багатомільйонного населення країни, а коли треба, то переконання в істинності марксистсько-ленінських цінностях підтримувалося зброєю, катуванням у психлікарнях, «перевихованням» у системі таборів «архіпелагу ГУЛАГ». Тому, на наш погляд, у радянський період соціальної педагогіки не було і не могло бути саме через ідеологічні основи тоталітарної держави. На наше переконання, сучасні наукові пошуки стосовно розвитку соціальної педагогіки за радянських часів (наприклад, Л. Штефан «Становлення та розвиток соціальної педагогіки як науки в Україні (20-90-ті рр. XX ст.» [46] і такі інші.), за виключенням 20-30-тих років, досліджують саме використання середовищного підходу в маніпулятивному вихованні-зомбуванні для ствердження та подовження існування тоталітарного режиму. Загалом особливістю становлення вітчизняної соціальної педагогіки є її зосередження лише на дітях, на відміну від соціально-педагогічної моделі селища Й. Песталоцці [16], соціально-педагогічної моделі для робітників індустріального виробництва Р. Оуена, соціально-педагогічної моделі держави П. Наторпа [23], в яких, крім дітей, об'єктами соціально-педагогічної діяльності були і всі дорослі.

*Відродження соціальної педагогіки в незалежній Україні
(90-ті роки XX ст. – 2014 р.).*

На межі 90-х років XX століття у Радянському Союзі з'явилися реальні передумови відродження і подальшого розвитку демо-

кратичного досвіду соціального виховання та соціальної педагогіки, накопиченого до 1917 р. та у 20-30-ті роки: політичні (відмова від тоталітарної системи, відновлення зв'язків з демократичним світом); соціальні (відмова від соціальних стосунків людини – держава, як «гвинтик у великому соціальному механізмі»); економічні (становлення ринкової економіки – стало «важко» жити, з'явилася потреба у відновленні соціальної взаємодопомоги – благодійності); аксіологічні (відновлення ціннісного плюралізму). Поштовхом до відродження соціальної педагогіки стала діяльність Тимчасового науково-дослідного колективу (ТНДК) «Школа – мікрорайон», створеного при Академії педагогічних наук СРСР 22 лютого 1989 р. з метою комплексного дослідження проблем виховання дітей та підлітків за місцем проживання. Керівником призначена завідувачка лабораторією «Взаємодії школи, сім'ї та громадськості у вихованні учнів за місцем проживання» цієї академії В. Бочарова. Фактично соціально-педагогічними були головні завдання ТНДК «Школа – мікрорайон»: створення принципово нової концепції соціального виховання, яка передбачала б вдосконалення позашкільного середовища, подолання духовної порожнечі у сфері побуту, сім'ї, дозвілля; моделювання єдиної системи виховання дітей і дорослих за місцем проживання. Дослідження мало комплексний та міжвідомчий характер, оскільки в ньому брали участь: Міністерство освіти, Міністерство культури, Державний комітет спорту, Міністерство внутрішніх справ, Всесоюзна федерація професійних спілок. Було створено 100 експериментальних площадок, на яких працювали 2 тисячі фахівців (педагоги, філософи, медики, психологи, юристи, соціологи тощо), 25 ВУЗів, 2500 колективів різноманітних закладів. Наслідки діяльності: розроблені концепція соціального виховання та пропозиції до міжвідомчої програми перебудови сімейного та соціального виховання учнів; введені нові професії «Соціальний педагог», «Соціальний працівник»; розроблені професіограма та кваліфікаційні характеристики соціальних педагогів, навчальні плани та програми їх професійної підготовки; створена Всесоюзна Асоціація соціальних педагогів та соціальних працівників; розпочате видання журналу «Соціальна робота»; створений імідж соціального педагога в районах роботи експериментальних площадок. Через 3 роки ТНДК «Школа – мікрорайон» перетворився на Міжрегіональний Центр соціальної педагогіки і соціальної роботи [34].

Отже, ініціатива відновлення соціальної педагогіки виходила з центру радянської імперії – з Москви, в якій було усвідомлено результат маніпулятивного соціалістичного виховання – духовна порожнеча у соціальному середовищі радянської людини. На жаль, на терені України працювали всього 2 експериментальні соціально-педагогічні майданчики в Запорізькій та Донецькій областях, тобто досвіду відновлення соціальної педагогіки у вітчизняних педагогів не вистачало, позитивного сприйняття в суспільстві ці два майданчики (тим більш поза столицею) створити не могли. Проте і в нашій країні діяли Постанова Держкомітету СРСР з народної освіти «Про введення інституту соціальних педагогів» (липень 1990 р.) та кваліфікаційні характеристики соціального педагога (березень 1991 р.). Однак з набуттям незалежності просування соціальної педагогіки в Україні уповільнилося. На наш погляд, причинами, що заважали активному відновленню вітчизняної соціальної педагогіки (крім бурхливих процесів державотворення), були:

- відсутність спочатку республіканського (УРСР), а потім національного науково-методично-інформаційного центру з соціальної педагогіки;
- відсутність загальної концепції розвитку соціальної педагогіки як системи (наука, практика, освіта, менеджмент, інформаційні канали), хоча розроблялися більш детально її змістові складові (Концепція соціальної роботи з дітьми та молоддю України, Концепція реабілітації дітей-інвалідів та дітей з обмеженими фізичними та розумовими можливостями тощо);
- повільне створення законодавчої бази: в Україні не було продубльовано союзні документи у сфері соціальної педагогіки (як це зробила Росія), тому в законі «Про освіту» (1991) вже йшлося про соціально-педагогічний патронаж, що здійснюється соціальними педагогами (правда, без визначення їх соціального статусу), але кваліфікаційні характеристики соціального педагога були затверджені Кабміном України лише 1994р. [11], статус соціального педагога як педагогічного працівника – лише в редакції закону «Про освіту» 1996 року;
- відсутність іміджу соціальної педагогіки та соціального педагога в соціумі, що є наслідком насамперед недостатньої кількості експериментальних майданчиків ТНДК в Україні за радянських часів;

- недостатня увага суспільства до проблем соціального виховання людини упродовж усього життя, навіть стійкий страх демократичної громадськості щодо цього виховання, виключне сприйняття його як маніпулювання, яке було за радянських часів;
- відсутність педагогів-фахівців з соціального виховання, соціальної педагогіки, тому перші вітчизняні організатори соціально-педагогічної практики, професійної соціально-педагогічної освіти, наукових досліджень їздили навчатися в Москву, що не сприяло їх швидкому збільшенню для великої республіки.

Отже, у незалежній Україні соціальна педагогіка на початку впроваджувалася, скоріше завдяки ентузіазму окремих фахівців, ніж централізовано через Міністерство освіти. Наприклад, Харківський державний інститут культури в 1991 році став ініціатором базової підготовки в Україні фахівців вищої кваліфікації за напрямом «Соціальна педагогіка» за освітньо-кваліфікаційним рівнем «спеціаліст». За погодженням з Міністерством культури України та відповідним наказом ректора В. Шейка від 12 квітня 1991 року було відкрито нову спеціальність «Соціальний педагог – організатор культурно-дозвілєвої діяльності». Серед фундаторів нової спеціальності провідне місце посідали декан факультету культурології О. Кравченко, завідувач кафедри педагогіки та психології Б. Іщенко, доцент Н. Бурая, які з 1990 р. розробляли навчальні плани, програми курсів нових дисциплін для підготовки фахівців з соціальної педагогіки, для закладання культурологічних основ їх практичної діяльності, для виокремлення відповідних спеціалізацій. З 1 вересня 1991 року на спеціальність «Соціальна педагогіка» було зараховано 32 студента на денну форму навчання, які чотири роки потому першими в Україні одержали дипломи соціального педагога з базовою освітою. У тому році розпочалася підготовка фахівців і на заочному відділенні. У 1993 р. за сприяння проректора з наукової роботи М. Дяченко при кафедрі було відкрито аспірантуру зі спеціальності 13.00.05 – соціальна педагогіка. У тому же 1991 році соціально-педагогічна перекваліфікація фахівців з педагогічною освітою та соціально-педагогічна перепідготовка спеціалістів з вищою освітою започаткувалися у Донецьку та Запоріжжі. Саме донецькі ентузіасти розпочали роботу з об'єднання педагогів, інших фахівців з різних регіонів країни, зацікавлених в розвитку вітчизняної соціальної педагогіки, для створення відповідної

професійної асоціації. 7 серпня 1992 р. у Міністерстві юстиції України було зареєстроване громадське об'єднання Українська Асоціація соціальних педагогів та спеціалістів з соціальної роботи за місцем базування в Донецьку [7, с. 19]. Основною її метою зазначено: консолідація зусиль у становленні і розвитку соціальної педагогіки та соціальної роботи в Україні. У витоків Асоціації стояв В. Сидоров – декан спеціального факультету Донецького державного університету з перепідготовки кадрів соціальних педагогів та соціальних працівників, який і став головою правління цієї Асоціації. З 1994 року Українська Асоціація стала повноправним членом Міжнародної Федерації Соціальних Працівників. Головні завдання діяльності Української Асоціації зазначені в її Уставі: підтримка зацікавлених організацій та фізичних осіб у покращенні соціальних та економічних умов життя, у розвитку творчого потенціалу людей; формування особистості, яка може діяти самостійно, ініціативно, відповідально; організація діяльності соціальних педагогів та спеціалістів з соціальної роботи щодо надання допомоги громадянам та групам, які мають труднощі соціалізації та соціальної реабілітації; сприяння підвищенню професійного рівня і становленню соціального статусу соціальних педагогів, захисту їх професійних інтересів, створенню сприятливих умов роботи; здійснення контролю за виконанням етичних норм та інші [7, с. 20-21]. Найбільш ефективним, серед перших, став спільний проєкт Української Асоціації та Міжнародної Федерації Соціальних Працівників, створений за підтримки ЮНІСЕФ та Християнського Фонду, – «Соціальна освіта в Україні». Прикладом здійснення цього проєкту було проведення міжнародної літньої школи «Волонтери серед дітей та підлітків. Цінності. Етика. Вміння соціальної роботи» (Київ, серпень 1997 р.).

Значним поштовхом у розвитку державного підходу до соціальної педагогіки стала Концепція виховання в національній системі освіти (1996), в якій пропонувалося введення курсу соціальної педагогіки у вищих педагогічних закладах освіти як засіб підвищення виховної майстерності фахівців [14]. На цих підставах у кожній області країни в педагогічних університетах створюються великі кафедри для викладання курсу всім майбутнім педагогічним працівникам (як загальна кафедра) та для професійної підготовки соціальних педагогів (як випускова кафедра). Таким чином, масштабувалася і вища професійна освіта соціальних педагогів, але вітчизняних підручників не було, тому навчали переважно за

російськими (Б. Бітінас, Б. Вульф, М. Галагузова, А. Мудрик та інші). Перший український підручник Л. Коваль, І. Зверева, С. Хлебик «Соціальна педагогіка/Соціальна робота» було видано у 1997 році [12]. Збільшився потік наукових публікацій, оскільки викладачі у вищій школі є, за суттю, науково-педагогічними працівниками. Організовувалися наукові конференції з обміну досвідом, зокрема за підтримки Асоціації, яка для зручності фахівців перебазувалась у Київ. Не дивно, що першою докторською дисертацією, захищеною з соціальної педагогіки стає робота декана Запорізького університету Л. Міщик «Теоретико-методологічні основи професійної підготовки соціальних педагогів у закладах вищої освіти» (1997) [22].

Поступово формується соціально-педагогічна система України: 1997 рік – заснований Український державний центр соціальних служб для молоді, який відіграв провідну роль методичного центру країни з організації та керування практичною діяльністю. Науково-методологічним центром сприяння розвитку вітчизняної соціально-педагогічної науки стала лабораторія соціальної педагогіки, створена наприкінці 2002 року Академією педагогічних наук України в академічному Інституті проблем виховання. Як правило, більшість із «захворівших» на соціальну педагогіку збиралися на щорічні звітні наукові конференції лабораторії під керуванням директора Інституту проблем виховання І. Беха. Завдяки науковій соціально-педагогічній школі (В. Курило, С. Харченко та інші) Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка відкривається перша спеціалізована вчена рада Д.29.053.01 із захисту докторських дисертацій зі спеціальності 13.00.05 – соціальна педагогіка (Луганськ, 2004), через яку пройшла більшість вітчизняних докторів з соціальної педагогіки, але першим став С. Савченко [36]. Крім того, в Луганську – видано перший науковий фаховий журнал «Соціальна педагогіка: теорія та практика» (2004), який заклав підвалини багатосторонніх зв'язків між соціально-педагогічними наукою, освітою, практикою та управлінням в Україні. З січня 2004 року введена посада соціального педагога в заклади загальної середньої освіти.

Таким чином, до 2014 року в усіх закладах вищої педагогічної освіти та в багатьох класичних університетах були створені кафедри соціальної педагогіки, які вже накопичили досвід професійної освіти, встановили контакти з базами практики, відпрацювали освітні програми, вдосконалили навчальні плани та

програми навчальних дисциплін; публікувалися наукові статті, монографії, підручники з соціальної педагогіки; здійснювалася підготовка аспірантів, докторантів, створювалися спеціалізовані вчені ради із захисту дисертацій за спеціальністю. Наприклад, з 1997 до 2010 року вперше в Україні було захищено 15 докторських дисертацій з соціальної педагогіки (з них – 12 за 2004-2010 рр.). Посади соціальних педагогів поступово були введені в усі заклади освіти, в соціальні служби; кваліфіковані соціальні педагоги працювали на деяких приватних підприємствах, у громадських організаціях, газетах, на місцевому телебаченні, у міських парках, на ігрових майданчиках у супермаркетах, головами місцевих громад тощо. В Україні відбулося вибухове збільшення громадських, неурядових організацій, об'єднань, рухів, зміцніла волонтерська діяльність. Проте, теоретичні засади соціальної педагогіки вітчизняними фахівцями, на наш погляд, були досліджені недостатньо. Це нормально, коли в період становлення наукової галузі існує багато її парадигм – сприяє глибшому усвідомленню сутності соціальної педагогіки. Але проведений аналіз поглядів науковців на об'єкт, предмет, мету, об'єкт діяльності, провідні поняття соціальної педагогіки виявив, що багато з них просто посилаються на теорії росіян (які до 2014 року розглядалися складником вітчизняної науки), частина вважала соціальну педагогіку теорією соціальної роботи, інші плутали соціальну педагогіку з соціологією, деякі педагоги зовсім заперечували існування соціальної галузі педагогіки (мовляв вся педагогіка соціальна). Результати цього аналізу свідчили, що вітчизняна соціальна педагогіка недостатньо само ідентифікувалася, неостаточно виокремилася на внутрішньо-педагогічному рівні, не визначила свою специфіку на зовнішньому – з соціальними галузями: соціальною роботою, соціальною психологією, соціологією тощо, – все це значною мірою заважало ствердженню соціальної педагогіки в Україні [32; 35]. Історико-педагогічне та соціокультурне дослідження нами розвитку практики та теорії соціального виховання з первісності, дало підстави узагальнити причини виникнення ідеї соціальної педагогіки в античності та її обґрунтування за індустріальної доби. На цих підставах було сформульовано власний погляд на соціокультурну сутність соціальної педагогіки індустріальної доби та перспективи розвитку в інформаційному суспільстві, зокрема з користю для України [32]. Зрозуміло, що з моменту захисту докторської дисертації формулювання автора у визначенні теоретико-методологічних

основ змінювались, проте сутність залишалася та сама. На наше переконання, об'єктом дослідження соціальної педагогіки є соціалізація людини, групи, соціуму. Предмет розкривається через її соціокультурну сутність: «соціальна педагогіка є галуззю пізнавальної та перетворювальної педагогічної діяльності з гармонізації соціальності соціальних суб'єктів непримусовими засобами через дослідження та науково обґрунтоване регулювання соціального виховання індивіда, групи, соціуму; засобом демократичної гармонізації соціально-виховних впливів усіх сфер соціуму з метою зміцнення його доцентрових спрямувань, що сприяє культурній динаміці людини та її соціального середовища» [32, с. 35]. Це трактування підкреслює педагогічну належність соціальної педагогіки, оскільки остання є свідченням диференціації педагогічної галузі в умовах різких соціокультурних змін, які вимагали вищого рівня соціальності людини (інших соціальних суб'єктів), внаслідок розгалуження та поглиблення її соціальної взаємодії. Власно кажучи, у XX столітті через ті самі соціокультурні процеси виокремились соціальна психологія, соціальна філософія, соціальна антропологія, а пізніше соціальна культурологія, доцільність яких ніхто не заперечує. Слід ще навести поняття «соціальність» – як мета соціального виховання – ієрархія соціальних цінностей, соціальних якостей, просоціальної поведінки – та соціально-виховний результат – прояв індивідуального позитивно-творчого ставлення до соціального буття, зокрема до сімейного, етнічного, громадянського, регіонального, глобального тощо. Тобто соціальні цінності не слід плутати з політичними. Соціальна педагогіка спрямована на сприяння сходженню соціальними суб'єктами саме соціальними сходинками, долаючи егоїзм попередніх: переборення особистісного егоїзму заради сімейних цінностей, родинного егоїзму – заради етнічних цінностей, національного егоїзму – для оволодіння громадянськими цінностями, громадянського егоїзму – для підвищення до регіонально-європейських цінностей тощо. Подолання егоїзму не означає відмову від відповідних соціальних цінностей, а лише свідчить про недопущення або переборення їх абсолютизації, яка, як правило, зупиняє соціальний розвиток та спричиняє зростання соціальної конфліктності.

*Згортання соціальної педагогіки в Україні
за воєнних часів (2014 р. – сьогодні)*

Поступове згортання вітчизняної соціальної педагогіки почалося з нападом Росії на Україну в 2014 році. Край розвитку соціальної педагогіки було покладено Міністерством освіти і науки України, яке під час реформування галузі в «Переліку галузей знань і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти» (2015) [28] відмовило на право існування як соціально-педагогічній освіті, так і науці. Соціальна педагогіка перестала існувати як складова педагогіки, а «потонула» в соціальній роботі, оскільки в галузі 23 Соціальна робота до 2024 року існували спеціальності 231 Соціальна робота та 232 Соціальне забезпечення. Соціально-педагогічна діяльність могла існувати лише як спеціалізація в спеціальності 231 Соціальна робота. У такій ситуації деякі науковці, що працювали над кандидатськими та докторськими дисертаціями з соціальної педагогіки, змінювали шифр спеціальності або обирали іншу тему. Соціально-педагогічна громадськість країни намагалася відвернути знищення соціальної педагогіки: зверталися з листами від ЗВО, від громадських організацій, соціальних закладів, громадськості до Міністерства; записувалися на прийом до міністра; проводили наукові конференції, писали статті, – все це намагаючись довести «користь» соціальної педагогіки для України, вмовляючи зберегти соціальну галузь педагогіки в педагогічних науках. Особливо багато в цьому зробила А. Капська. Проте марно, основними відповідями були: «вони відстоюють власні інтереси», «вони проти реформування».

Тому з 2016 року заклади вищої освіти по всій країні замість соціальних педагогів здійснюють набір лише на спеціальність «Соціальна робота» і на бакалаврат, і в магістратуру, і в аспірантуру; зрозуміло, що кафедри поступово почали відповідно змінювати назви. Парадоксально, але при цьому в законі «Про освіту» (2017, редакція 2022) у Статті 76. «Психологічна служба та соціально-педагогічний патронаж у системі освіти» йдеться про те, що «соціально-педагогічний патронаж у системі освіти сприяє взаємодії закладів освіти, сім'ї і суспільства у вихованні здобувачів освіти, їх адаптації до умов соціального середовища, забезпечує профілактику та запобігання булінгу (цькуванню), надання консультативної допомоги батькам, психологічного супроводу здобувачів освіти, які постраждали від булінгу (цькування), стали його свідками або вчинили булінг (цькування). Соціально-педагогічний патронаж

здійснюється соціальними педагогами» [29]. На наш погляд, загалом написано правильно (хоча чому лише патронаж, чому не соціально-педагогічна діяльність в цілому? Чому психологічний супровід здійснює соціальний педагог?), проте відсутність логіки полягає в тому, що в Україні немає підготовки здобувачів вищої освіти за такою спеціальністю, спеціалізація – це не те саме. За законом, соціальний педагог в системі освіти має статус педагогічного працівника, але ж соціальний працівник, якого готують сучасні ЗВО, такого статусу не має. Так, посади соціальних педагогів збереглися в закладах загальної середньої освіти, дошкільних закладах тощо, але вони були вилучені в державних соціальних службах (справедливості раді – і кількість соціальних працівників там теж скорочують). Фахівці з соціальної педагогіки сподівалися, що вона відновиться у новому 2024 року переліку галузей знань і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої та фахової передвищої освіти, котрий з'явився на сайті Міносвіти і науки ще у вересні 2023 року як проєкт [26] для громадського обговорення. Проте за прийнятим у 2024 році переліку не буде і галузі наук Соціальна робота, а лише за літерним шифром «І» Охорона здоров'я та соціальне забезпечення, тобто зараз соціальне забезпечення є складником соціальної роботи, а буде соціальна робота складником соціального забезпечення (ну не охорони ж здоров'я, хоча – хто знає?). За шифром спеціальності «І10» зазначена Соціальна робота та консультування (а чому ж не забезпечення? За відсутністю тепер такої спеціальності). Зрозуміло, що від нової галузі «І» соціальна педагогіка ще далі, ніж від існуючої 23 Соціальна робота. За переліком 2024 року зникають і педагогічні науки (існуючий Перелік: галузь – 01. Освіта/Педагогіка, спеціальність – 011 Освітні, педагогічні науки), оскільки буде галузь – А Освіта, спеціальність – А1 Освітні науки. На наш погляд, в існуючому і прийнятому у 2024 році переліках важко визначити логіку і систему знань, однак очевидно, що, за укладачами Переліків, соціальній педагогіці там немає місця. До речі, слід зазначити заради справедливості, що досі захищаються останні поодинокі доктори педагогічних наук з соціальної педагогіки.

На жаль, виявилось, що в демократичній Україні, не зважаючи на її проблеми з соціальністю громадян (громадянська гідність та відповідальність, соціальна довіра, толерантність, соціальна творчість, солідарність тощо), не потрібними стали соціальна педагогіка та соціальний педагог – фахівець з соціального виховання, особливо

за нагальної потреби в інтеграції, консолідації суспільства за часів війни та в повоєнний період. Роздумуючи над причинами такого стану в нашій країні, можемо назвати наступні: 1) недостатня розробленість теоретико-методологічних основ соціальної педагогіки, невиокремленість її в педагогіці, нерозмежованість її з соціальними науками; 2) відсутність широкого кола соціальних педагогів (науковців, освітян, практиків), їх недостатня згуртованість через «молодість» вітчизняної соціальної галузі педагогіки, непереконаливість їх доводів стосовно соціокультурного значення соціальної педагогіки для незалежної країни; 3) відсутність позитивного іміджу соціальної педагогіки в суспільстві, ототожнення її з маніпулятивним соціалістичним вихованням (за радянських часів його спочатку називали соціальним), стійкий страх перед вихованням взагалі – ставлення до нього як до маніпуляції свідомістю; 4) російський вплив – свідоме знищення галузі педагогіки, яка сприяє сталості та міцності українського суспільства, його доцентровим спрямуванням, високому рівню громадянськості населення країни (процес знищення почався саме після нападу на Україну в 2014 році); 4) суб'єктивна причинність: можливо реформатори, маючи вищу освіту в англomовних країнах, в яких відсутня соціальна педагогіка, просто «не бачили» її доцільність в Україні; можливо хтось з тих, хто приймав остаточне рішення був «ображений» на тих, хто поширював соціальну педагогіку країною, тому і «закрив» її (на жаль, це можливо за «сімейно-сусідським» підходом до вирішення державних справ). Можливо спрацював комплекс цих та інших причин, але факт виявляється такий: в демократичній Україні, президент якої переконує світ у військовому відстоюванні саме цих цінностей, соціальна педагогіка перестає існувати, як і у нацистській Німеччині, комуністичному Радянському Союзі, лише з тією різницею, що вона в нашій країні була по тихому «реформована», а в інших – демонстративно заборонена. Насправді, це дивно ще із іншої причини, наша країна подала заяву на вступ в Євросоюз, а майже в усіх західних країнах-сусідах, існують соціальна педагогіка і посади соціальних педагогів не лише в системі закладів освіти. У країнах Євросоюзу накопичений досвід вирішення надзвичайно складних внутрішніх та зовнішніх соціальних проблем через соціально-педагогічний підхід. Наприклад, Німеччина, якій удалося подолати реваншизм фашизму, відновити національну гідність, соціальну довіру, об'єднати «розірваний» Берлінською стіною народ, не в останню чергу, завдяки демократичному

соціальному вихованню, сучасні технології якого розробила німецька соціальна педагогіка. Саме соціально-педагогічними засобами вирішувалися проблеми соціальної недовіри між сусідніми народами: французами, німцями, поляками та іншими, що дало їм змогу добровільно об'єднатися в регіональний союз.

Маємо сподівання на те, що значення соціальної педагогіки для збереження громадянської консолідованості, зміцнення національно-громадянської ідентифікації, поширення громадянської гідності після війни буде усвідомлено владними колами освіти, держави та ця «реформовано-знищена» соціальна галузь педагогіки повернеться у вітчизняну родину педагогічних наук. Більш того, у соціальній педагогіці є об'єктивне завдання стосовно обґрунтування сучасних технологій соціального виховання з непримусового розвитку європейськості (регіонально-європейського рівня соціальності) українців, без чого неможливе гідне, рівноправне входження країни в Євросоюз. Крім того, війна (немає лиха без добра), супротив народу окупантам, надзвичайна міжнародна активність Президента В. Зеленського актуалізували глобальну суб'єктність України, однак для того, щоб її зафіксувати, зміцнити та поглибити потрібні науково доведені технології соціального виховання щодо сприяння розвитку глобальності (глобальний рівень соціальності) наших співвітчизників. Таким чином, потенціал соціальної педагогіки в Україні не є вичерпаним, наявні перспективи її сприяння соціальному розвитку вітчизняного громадянина, а також європейськості та глобальності українців, що стане соціальним фундаментом для перемоги у війні, запорукою збереження країни від агресивних сусідів в майбутньому.

*Перспективи соціально-педагогічної діяльності в умовах
блискавичного розвитку штучного інтелекту*

Актуальність соціальної педагогіки об'єктивно геометрично зростає в умовах інформаційної цивілізації, коли докорінно трансформується процес соціального відтворення людини, оскільки на її соціалізацію активно впливає не лише реальне соціальне середовище, але й кіберпростір, технології соціального виховання в якому відсутні у філогенезі. Процес соціального становлення особистості ускладнюється формуванням поруч з «реальним соціальним Я», ще й «віртуального соціального Я». Технології сучасного соціального виховання мають спрямовуватися на їх гармонізацію, із забезпеченням усвідомлення соціальними суб'єк-

тами базовості «самого реального соціального Я». Крім того, з активним використанням у різноманітних технологіях людства штучного інтелекту, актуалізується необхідність у обґрунтування соціально-педагогічних технологій, спрямованих на розвиток тих соціальних якостей, які унеможливають підкорення людини штучним інтелектом та забезпечать збереження людськості в соціальних взаєминах кібер-середовища найближчого майбутнього. Це стосується і України, кібертехнології якої зазнали стрімкого розвитку за умов війни.

Відомо, що штучний інтелект це – кібернетична система здатна до моделювання інтелектуальної діяльності людини (пошук, збереження, розпізнавання даних, їх обробку, створення на цих підставах нової інформації, а також здатність до самонавчання). Сучасні різноманітні системи штучного інтелекту володіють мовами народів світу, емоціями людини, мисленими операціями, судженнями та творчістю. Не дивно, що робот Софія, створена за технологіями ШІ, отримала у 2017 році громадянство Саудівської Аравії. Зрозуміло, що технології ШІ створювалися з метою покращення життя людини, а страх щодо них пов'язаний з можливим досягненням технологічної сингулярності (перевершення ШІ людського розуму), оскільки невідомо або знищить тоді штучний інтелект людство, або забезпечить принципово новий рівень його розвитку за допомогою вирішення глобальних проблем світової спільноти. Саме через відповідальність за невідомі наслідки вдосконалення ШІ було призупинене в 2023 році тренування GPT-5 під тиском міжнародної спільноти, зокрема С. Вознюка, І. Маска, Ю. Харарі та тисяч інших фахівців [47].

Соціальні якості (як один зі складників соціальності поряд з соціальними цінностями та про соціальною поведінкою) є за суттю внутрішньо особистісними культурними утвореннями соціальних суб'єктів, що забезпечують консолідацію та інтеграцію, виживання та стабільний розвиток соціумів (від сімейного до глобального). У філогенезі домінували різні соціальні якості, наприклад, давні перси особливо цінували вдячність, оскільки, на їх думку, невдячність руйнує і родину, і державу. Ф. Фукуяма переконує, що без соціальної довіри неможливе навіть фінансово-матеріальне благополуччя країни. Попередній абзац тез доводить, що на етапі еволюції, коли існуванню людства загрожує його творіння, особливого значення набувають соціальна небайдужість та соціальна відповідальність. На наше переконання, нині актуалізується значення соціальної

гідності, оскільки саме на неї ґрунтується соціальна суб'єктність, без якої неможливі й соціальні активність, відповідальність, довіра, вдячність тощо. Не можна не погодитися з засновником Римського клубу А. Печчеї, що саме «людські якості» більшості населення планети здатні запобігти глобальному суїциду.

Фахівці соціальної сфери, які реалізують свої професійні функції в системі «людина – людина», особливо соціальні працівники, соціальні педагоги мають соціокультурну відповідальність за сприяння набуттю тих соціальних якостей населенням кожної країни, які уможливляють самореалізацію особистості в сімейному, етнічному, професійному, ... громадянському, регіональному і глобальному соціумах та сприяють їх вдосконаленню відповідно до потреб соціальних суб'єктів, уникаючи при цьому загроз знищення планети та людства. Отже, майбутні магістри соціальної роботи повинні готуватися не лише до усвідомлення перспектив соціальних проблем людини, але й до виявлення креативності у розробці науково-обґрунтованих технологій розвитку таких соціальних якостей, які запобігатимуть цим проблемам або сприятимуть їх ефективному вирішенню. Перевагою соціальних педагогів в цьому є їх професійна здатність об'єднувати соціально-виховний потенціал всього соціального середовища (самої особи, родини, освіти, територіальної громади, країни, міжнародних організацій, кіберпростору), зокрема і штучного інтелекту.

Таким чином, в умовах стрімкого розвитку штучного інтелекту інформаційної цивілізації людства вітчизняна вища школа має озброїти майбутніх магістрів соціальної роботи здатністю до використання штучного інтелекту в сприянні розвитку актуальних соціальних якостей населення України, які унеможливляють руйнування країни, планети та людства за допомогою ШІ, а для цього необхідне вдосконалення соціальної педагогіки відповідно до етапу розвитку людства і країни.

Висновки

1. Узагальнюючи слід зазначити, що загальні тенденції розвитку соціального виховання, соціальної педагогіки на теренах України переважно визначались російською імперією (царською, радянською). З середини XIX століття та на початку XX демократизаційні процеси в суспільстві (внаслідок розгортання індустріального виробництва) сприяли завершенню формування регульованої державою системи соціального виховання на підставі релігійних

цінностей. Взаємопов'язаними елементами цієї системи були релігійне, сімейне, державне, громадське виховання. Саме громадське виховання через просвіту та опіку сприяло пошуку шляхів розв'язання соціокультурної кризи індустріальної доби стосовно відтворення народонаселення в умовах індустріального виробництва, залучаючи до благодійництва все ширші кола громадян. Водночас формувалася теорія соціального виховання, яка в цілому відповідала європейським пошукам вирішення соціальних проблем нової доби людства виховними засобами. На жаль, соціальне виховання цього періоду на українських теренах недостатньо досліджено, існують лише перші узагальнення цього процесу на сході країни – на Слобожанщині, яка не випереджала динаміку вітчизняного соціального виховання.

2. Ідея соціальної педагогіки в російській імперії, до якої належала в той час і Україна, була запозичена з американського сетльменту Дж. Адамс. Обґрунтована С. Шацьким модель мала середовищний акцент – «педагогізація середовища» – та концентрувалася лише на дітях. Досвід Першої дослідної станції Наркомпроса під головуванням С. Шацького був визнаний еталонним у середині країни та найдемократичнішим у світі. Практична діяльність педологів привела до введення в школи посади педолога – фактично першого соціального педагога в освіті. В умовах формування комуністично-соціалістичної моделі соціального виховання за радянських часів, народний комісар освіти України в 1920-1923 рр. Г. Гринько намагався в «Декларації про соціальне виховання дітей» обрати європейський підхід до дитинства, його захисту, організації, виховання на гуманістичних засадах. Проте принцип «диктатури пролетаріату» було застосовано і до виховання, в центрі якого – не людина, а марксистсько-ленінські догми. Соціально-педагогічний експеримент С. Шацького, педологію було цілеспрямовано знищено, громадських діячів з демократичними цінностями у вихованні – вислано (хто вижив), соціальну педагогіку – визнано буржуазною наукою. Однак середовищний підхід радянською владою був використаний для формування державної системи зомбування населення країни з народження до уходу з життя засобами соціалістичного виховання.
3. Відродження та яскравий розквіт соціальної педагогіки відбувся в незалежній Україні, спочатку зусиллями ентузіастів, а після введення в заклади вищої педагогічної освіти її, як загальнопедагогічної дисципліни, створення відповідних кафедр, почався

соціально-педагогічний бум. З 1991 до 2014 року були сформовані соціально-педагогічна практика (введені посади соціального педагога в закладах освіти, соціальної роботи, вони працювали в громадських організаціях, у сфері дозвілля, подекуди у виробничих колективах, в засобах масової комунікації, місцевому самоврядуванні тощо), соціально-педагогічна освіта (всі педагогічні ЗВО, деякі класичні університети готували соціальних педагогів за різними спеціалізаціями, академії культури тощо), соціально-педагогічна наука (система аспірантури-докторантури, спеціалізованих вчених рад із захисту кандидатських та докторських дисертацій), фахові інформаційні канали (журнал «Соціальна педагогіка: теорія та практика», газета «Соціальний педагог»), професійна асоціація тощо. Проте після нападу агресивної сусідньої держави в 2014, в процесі реформування освітньої галузі в 2015 році із переліку галузей знань і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти в Україні, зникає спеціальність «Соціальна педагогіка», не повернулася вона і в переліку 2024 року. Вочевидь для цього існували як об'єктивні, так і суб'єктивні причини. Можливо вітчизняну соціальну педагогіку (яка засвоювалась сучасними фахівцями за російськими підручниками) слід орієнтувати на європейські зразки, в умовах включення країни в євроінтеграційні процеси. Однак вона точно «згодиться» Україні для зміцнення консолідованості країни за повоєнних часів, для сприяння розвитку європейськості та глобальності її громадян в період набуття європейської та глобальної суб'єктності країни.

4. Об'єктивними соціокультурними причинами актуалізації соціальної педагогіки (зокрема вітчизняної) за інформаційної доби є необхідність наукового обґрунтування технологій соціального виховання людини в процесі кіберсоціалізації, розвитку соціальності особистості в умовах загрозливого вдосконалення штучного інтелекту. Отже, динаміка сучасної соціальної педагогіки має визначатися соціокультурними змінами в суб'єкт-об'єктному, змістовно-цільовому, технологічному та результативному компонентах соціально-виховних технологій кіберсоціалізації, в якій підвищується вплив фактору штучного інтелекту.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Антология педагогической мысли в России. Первая половина XIX в. Москва: Педагогика, 1987. 558 с.

2. Антология педагогической мысли в России. Вторая половина XIX – нач. XX в. Москва: Педагогика, 1990. – 603 с.
3. Антология педагогической мысли Украинской ССР. Москва: Педагогика, 1988. – 640 с.
4. Гринько Г. Соціальне виховання дітей. *Мамонтов Я. Хрестоматія сучасних педагогічних течій*. Харків: Держвидав України, 1926. С. 346-358.
5. Єланцева І.І. Розвиток соціально-педагогічних служб та установ для дітей в Україні (друга половина XX століття): автореф. дис. ...кандидата педагогічних наук зі спеціальності 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки. /Харківський національний педагогічний університет імені Г.С.Сковороди. Харків, 2019. 20 с.
6. Зверева І.Д., Коваль Л.Г. Соціальна педагогіка як основа соціальної роботи. *Довіра і надія*. 1994. №5. С. 3–34.
7. Інформаційно-методичний бюлетень №1 Української Асоціації соціальних педагогів та спеціалістів по соціальній роботі. – Донецьк, 1992. 96 с.
8. История педагогики: Ч.2.: С XVII в. до сер. XX в. /Под ред. А.И.Пискунова. Москва: ТЦ «Сфера», 1998. 304 с.
9. Кащенко В.П. Педагогическая коррекция. – М.: Просвещение, 1994. – 223 с.
10. Кащенко В.П. Социальные профили //Проблемы изучения и воспитания ребенка. – М., 1926. – С. 47–57.
11. Кваліфікаційні характеристики соціального педагога. *Інформаційний збірник Міністерства освіти України*. 1994. №20. С. 15–32.
12. Коваль Л.Г., Зверева І.Д., Хлебик С.Р. Соціальна педагогіка/Соціальна робота. Київ, 1997. 390 с.
13. Коляда Н.М. Розвиток дитячого руху в Україні (початок XX ст. – середина 30-х років XX ст.): моногр. Умань: ПП Жовтий, 2012. – 407 с.
14. Концепція виховання дітей та молоді в національній системі освіти. *Інформаційний збірник Міністерства освіти України*. 1996. №13. С. 2–16.
15. Кузь В., Руденко Ю., Губко О. Українська козацька педагогіка і духовність. Умань, 1995. – 115 с.
16. Малько А.О. Соціально-педагогічна модель мікросоціуму І.Г.Песталотті. *Проблеми педагогічних технологій: зб. наук. праць*. – Луцьк: ВДУ, 2002. – Вип.4. – С.49–56.
17. Малько А.О. Соціальна педагогіка. Частина 1. Основи соціальної педагогіки: Конспект лекцій. – Харків: ХДАК, 1998. – 56 с.
18. Малько А.А. Социальная педагогика в системе педагогических наук. *Матеріали VIII Міжнарод. наук.-практ. конференції «Наука і освіта – 2005»*. Дніпропетровськ, 2005. Т.42 Соціальна педагогіка. С. 18–20.
19. Малькова З.А. Джон Дьюи – философ и педагог-реформатор. *Педагогика*. 1995. №4. – С. 95–104.
20. Мацейків Т.І. Українізація в системі соціального виховання дітей та молоді (20-ті роки XX ст.). *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді: зб. наук. пр.: У 2 кн. Кн.2.* – К.: Ін-т проблем виховання АПН України, 2002. – С. 226–231.
21. Маштакова В.О. Розвиток соціального виховання на Слобожанщині (XIX – поч. XX ст.): автореф. дис. ...кандидата педагогічних наук зі спеціальності 13.00.05 – соціальна педагогіка. /Луганський національний педагогічний у-т імені Тараса Шевченка. Луганськ, 2011. 20 с.
22. Міщик Л.І. Теоретико-методологічні основи професійної підготовки соціальних педагогів у закладах вищої освіти: Дис. ...д-ра пед. наук: 13.00.05. – Запоріжжя, 1997. – 358 с.

23. Наторп П. Социальная педагогика: Теория воспитания воли на основе общности / пер. А. А. Громбаха с 3-го доп. нем. изд. — Санкт-Петербург: О.Богданова, 1911. – 360 с.
24. Об упразднении благотворительных учреждений и обществ помощи инвалидам и о передачи их дел и денежных сумм исполнительному комитету увечных воинов. *Теория социальной работы* /Под ред. Е.И.Холостовой. Москва: Юрист, 1998. С. 16.
25. Постанова ЦК ВКП(б) «Про педологічні викривлення в системі Наркомосів». *Збірник наказів народного комісаріату освіти*. 1936. №18. С. 4–6.
26. Проект нового переліку галузей знань і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої та фахової передвищої освіти. <https://mon.gov.ua/ua/news/proyekt-novogo-pereliku-galuzej-znan-i-specialnostej-za-yakimi-zdijsnyuyetsya-pidgotovka-zdobuvachiv-vishoyi-ta-fahovoyi-peredvishoyi-osviti>
27. Прокопенко І.Ф. На зламі століть (190 років Харківському державному педагогічному університету ім. Г.С.Сковороди). *Харків'яни*. 2001. №6. 8-14 жовт. – С. 1–4.
28. Про затвердження Переліку галузей знань і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти: постанова Кабінету Міністрів. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/266-2015-%D0%BF#Text>
29. Про освіту: закон України (Відомості Верховної Ради (ВВР), 2017, № 38-39, ст.380) Редакція від 06.04.2022, підстава -1986-IX <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>
30. Рижанова А. Минуте і майбутнє соціальної педагогіки. *Wspolczesne strategie i wyzwania edukacyjne. Aktualne problemy, rozne perspektywy* / Panstwowa Wyzsza Szkola Zawodowa w Chelmie, Institut Juraja Paleza v Levoci. – Chelm, 2012. – С. 257–264.
31. Рижанова А.О. Небезпека перетворення соціальної педагогіки на соціальну роботу. *Культурологія та соціальні комунікації: інноваційні стратегії розвитку*: матер. Міжнар. наук. конф. (23-24 листопада 2017 р., Харків, ХДАК). – Харків, 2017. С. 136–138.
32. Рижанова А.О. Розвиток соціальної педагогіки в соціокультурному контексті: автореф. ... доктора педагогічних наук за спеціальністю 13.00.05 – соціальна педагогіка. Луганськ, 2005. 44 с.
33. Рижанова А.О. Соціальне виховання в Україні: динаміка від авторитарних до демократичних часів. *Norwegian Journal of development of the International science*. 2020. №42. VOL.4. Рр. 37–43
34. Рижанова А.О. Становлення вітчизняної соціально-педагогічної науки та практики. *Розвиток соціальної педагогіки в соціокультурному контексті*: дис. ...доктора педагогічних наук зі спеціальності 13.00.05 – соціальна педагогіка. /Харківська державна академія культури. Харків, 2004. С. 257–293.
35. Рижанова А.О. Сучасний стан вітчизняної соціальної педагогіки. *Вісник Харківської державної академії культури*: зб. наук. праць. Вип.23. Харків: ХДАК, 2008. С. 201–212.
36. Савченко С.В. Науково-теоретичні засади соціалізації студентської молоді в позанавчальній діяльності в умовах регіонального освітнього простору : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.05 соціальна педагогіка – Луганськ, 2004. – 455 с.
37. Сейко Н.А. Добродійність у сфері освіти України (XIX-початок XX ст.): автореф. дис... д-ра педагогічних наук по спеціальності 13.00.05 – соціальна педагогіка / Луганський національний педагогічний ун-т імені Тараса Шевченка. Луганськ, 2009. 44 с.

38. Сірополко Степан Історія освіти в Україні. – К.: Наук. думка, 2001. – 912 с.
39. Фрадкин Ф.А. Педология: мифы и действительность. Москва: Знание, 1991. – 80 с.
40. Шацкий С.Т. Зміст та метода педагогічної роботи. *Мамонтов Я. Хрестоматія сучасних педагогічних течій*. Харків: Держвидав України, 1926. С. 84–91.
41. Шацкий С.Т. Изучение жизни и участие в ней. *Шацкий С.Т. Избр. пед. произведения*. Москва: Учпедгиз, 1958. С. 293–300.
42. Шацкий С.Т. Мой педагогический путь. *Шацкий С.Т. Избр. пед. произведения*. Москва: Учпедгиз, 1958. С. 410–423.
43. Шацкий С.Т. Школа и строительство жизни. *Шацкий С.Т. Избр. пед. произведения*. Москва: Учпедгиз, 1958. С. 267–293.
44. Шацкий С.Т. Дети работники будущего. *Шацкий С.Т. Избр. пед. произведения*. Москва: Учпедгиз, 1958. С. 27–80.
45. Шейко В., Рижанова А. Трансформація соціальної педагогіки в культурі інформаційного суспільства. *Zamojskie studia i materialy. Seria: Pedagogika. Tom XV zeszyt I /Wyzsza szkola zar-zadzania I administracji m.Zamosciu*. – Zamosc, 2013. – С. 129–136.
46. Штефан Л.А. Становлення та розвиток соціальної педагогіки як науки в Україні (20-90-ті рр.. XX ст.): автореф. дис... д-ра педагогічних наук по спеціальності 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки / Харківський державний педагогічний у-т ім. Г.С.Сковороди /Л.А.Штефан. – Харків, 2003.– 36 с.
47. Штучний інтелект

інтерес до проблеми соціальної роботи з сім'ями, вона і сьогодні залишається надзвичайно актуальною та малодослідженою, оскільки змінюються умови, в яких функціонує сім'я, удосконалюються технології вирішення її проблем.

Актуальність теми також обумовлена новими тенденціями розвитку інституту батьківства в Україні в змінених соціально-економічних умовах. Ці тенденції пов'язані з впливом глобальних економічних і соціокультурних процесів, а також зі специфікою трансформації українського суспільства, пошуку нових форм соціальної роботи. Огляд науково-методичної літератури засвідчив зростання інтересу багатьох науковців до питання соціальної політики підтримки батьківства й дитинства. Незважаючи на це, вважаємо за необхідне виділити особливості закордонного досвіду гендерних практик у роботі з батьками з метою запозичення досвіду щодо ефективного функціонування соціальної роботи в Україні.

Метою запропонованої роботи є аналіз особливостей закордонного досвіду гендерних практик у роботі з батьками.

Стан розробки проблеми. Теоретико-методологічні аспекти дослідження сім'ї та батьківства висвітлили у своїх публікаціях зарубіжні педагоги та соціологи: С. Гудман (S. Goodman), Л. Давідофф (L. Davidoff), К. Кволс (C. Qualls), Дж. Келлі (J. Kelly), Р. Кемпбелл (R. Campbell), Л. Поллок (L. Pollok), М. Янг (M. Young) та ін.

Сприяння поєднанню зайнятості і батьківства – один із найважливіших напрямів соціальної політики. Для впровадження і подальшого удосконалення такої політики практичного значення набули результати наукових досліджень Д. Бакстер (J. Baxter), Дж. Бассмейкер (J. Bassmaker), Е. Гіденса (A. Giddens), А. Готьє (A.H. Gauthier), Г. - П. Блоссфельд (H. - P.Blossfeld), Г. Хофмайстер (H. Hofmeister), Т. Гурко (T. Gurko), Г. Еспін-Андерсна (G. Esping-Andersen), Лін Кук (L. Cooke), Дж. Л'юїс (J. Lewis), Б. Пфау-Еффінгер (B. Pfau-Effinger) та багатьох інших. Серед вітчизняних дослідників даній проблемі в контексті власних наукових задач приділяли увагу М. Довбиш, Е. Лібанова, Б. Крімер, О. Коломієц, Л. Мельничук, А. Рацюк, Л. Слюсар та ін.

Аналіз останніх досліджень і публікацій засвідчив, що при значному науковому інтересі до розвитку дітей у сім'ї самим батькам як і роботі з ними приділяється набагато менше уваги. Є лише окремі спроби вивчення батьківства як соціального інституту. Саме це і зумовило вибір теми роботи – «Екстраполяція закордонного досвіду гендерних практик у роботі з батьками».

Даний розділ присвячений дослідженню концептуальних основ сучасних гендерних практик – поширеним моделям батьківства, що обумовлює особливості сімейної політики і специфіку закордонного досвіду соціального захисту працюючих жінок і чоловіків із сімейними обов'язками.

Батьківство – це історично обумовлена соціальна форма відносин, що соціально санкціонує і впорядковує фізичний (біологічний) процес продовження роду людської спільноти [28, с. 28]. У наукових дослідженнях термін «батьківство» використовувався рідко, лише кілька робіт було спеціально присвячено батьківству й батьківським ролям. Однак, на думку багатьох дослідників цієї проблеми, батьківство слід розглядати як процес забезпечення батьками необхідних умов для повноцінного розвитку, виховання й навчання дітей, як важливий стан і значну соціально-психологічну функцію кожної людини [13].

Вітчизняні наукова школа, представлена, зокрема, такими дослідниками як О. Коломієц, Б. Крімер, Е. Лібанова, Л. Слюсар та ін., визначає основними напрямками сучасної сімейної політики розвинутих країн зниження бідності батьків із дітьми, сприяння зайнятості батьків, поширення гендерної рівності, комплексну підтримку раннього дитинства та зростання народжуваності [26; 27]. Механізми-відносини батьківства функціонують через гендерні механізми, ієрархію прав і обов'язків матері та батька, рівновагу їх сімейних ролей. Обмін діяльністю чоловіком та жінкою для забезпечення умов розвитку дитини є необхідною умовою реалізації функцій батьківства.

Спираючись на зазначені роботи, можна говорити про те, що батьківство має два аспекти. З одного боку, батьківство – це зміст батьківських ролей (практик, діяльності, ідей). З іншого боку, батьківство – це інституційні характеристики батьківських відносин. Батьківство в цьому контексті включає в себе субінститути: батьківство і материнство.

Особливості розвитку інституту сім'ї в західних країнах (США і Європа, Австралія, Канада) багато в чому залежать від режимів соціального забезпечення (іноді – соціальний режим) в кожній з країн.

Дослідження Г. Еспінг-Андерсена певною мірою стали відправною точкою для досліджень і наукової полеміки з питання про «гендерну чутливість» соціальної політики держави. «загального добробуту» [44]. Дана проблема знайшла відображення, зокрема в

працях Г.- П. Блоссфельда та Г. Хофмайстера, Джил'єн Паскаль, Б. Пфау-Еффінгер та ін. Ганс-Петер Блоссфельд і Г. Хофмайстер визначають соціальні режими за ступенем підтримки соціальної рівності жінок і чоловіків і соціальної рівності в цілому, а також за ідеологією держав по відношенню до соціальної солідарності. У ході масштабного міжнародного проекту науковці визначили п'ять режимів за такими критеріями: активна політика зайнятості, підтримка безробітних (безробітних, хворих, бідних, молодь, пенсіонери, опікуни), відпустка по догляду за дитиною, сімейні виплати та послуги з догляду за дітьми, а також частка робочих місць у державному секторі [37].

Визнається, що політика сім'ї з дітьми складає важливу частину соціальної політики в усіх без винятку країнах. Традиційні цілі державної політики щодо сім'ї умовно поділяють на дві великі категорії: цілі перерозподілу доходів, з одного боку, і цілі впливу, які маються на увазі у разі прийняття рішень. Зазначимо, що у системах сімейних допомог різних країн все частіше відбувається конвергенція цих двох цілей. Зазвичай це досягається збереженням загальної базової допомоги, яка виплачується на універсальній основі всім сім'ям з дітьми, і одночасного застосування системи надбавок і спеціальних пособій, що надаються в залежності від доходу сім'ї.

Особливий інтерес наразі викликають зміни, що відбуваються з батьківством, оскільки їх вектор спрямований на активізацію участі батьків у догляді та вихованні дітей, зменшення гендерної асиметрії батьківських ролей.

Теорія гендерного укладу, розроблена Б. Пфау-Еффінгер [4; 14] концептуалізує взаємодію політики держави загального добробуту з гендерною культурою, інститутами, соціальною структурою і соціальними акторами, а також розглядає їх динаміку.

Один зі способів її утвердження – відокремлення соціальної допомоги з піклування від допомоги з материнства. Науковці звертають увагу на те, що, на відміну від декларативності і консерватизму вітчизняної сімейної політики європейський варіант орієнтується на практичне втілення більш прогресивних форм сімейно-шлюбних відносин, а також на подолання дискримінації членів сім'ї з боку один одного та забезпечення фінансово-господарської самостійності кожної родини. Це в свою чергу забезпечується комплексним підходом до трансформації ролі держави від наглядача до партнера кожної європейської сім'ї [8, с. 31].

Найновіший підхід до законодавства про рівні можливості виник у 1995 р. і стосується зміни поведінки чоловіків та їх заохочення до активнішої участі у вихованні дітей та веденні домашнього господарства. Він вважається суто «гендерним» підходом [4]. Гендерний підхід є альтернативою до системи соціального забезпечення на основі їхнього зв'язку з традиційною родинною структурою, коли чоловік – годувальник родини, а жінка залежна від нього. В основі соціальної політики традиційною моделі лежить припущення, що жінки – це залежні домогосподарки з низькою активністю на ринку праці.

Зарубіжні дослідники батьківства виділяють кілька основних моделей батьківства, поширення і зміна яких може бути пов'язана з процесами його трансформації: – традиційний батько – піклується про харчування і благополуччя сім'ї, але, або зовсім не бере участі в догляді за дітьми, або бере участь в дуже обмеженому обсязі, а також виступає джерелом батьківського авторитету як засіб виховання; – відповідальний батько – бере активну участь у догляді за дітьми та їх вихованні, але витрачає на це менше часу та сил, ніж мати; – новоспечений батько готовий розділити порівну з матір'ю відповідальність за виховання дітей, бере участь у догляді за ними нарівні з нею, готовий розділити з матір'ю відпустку по догляду за дитиною тощо. Особливою моделлю батьківства є модель «відсутній батько». Ця модель передбачає, що батько фактично не бере участі в житті дітей: він фізично відсутній (наприклад, після розлучення) або є «годувальником» сім'ї, але при цьому «він не просто віддалений, а фактично виключений з приватного життя сім'ї і повсякденних практик виховання і догляду за дітьми» [55].

Чоловік, виконуючи нормативну роль єдиного «годувальника», опинився не просто дистанційованим, а фактично виключеним з приватного життя сім'ї і процесу піклування і виховання дітей. Зведення батьківських функцій, які виконує чоловік, виключно до економічного забезпечення родини (дружини і дітей) також називають «економічним» батьківством.

Для традиційного батьківства також характерно те, що біологічне і соціальне батьківство практично завжди співпадають. Політика, спрямована на підтримку традиційного материнства, також орієнтована на відновлення традиційної, економічної моделі батьківства. Але криза традиційного батьківства, що відбилась в феномені «відсутній» батько, пов'язана не тільки з фізичною відсутністю батька в родині в результаті розлучення або зайнятості

на роботі, але й з незначною кількістю і бідністю батьківських контактів з дітьми порівняно з материнськими.

Починаючи з 1980-х рр. дослідники відмічають так звану кризу традиційного батьківства взагалі і батьківства зокрема, що було наслідком масового розповсюдження феномену «відсутнього» тата. Зміна гендерного порядку, плюралізація сімейних відносин, економічна емансипація жінок, обумовлена масовою зайнятістю жінок в професійній сфері, розвиток гендерно-орієнтованих суспільних рухів призвели до появи моделі «відповідального» батьківства. «Проблема батька», крім того, актуалізувалась зростаючою увагою до прав дитини. На Заході залучення батьків, доступність батька для дитини стали розглядатися як важливий фактор благополуччя дітей, а також важлива сфера соціальної політики і законодавства.

Модель «відповідального» батьківства формувалась як опозиція традиційної концепції батьківства, включала образ «нового» турботливого і відповідального батька, який з перших моментів життя дитини більш активно проявляв свою роль, надаючи фізичну і моральну підтримку дружині під час вагітності і пологів. Такий батько приймає рівну з матір'ю участь в щоденному догляді за дитиною, її вихованні, звертає більш серйозну увагу на емоційний бік відносин з дитиною. Модель «відповідального» батьківства більшою мірою характерна для моделі сім'ї, яка в типології Б. Пфау-Еффінгера визначена як «модель двох годувальників/двох домохозяїв», оскільки вона відбиває ідею гендерної рівності, а саме з нею пов'язана ідея «відповідального» батьківства.

У країнах, де соціальна рівність статей вище, розподіл праці в шлюбах більш пропорційний. На основі лонгitudних даних було встановлено, що в Австралії, Великобританії, Німеччині, Швеції та США час перебування вдома у жінок змінюється при зміні роботи або народженні дитини, в той час як для чоловіків цей час залишається стабільним [41].

Майже всі дослідники вважають, що для реалізації даного типу батьківства створює інституціональні умови соціально-демократична модель сімейної політики. Скандинавські країни служать ілюстрацією так званої «слабкої» моделі сім'ї з чоловіком-годувальником, запропонованої Дж. Л'юїс [4]. Ця модель характерна для держав з високою питомою вагою жінок у складі робочої сили і розвиненою системою соціальних послуг. В Скандинавії публічний дискурс націлений на те, щоб сформувати відповідальне батьківст-

во в якості нормативної моделі, коли батько повинен стати таким же відповідальним батьком, як і мати, поділяти соціальне піклування і відповідальність за дітей з матерями. Батькам були надані рівні права на оплачувану відпустку по догляду за новонародженим, вони заохочуються до того, щоб приймати більшу участь в народженні дитини (спільне відвідування курсів по підготовці до пологів, присутність при них).

Отже, «відповідальне» батьківство включено в моделі двох годувальників при державній підтримці або при використанні праці найманої жінки. В цих випадках акцент робиться на тому, що виховання дітей і піклування про них визначаються як відповідальність батьків, але в її здійсненні можуть приймати участь і інші актори - держава або ринок.

Соціал-демократичний режим означає заохочення гендерної рівності на робочому місці та в сім'ях, активну політику на ринку праці з метою повної зайнятості населення, включаючи державний сектор, справедливу податкову політику. Працевлаштуванню жінок сприяють соціальні служби: дитячі садки, дитячі садки, будинки для людей похилого віку. Прогресивний індивідуальний податок (на відміну від «сімейного» податку) передбачає наявність другого доходу в домогосподарстві. Такі режими встановлені у Швеції, Норвегії та Данії [37].

Як приклади консервативних режимів зазвичай наводять Німеччину та Нідерланди. Соціальна політика не орієнтована на регулювання ринку праці. Однак тим, хто втратив роботу, не може працювати або змушений вийти на пенсію раніше, надається допомога для підтримки рівня життя. Цей режим також акцентує увагу на поділі праці в сім'ї за статевою ознакою: дружини часто економічно залежні від своїх чоловіків або мають можливість працювати неповний робочий день. Послуги з догляду за дітьми та людьми похилого віку менш розвинені, ніж у країнах соціал-демократичного режиму. Країни Південної Європи, такі як Італія та Іспанія, а також певною мірою Ірландія та Мексика, класифікуються як режими, орієнтовані на сім'ю, які схожі на ліберальні режими з точки зору регулювання ринку праці. Різниця полягає в тому, що на рівні як ідеології, так і практики родичі беруть активну участь у захисті своїх членів як від економічних, так і від соціальних ризиків. У зв'язку з незначними заходами щодо підтримки сімей, відсутністю допомоги по безробіттю цей обов'язок лягає на інших членів сім'ї [37].

Варто зазначити, що Лін Кук і Джанін Бакстер поєднують «консервативний» і «сімейно-орієнтований» соціальний режими, називаючи його режимом «підтримки чоловіка», включаючи Японію в число країн з таким режимом. Порівняльні дослідження розвинених країн показують, що соціальні режими істотно впливають на розподіл праці між подружжям і життєвий шлях сім'ї (їх початок, продовження і кінець), хоча всередині країн, безсумнівно, існують відмінності між соціальними групами [41].

Безумовно, модель «відповідальний батько» може бути реалізована в контексті егалітарних гендерних відносин і сімейної політики, спрямованої на встановлення гендерної рівності між чоловіками і жінками в сфері батьківства. На репродукування відповідального батьківства, чинять безпосередній вплив такі фактори як: 1. Плюралізація типів сімейних відносин і сучасного батьківства. 2. Розділення батьківства і шлюбності. 3. Поява соціального батьківства, яке не завжди пов'язано з біологічним. 4. Політична і економічна емансипація жінок.

Гендерний вимір сучасних держав тягне за собою включення не тільки жіночих досвідів, але й досвідів чоловіків як батьків і партнерів. Зміни в гендерних режимах пов'язані з довгий час існуючим великим ступенем орієнтації державних підтримок на традиційну модель сім'ї з чоловіком-годувальником [41].

В країнах, де домінуючою є сім'я з двома годувальниками, права і обов'язки батька були замінені правами і обов'язками обох батьків. Політика батьківства, спрямована на стимулювання більшої участі батьків в турботі і вихованні дітей, відбивається в змінах сімейного законодавства, яке стосується відносин між батьками і дітьми після розлучення і передбачає визнання прав розлучених батьків на участь в житті дитини, спільна опіка законодавчо закріплена в більшості країн Західної Європи, після того як її батьки розлучились.

Варто підкреслити, що «відповідальне» батьківство» виступає як важлива сфера самореалізації чоловіків, які з великою увагою ставляться до вибудови відносин з дітьми, орієнтовані на егалітарні гендерні стосунки і включенність в соціальне піклування про дітей. В межах відповідального батьківства робиться більший акцент не стільки на економічній підтримці дітей з боку батька, скільки на емоційній складовій батьківства, більшій участі чоловіка в здійсненні догляду і піклування про дитину.

Отже, інституціональні зміни в законодавстві, які надають можливості чоловікам поєднувати їх професіональні і батьківські обов'язки знаходять підкріплення в практиках нового батьківства. Не зупиняючись докладно на трансформації гендерних ролей у сучасному суспільстві, не можна не звернути увагу на появу моделі «нового» батька, відповідального та турботливого, чиї обов'язки не зводяться до ролі годувальника родини, а полягають у діяльності з організації побуту дитини та її виховання. Держава і ринок перестають розглядати працівників в гендерно-нейтральних категоріях, стають більш дружніми і чоловікам і жінкам.

2.2.2. Найкращі практики соціального захисту працюючих жінок і чоловіків з сімейними обов'язками в країнах ЄС

Постановка проблеми та актуальність. Соціальна політика стосовно населення взагалі і певних його категорій, зокрема, відіграє ключову роль у розвитку країни та формуванні іміджу у світі.

В умовах воєнного стану в Україні, потрібно звернутися до практики організації сімейної та гендерної політики в ЄС, яка насамперед скерована на стратегічне планування сім'ї через стабілізацію матеріального і духовного благополуччя суспільства і громадянина. Важливим залишається і питання формування культури та навичок усвідомленого батьківства, нематеріального супроводу сім'ї, надання суспільних послуг, які б забезпечили підтримку сім'ї.

Великого значення набувають нормативно-регулятивні основи формування та здійснення сімейної політики органами Європейського Союзу. За допомогою порівняльного аналізу різних рівнів в межах режимів європейської політики соціального захисту сім'ї, можна дослідити основні тенденції, які визначають сучасні напрямки супроводу сім'ї в Європі.

Мета роботи: дослідження практичного досвіду підтримки молодих сімей в країнах ЄС, порівняльний аналіз деяких практик соціальної підтримки і соціального законодавства. Зробимо спробу висвітлення форм й методів формування культури та навичок усвідомленого батьківства, який буде особливо корисним у процесі реформування системи соціального захисту в Україні і її адаптації до кращих світових та європейських стандартів.

Стан розробки проблеми. Значний внесок у дослідження теоретичних і практичних аспектів сімейної політики і соціального

захисту в країнах ЄС за напрямками розвитку людського капіталу, адаптації українського законодавства до правової системи соціального захисту країн Заходу, представлені в роботах Ю. Гарячої, М. Довбиш, С. Мельник, Л. Мельничук, С. Піддубного, В. Полехіної, О. Романця, І. Семенець-Орлової та ін.

Окремі питання подолання дискримінації жінок у сім'ї, створення сприятливих умов для поєднання зайнятості материнства і батьківства в контексті інтеграції України до європейського простору досліджували А. Бежевець, Л. Буніна, Л. Гордієнко, А. Джуська, Н. Зима, О. Кайлова, О. Коломиєць, Б. Крімер, Т. Марценюк, С. Огієвич та ін.

Однак проблема зарубіжного досвіду соціального захисту працюючих жінок і чоловіків з сімейними обов'язками, ефективних практик соціального захисту сім'ї і батьківства, зокрема, й в країнах ЄС, потребує, на наш погляд, комплексного вивчення.

І. Чеховська зазначає, що «державна сімейна політика – це самостійний напрям державної соціальної політики, система комплексної діяльності держави, яка спрямована на інститут сім'ї з метою його формування, збереження, укріплення і розвитку, захисту інституційних прав та інтересів, активізації суб'єктної ролі, забезпечення суверенітету та добробуту сім'ї на підставі правового регулювання її відносин з державою» [31, с. 48]. Серед основних напрямків сучасної сімейної політики розвинутих країн визначають: зниження бідності батьків із дітьми, сприяння зайнятості батьків, поширення гендерної рівності, комплексну підтримку раннього дитинства та зростання народжуваності [13, с. 22].

Означена сімейна стратегія поєднує плюралізм, традиціоналізм і модернізацію сімейно-гендерних стосунків завдяки практиці застосування «м'яких» і «прямих» засобів для регулювання державою суспільно-демографічних процесів у суспільстві [44]. На думку С. Піддубного, основним досягненням Європи стало збалансування гендерного питання, яке зняло напругу навколо трансформації сімейно-шлюбних стосунків у сучасному суспільстві, зменшення рівня дискримінації жінок [22, с. 288].

Безумовно, особливу увагу слід приділити вивченню соціального захисту жінок і чоловіків з сімейними обов'язками, оскільки це питання є прогалиною у політиці соціального захисту нашої держави. Чимало уваги приділяється тому, як жінка може поєднувати догляд за дитиною та роботу. Зокрема, важливим питанням є те, як довго жінка після народження дитини може не працювати,

як це впливає на її професійну діяльність і на розвиток дитини [3].

Політика матеріальної підтримки вагітної жінки чи сім'ї з дітьми складає важливу частину соціальної політики в усіх країнах Європейської Співдружності, хоча між ними є значимі відмінності.

Серед документів загальної ваги, потрібно взяти до уваги Конвенцію МОП № 102 від 1952 р., Конвенцію 156 про рівні можливості для працюючих жінок і чоловіків: працюючих з сімейними обов'язками, Рекомендації 105 про рівні можливості для працюючих жінок і чоловіків: працюючих з сімейними обов'язками, а також досвід вирішення цього питання в різних країнах Європи. Варто зауважити, що допомога по материнству передбачена серед інших 9 галузей соціального забезпечення у Конвенції МОП № 102 від 1952 р. [19; 20], а згідно статті 8 Конвенції 156 сімейні обов'язки самі по собі не можуть бути причиною для розірвання трудових відносин.

Вивчення сімейної політики різних країн й накопичення досвіду задля створення ефективних моделей сімейної політики в окремих країнах здійснюється під егідою міжнародних організації зі структури ООН – ЮНІСЕФ та Фондом ООН у галузі народонаселення.

У окремих державах-членах ЄС значна увага приділяється політиці, спрямованій на створення умов для узгодження сімейних та професійних обов'язків жінок і чоловіків, яка здійснюється переважно шляхом надання батьківських відпусток та розвитком системи догляду за дітьми (хоча в окремих країнах широко запроваджуються гнучкі режими зайнятості). Варто підкреслити, що надання відпусток для батьків набуває найбільшого значення як компонент загальноєвропейської сімейної політики, оскільки створення можливостей працювати без ущемлення сімейних функцій у період 1995-2000 рр. відіграло істотну роль у зростанні народжуваності в ряді країн. У практиці цих країн існують різні види відпусток, які встановлені для батьків з сімейних потреб. Серед них: відпустки для жінок, які надаються в усіх країнах Європейського Союзу безпосередньо упродовж до- та післяпологового періодів (переважно оплачувані); відпустки для чоловіків, які надаються батькові як доповнення до материнської відпустки терміном від 1 до 4 тижнів. Гендерно-нейтральні відпустки слідує зазвичай за відпустками по вагітності та пологах.

Головними інструментами політики сприяння поєднанню зайнятості і батьківства є: розбудова широкої мережі дошкільних дитячих закладів і підвищення їх доступності; посилення гнучкості

у використанні декретних відпусток, запровадження додаткових можливостей для працюючих батьків на ринку праці; встановлення гендерної рівності на ринку праці, створення умов для реалізації права батька на догляд за дитиною; фінансова підтримка працюючих батьків [11, с. 14].

Велика кількість досліджень наголошують на позитивному впливі сфери дошкільних послуг на зайнятість батьків та народжуваність [8; 11; 13; 24; 25; 29; 30; 59]. Важливість зусиль держави, спрямованих на організацію закладів дошкільної освіти, була визнана Європейським Союзом у березні 1992 р. на засіданні голів країн ЄС, коли була розроблена рекомендація щодо догляду за дітьми для всіх країн-членів ЄС, що повинні приймати і/або заохочувати ініціативи, які допомагають жінкам і чоловікам узгоджувати професійну діяльність і обов'язки щодо сімейного виховання, що стає можливим завдяки організації позасімейного догляду за дітьми» [59].

Загалом система догляду за дітьми представлена громадськими чи приватними (або їх поєднанням) службами обслуговування дітей, а також неофіційним чи офіційним обслуговуванням кваліфікованими працівниками, що надають догляд у власному будинку чи за місцем проживання дитини [25].

Розгляд особливостей соціального захисту працюючих жінок і чоловіків з сімейними обов'язками у міжнародному досвіді показує, що за значимістю ресурсів, які спрямовані на підтримку сімей з дітьми, першими в списку є країни Північної Європи (Швеція, Данія, Фінляндія), які досягли в цьому майже універсального рівня. Відмінною рисою скандинавської моделі є широке охоплення різних соціальних ризиків і життєвих ситуацій, які вимагають підтримки суспільства [23, с. 147]. Сучасна сімейна політика ЄС охоплює паралельні сфери сімейного і соціального життя: подолання дискримінації жінок поділ праці серед чоловіків і жінок.

Працевлаштуванню жінок сприяють різні соціальні служби, дитячі садки, будинки для людей похилого віку тощо. Прогресивний індивідуальний податок (на відміну від «сімейного» податку) передбачає наявність другого доходу в домогосподарстві. Такий порядок встановлений у Швеції, Норвегії та Данії [37].

Особливу увагу привертає політика Швеції стосовно жінок з сімейними обов'язками. Швеція є одним із лідерів у світі за рівнем участі жінок в економіці, політиці та індустріальному житті. Стали номінальними у спеціальній термінології, та і в лексиконі

пересічних європейців такі визначення, як «шведська соціальна модель» та «шведський соціалізм» [18, с. 114].

Рівноправність жінок забезпечується не лише законодавчими актами, а й добре розвиненою системою соціальної підтримки сім'ї та материнства. Вагітна жінка тут має право на переведення на інше місце роботи у випадку виконання нею таких обов'язків, які не підходять жінкам в період вагітності, або якщо вона була тимчасово усунена від роботи у відповідності до закону «Про робочі умови». Жінку у цій країні заборонено звільняти з роботи у випадку її одруження або народження дитини з 1938 р. [32]. Грошова допомога може бути виплачена у період між 60 і 10 днем до очікуваних пологів.

Варто звернути увагу на те, що усі жінки Швеції мають право на медичний догляд у зв'язку з вагітністю і народженням дитини, який надається громадським сектором. Під час вагітності жінки відвідують жіночі консультації для безкоштовних профілактичних оглядів та підтримки психолога. У багатьох лікарнях є сімейні кімнати, у яких може жити сім'я у випадку, якщо пологи пройшли без ускладнень.

Протягом багатьох років сімейна політика в Швеції була зосереджена на тому, щоб дати можливість як чоловікам, так і жінкам поєднувати батьківство та продуктивну роботу. Такий підхід обумовлений як турботою про підростаюче покоління, так і прагненням зрівняти соціальні відмінності між статями.

Аналізуючи даний напрям сімейної політики Швеції А. Бежевець та С. Огієвич зазначають, що вона спрямована не тільки на забезпечення рівних можливостей матері та батька щодо догляду за дитиною та поєднання трудової діяльності із сімейними обов'язками, а також на створення правових передумов для посилення ролі батька у процесі виховання дітей та розвитку відповідального батьківства [1, с. 11].

Закон про дискримінацію діє у Швеції з 2008 року. Він зобов'язує компанії зі штатом понад 25 співробітників проводити опитування та виявляти випадки порушення. В основному вони аналізують розрив в оплаті праці між працівниками різної статі. Цей же закон забороняє дискримінацію шукачів роботи за ознакою статі [32].

У Швеції право на допомогу на дітей полягає у фінансовій підтримці, яку «автоматично виплачують всім батькам, з першого місяця після народження (включно з цим місяцем) до 16 років».

«Потім можна отримати розширену допомогу або грант на навчання [6; 7, с. 28].

У 1974 р. Швеція стала першою країною у світі, яка дозволила обом батькам певний час не працювати, щоб доглядати за своїми дітьми, сприяючи залученню чоловіків до догляду за дітьми та сприяючи наданню жінкам оплачуваної відпустки без втрати робочого місця [26]. Така тенденція спрямована на забезпечення доходу сім'ї до та після народження дитини до 3 років.

В Швеції батьківська відпустка включає оплачувану і неоплачувану. Для того щоб стимулювати спільне використання відпустки, в Швеції законодавчо закріплено, що компенсація автоматично переводиться іншому супругу протягом трьох місяців. Тривалість відпустки для батька зазвичай коротша за материнську відпустку (найчастіше не більше 3-х тижнів) і є доповненням до неї. Це особливо важливо у випадках, коли у сім'ї народжується друга або третя дитина. Як правило, весь період відпустки є повністю оплачуваним, і чоловіки беруть цю відпустку частіше, ніж батьківську відпустку. За статистикою, чоловіки беруть чверть всієї відпустки по догляду за дитиною. Сім'я, в якій обоє батьків беруть декретну відпустку наполовину, отримує від держави «бонус за рівність», який становить близько 13 000 крон. Для досягнення гендерної рівності в таких країнах як Норвегія, Ісландія, Швеція, застосовується «квота батька» у батьківських відпустках. Це означає, що певний період відпустки може бути використаний виключно батьком дитини і він буде втраченим для обох батьків у разі, якщо батько відмовиться від свого права на неї [11, с. 145].

Відпустки існують в усіх країнах ЄС, але їхня відмінність залежить від рівня державних соціальних інвестицій. Відповідно, де інвестиції є вищими, громадянам пропонуються більш оплачувані та тривалі відпустки [1, с. 11]. На думку експертів, кількість чоловіків, що використали відпустку, достатньо велика в скандинавських країнах, де вже на початок 21 ст., в Швеції таких чоловіків було 44 %, в Фінляндії 13 % [26].

У багатьох країнах ЄС, що впроваджують політику рівних можливостей для чоловіків і жінок, надання відпусток батьку дитини є більш розповсюдженим явищем ніж в Україні, де чоловіки рідко застосовують своє право взяти замість дружини відпустку для догляду за дитиною, що обумовлене, на думку А. Бежевець та С. Огієвич не лише існуючими стереотипами, але й вагомою різницею у заробітку чоловіків та жінок (на користь чоловіків), що існує в Україні [1].

У Фінляндії, Данії, Швеції і Ісландії піклування про дітей є частиною соціального права – коли дитина досягає певного віку, батьки можуть розраховувати на її гарантоване влаштування у дитячий дошкільний заклад. Доволі суттєво, що «дві речі сприяють бажанню та можливості фінських жінок народжувати дітей, – соціальна підтримка з боку держави (зокрема, дитячі садочки) та впевненість у тому, що після відпустки по догляду за дитиною фінські жінки зможуть бути конкурентоспроможними на ринку праці» [16, с. 30].

На думку фахівців, фінська та шведська системи сімейної політики хоч і можуть здаватися схожими, проте між ними є важливі відмінності [26; 50]. Існуючі стимули у фінській системі, приводять до того, що непропорційно велика частка матерів вирішує залишитися вдома зі своїми дітьми, що створює загрозу їхньому подальшому професійному розвитку. Крім того, стимули для татусів дедалі більше користатися своїм правом на відпустку по догляду за дитиною у шведській системі, схоже, привели до набагато краще збалансованого розподілу трудових та сімейних обов'язків між обома батьками. Це дуже відрізняється від ситуації, яку можна спостерігати у Фінляндії, де все ще переважно матері беруть більшу частину такої відпустки. Дитячі заклади також набагато доступніші у Швеції, ніж у Фінляндії. Різні соціальні норми та переконання щодо переваг перебування дитини в дитячому закладі протягом робочого дня батьків порівняно з перебуванням у сім'ї є одним з основних чинників цих різних цілей політики та програм їх реалізації.

Система сімейної політики також намагалася заохотити спільну відповідальність обох батьків за виховання дітей. Фінляндія була останньою скандинавською країною, яка запровадила систему матеріальної допомоги матерям при народженні дитини у 1964 році. Починаючи з 2013 року, відпустка батькові на дев'ять тижнів або 54 дні замінила місячну відпустку батька, яка існувала з 2003 року. Відпустка матері при народженні дитини надається на 105 робочих днів, а відпустка батьків, яка може бути поділена між обома батьками, починається відразу після цього і триває 158 днів [26, с. 15].

Національний інститут охорони здоров'я та добробуту Фінляндії представив проект під назвою «Видно, що це татусі!», метою якого є: заохотити більше татусів брати батьківські відпустки; підвищити загальну обізнаність суспільства про

відпустку для татусів; та пропагувати позитивне ставлення та практику в цій сфері. Цей проект включає 3-тижневу медіа-кампанію під назвою «Настав час тата!» [26, с. 15-16].

Близько половини батьків у Фінляндії з дітьми віком 9-24-місяців отримували допомогу по догляду за дитиною в домашніх умовах у 2013 році, а 35 відсотків отримували муніципальну допомогу. Однак лише 6 відсотків з них були татусі. Починаючи з 2013 року, кожен з батьків може використати не більше половини загальної допомоги на 832 дні [26, с. 28-29].

У Данії Батьківська відпустка надається не як доповнення, а тільки як частина материнської (декретної) відпустки [3]. До прикладу, в Італії чоловік може взяти батьківську відпустку тільки в тому випадку, якщо він є єдиним опікуном дитини. Для чоловіків, які в більшості країн більше заробляють, ніж їх дружини, більш принциповим при прийнятті рішення про використання даної відпустки є рівень платні, ніж тривалість відпустки.

Незважаючи на існуючі відмінності, спостерігається тенденція щодо досягнення балансу в розподілі обов'язків, пов'язаних із вихованням дітей, між чоловіками та жінками. В країнах Центральної Європи також здійснюються активні кроки щодо реформування орієнтованої на працюючих батьків сімейної політики. До прикладу, в Німеччині з 2005 р. провадилась реформа сфери підтримки працюючих батьків, в основі якої – прагнення сприяння переходу від моделі «чоловіка-годувальника» до моделі з рівною залученістю батьків до догляду за дитиною. Надання обом батькам можливості працювати рівною мірою стало домінуючою рисою цієї реформи. Прикладом більшого заохочування татусів в Німеччині до того, щоб вони відігравали більшу роль у сімейному житті слугує той факт, що до запровадження у 2007 році двомісячної відпустки виключно для татусів частка татусів, які брали будь-яку батьківську відпустку, становила 3,5 відсотка. Відтоді вона зросла до 35,7 відсотка у 2015 році [26, с. 21]. Віднедавна в ряді країн Центральної Європи частина батьківської відпустки надається для чоловіків одночасно з жінками.

В загальному підсумку середня тривалість відпустки матері при народженні дитини в ЄС становить 21,8 тижня, що значно перевищує мінімальну тривалість, рекомендовану у ЄС (14 тижнів). Середня тривалість відпустки батька при народженні дитини становить 1,4 тижня, у більшості країн тривалість такої відпустки –

від 10 до 20 робочих днів. Тривалість відпустки для догляду за дитиною віком до 3 років для матері становить в середньому 43,8 тижня, тоді як тривалість такої відпустки для батька – 4,9 тижня. Обидві ці цифри значно перевищують рекомендації відповідних європейських установ, які рекомендують мінімум 4 місяці відпустки для обох батьків разом, з яких 1 місяць (який не можна передавати матері) надається батькові [26, с. 2-3].

Стимули до того, щоб чоловіки брали відпустки для догляду за дитиною, існують у багатьох країнах. Німеччина після введення значних стимулів для татусів частіше брати на себе відповідальність за догляд та виховання дітей завдяки новим та вдосконаленим системам надання батьківської відпустки, докладає значних зусиль для розширення пропозиції центрів догляду за дітьми [26, с. 21]. З 2005 по 2018 рр. здійснено: розширення державного фінансування сфери дошкільних закладів, розширення доступності дошкільних закладів для дітей віком до трьох років, запроваджено податкові знижки для батьків, які використовують послуги з догляду за дитиною (за умови, коли працює хоча б один із батьків), скорочено відпустку по догляду за дитиною та додано «бонус для батька», розширено фінансування навчальних програм для працівників дошкільних закладів, що має на меті збільшення якості послуг з догляду за дитиною [13, с. 30; 53].

В країні щорічно виплачують державної допомоги на дітей на близько 15 мільйонів осіб. Це загалом понад 30 мільярдів євро так званих «дитячих грошей» (Kindergeld). Допомогу на дітей виплачують щомісяця до досягнення 18-річчя [7, с. 27].

У результаті змін помітно виріс рівень зайнятості матерів: якщо у 2006 р. 60,6% матерів із дитиною були працевлаштовані, то у 2018 р. їх стало вже 71%. Також виросло охоплення дітей дошкільними закладами: середнє значення для регіонів зросло з 18% у 2006 р. до 34% у 2018 р. – як прямий наслідок збільшення субсидій на догляд за дітьми від національного уряду [13, с. 30] спрямованих на розширення інфраструктури соціальних послуг для дітей віком до трьох років. Батьківськими відпустками активно користуються: лише 9,9% матерів із дітьми до одного року працюють; натомість із дитиною у віці від одного до двох років працює 42% матерів; у віці від двох до трьох років – 61% [53].

Доволі цікавим виявляється досвід іншої країн Центральної Європи, Франції. Система підтримки родини гарантує фінансову допомогу французьким родинам, незалежно від їхніх статків, а

також додаткові послуги. Сім'я, що очікує дитину, отримує близько 2 тисяч євро, які виплачуються в три етапи (перші дві виплати приурочуються до обов'язкового відвідування жінкою лікаря, третя – до народження дитини). В подальшому і до досягнення дитиною 20 років сім'я отримує на неї щомісячну допомогу (близько 100 євро на кожного з двох і більше дітей) [23, с. 413].

У цьому контексті Л. Гордієнко, яка вважає французький досвід доволі корисним, також звертає увагу на те, що сім'ї з дітьми можуть отримувати допомогу залежно від кількості дітей у родині. Якщо в сім'ї лише одна дитина, то допомога надається лише малозабезпеченим сім'ям. Якщо в сім'ї двоє і більше дітей, то на другу дитину допомога надається у розмірі 32% від базової зарплати; на третю – від 73% цієї зарплати; на четверту – 114%; на п'яту – 141%. Для неповних сімей розмір допомоги становить 150% від базової заробітної плати. Жінка, яка поєднує навчання з вихованням дитини, може отримувати соціальну допомогу до трирічного віку дитини. Джерелом фінансування соціальних програм у Франції є 7% відрахувань від прибутків. Крім цих видів допомоги, батькам, що працюють упродовж декретної відпустки, надаються інші виплати на дітей віком до шістнадцяти років [5, с. 28]. Для того, щоб збільшити кількість чоловіків, які беруть відпустку, розмір пособій у Франції значно збільшується у випадку народження третього і більше дітей.

Серед недоліків французької фінансової системи той факт, що батьківська відпустка при народженні дитини оплачується за фіксованою ставкою, що, як правило, перешкоджає залученню татусів. Все ще 98 відсотків осіб, які отримали доплату за скорочення робочого часу, – жінки [26, с. 29].

Серед позитивних моментів, за спостереженнями фахівців, у Франції існує широка пропозиція дитячих дошкільних закладів, які доступні з тримісячного віку, і вони отримують значні субсидії на відміну від Німеччини, де бракує якісних – і на повний робочий день закладів [26, с. 11]. Як бачимо, надання значної матеріальної підтримки дає можливість поєднувати професійні і батьківські обов'язки. Для дітей до шести років сім'ям надається матеріальна допомога для замовлення послуг вихователя. Зі зростанням доходу частка дітей, яких доглядають батьки, зменшується, а використання соціальних послуг з догляду за дитиною зростає [12, с. 48].

Зауважимо, що для жінок, які мають дітей і хочуть будувати кар'єру, особливе значення мають варіанти гнучкої зайнятості.

Чимало працівників у країнах ЄС у віці 25–49 років мають певні можливості щодо гнучкої зайнятості – вони можуть «накопичувати» робочі години з тим, щоб у майбутньому скоротити свій робочий час або ж регулювати свій робочий графік (приймати самостійні рішення щодо початку і кінця робочого дня, чергуватись колегою). Поняття «дружнього до сім'ї робочого середовища» передбачає те, що працівникам і працівницям надається змога адекватно поєднувати роботу і родинні зобов'язання, коротше кажучи, менше перебувати у стресі, бути більшою мірою щасливими [47]. Найкраще в цьому плані складається ситуація в Північноєвропейських країнах. Так, в Данії майже 55 % зайнятих чоловіків і жінок можуть регулювати години роботи, в Норвегії понад 40 % усіх працівників [54].

Українська науковиця Марценюк Т. О., яка досліджувала це питання, зауважує, що «гнучкий робочий графік неповний робочий день (частину роботи можна виконувати онлайн дома), обладнання дитячих кімнат у великій компанії тощо – приклади робочого середовища, де сім'я як цінність, як невід'ємна частина працівника чи працівниці береться до уваги [17, с. 12].

Практика гнучких графіків на робочому місті у країнах ЄС є доволі розповсюдженою. На наш погляд, це дозволяє частково вирішувати питання слабкої мережи дошкільних закладів, що створює велику напруженість для вирішення питання з працевлаштування молодих батьків. В деяких країнах є законодавчо закріплене право вимагати від роботодавців гнучкого графіка роботи. В багатьох країнах жінкам дозволено скорочувати свій робочий час протягом перших місяців після народження дитини.

Робочий тиждень у такій європейській країні як Нідерланди складає 36 годин, при цьому працівниця і працівник можуть «зберігати» невитрачені робочі години чи гроші для подальшого використання. Наприклад, при необхідності працювати 40 годин на тиждень робітниця може отримати зарплатню як за 36-годинну працю, назбиравши таким чином час на подовжену відпустку [3, с. 30].

Доволі позитивним виглядає досвід Бельгії, де ще у 2002 році було запроваджено систему «часового кредиту», за якою працівниці та працівники мають право взяти відпустку на 1 рік або перейти на часткову роботу без розірвання трудового контракту та втрати соціальних виплат. Ця ж система надає можливість перейти на чотириденний робочий тиждень протягом п'яти років [3, с. 31].

Закон про робочі години у Данії надає право працівникам і працівникам вимагати зменшення робочого часу чи можливості для часткової зайнятості без втрати роботи. Така гнучкість надає можливість поєднувати роботу з, наприклад, вихованням дитини, що спонукає 42 % працівниць і працівників використовувати саме таку схему. Щоб подолати проблему з поверненням до праці після тривалих періодів відсутності, отримувачам оплачуваної відпустки в Німеччині рекомендується підтримувати зв'язок із ринком праці через механізм «Допомога батькам плюс» (ElterngeldPlus). Після проведення реформи 2015 року діє правило, за яким якщо обоє батьків працюють неповний робочий день протягом 25-30 годин на тиждень протягом принаймні 4 місяців, то вони отримують додатково 4 місяці відпустки кожен [26, с. 21].

Доволі ефективними є засоби соціально-педагогічної підтримки молодих сімей спрямовані на підвищення педагогічної культури та рівня свідомості батьків щодо питань розвитку дитини в різних сферах (фізичній, емоційній, когнітивній, соціальній), усвідомлення їх важливої ролі в житті дитини.

На особливу увагу щодо концепції усвідомленого батьківства, практики соціально-педагогічної підтримки молодих сімей заслуговує вивчення досвіду Північної Ірландії. Повага до потреб та прав дитини, які визнаються необхідною умовою її повноцінного виховання та розвитку, є основою для розробки соціально-педагогічних програм з формування навичок усвідомленого батьківства та діяльності соціальних служб [2, с. 4]. У 2004 році країна запровадила День балансу роботи та приватного життя, протягом якого проводяться інформаційні заходи для підвищення обізнаності та розробки політики у цій галузі [3, с. 31]. Провідними засобами соціально-педагогічної підтримки сім'ї є діяльність соціальних служб підтримки сім'ї та дітей раннього віку, громадських організацій та ініціатива громад [40]. Відмінною особливістю є те, що практично всі програми, які діють на території країни, не є державними. Вони, як правило, розробляються громадськими організаціями, і держава делегує всі повноваження цим організаціям щодо впровадження програм. Потому велику роль у поширенні та практичному впровадженні засад усвідомленого батьківства в Північній Ірландії, на відміну від інших європейських країн, відіграють територіальні громади [2, с. 5].

Схожі принципи в організації допомоги сім'ї у виконанні нею батьківських функцій спостерігаємо у Німеччині. У параграфі 2

Восьмої книги Соціального Кодексу Німеччини зафіксовано завдання інституту допомоги сім'ям та молоді, які поділяють на «соціальні послуги» та «інші завдання» щодо сприяння молодим людям та їхнім сім'ям. Головним завданням, окресленим у восьмій книзі Соціального Кодексу Німеччини є підтримка сучасної сім'ї у її виховних функціях, До переліку необхідних послуг належить сімейна освіта в межах якої готують молодих людей до подружніх відносин та спільного життя з дітьми, до співпраці з дитячим садком, групою продовженого дня, соціальною сім'єю, центром матерів); консультації з загальних питань виховання та розвитку молоді; сімейне дозвілля та відпочинок (особливо у проблемних родин, при потребі включає патронаж дітей) [14, с. 111].

Ці форми допомоги сім'ї надають переважно громадські організації, а місцеві державні органи допомоги молоді приймають рішення щодо виду та рівня допомоги, несуть фінансову відповідальність за їх здійснення. З 1993 року консультаційні послуги надаються родинам безкоштовно.

Європейські політики намагаються сприяти більшій зайнятості молодих батьків у декретний період і подолати дискримінацію жінок і неповнолітніх. Тому державами-учасницями організовані спеціальні курси для жінок у декреті, проводяться тренінги з толерантності, впроваджуються нормативні акти з подолання дискримінації жінок і чоловіків на роботі (встановлюється співвідношення, яке контролює держава) [22, с. 285-286].

Отже, розгляд зарубіжного досвіду орієнтованої на працюючих батьків сімейної політики, ефективних практик соціального захисту сім'ї і батьківства в країнах ЄС показав, що головними елементами сімейної політики в ЄС є: 1. Надання відпусток матері і батьку при народженні дитини, а також відпусток обом батькам для догляду за дитиною. 2. Грошова допомога на дітей. 3. Створення системи забезпечення дошкільними дитячими закладами. 4. Соціально-педагогічна підтримка сім'ї. 5. Впровадження гнучкої зайнятості на робочому місці як для мам, так і для тат.

Висновки. Здійснений нами науковий огляд основних досягнень соціальної політики ЄС в сфері захисту сім'ї, доводить, що вони є доволі перспективними для впровадження в політичну практику України в умовах подальшої євроінтеграції.

Вивчення питань захисту працюючих жінок з сімейними обов'язками у країнах Заходу, закордонного досвіду підтримки молоді сім'ї і визначення шляхів практичної реалізації цього

досвіду може значно збагатити сучасну українську науку й практику за умови врахування національних та культурних особливостей нашої країни.

2.2.3. Гендерні практики в організації соціальної роботи з батьками-чоловіками: зарубіжний досвід

Постановка проблеми та актуальність. Трансформація гендерної ідеології і переосмислення гендерних ролей проблематизували феномен батьківства. Зміна ролі батька і значення дітей, які з економічної цінності перетворилися на емоційну, сприяли посиленню інтересу з боку академічного співтовариства до теми батьківства.

Починаючи з 1940-х окрім контролю над поведінкою дитини роль батька припускає проведення «якісного часу» (quality time) з ним – заняття спільним хобі, відвідування спортивних заходів, прогулянки і т. п.. Проте громадське переосмислення ролі батька не обмежилось концепцією якісно проведеного часу. Вже в останній третині ХХ ст. батькам також пропонується активна участь в процесі щоденного догляду за дитиною і турботи про неї [46].

Завдяки дослідженням Д. Вилкінсона (D. Wilkinson), С. Майерса (S. Meyers), Г. Финли (G. Finley) С. Шварца (S. Schwartz) та ін. було виявлено, що присутність батька і його активна участь у догляді за дітьми позитивно впливають на розвиток дитячих когнітивних, соціальних і психічних навичок [58]. Діти батьків, що беруть участь у вихованні, демонструють велику упевненість в собі і легше справляються з різноманітними труднощами і проблемами. Фізична або емоційна відсутність батька, згідно з результатами досліджень, навпаки, негативно позначається на розвитку і благополуччі дитини.

Результати цих досліджень зробили серйозний вплив на організацію соціальної політики і сервісів соціальної роботи з населенням у багатьох західних суспільствах. Визнаючи важливість участі батька у вихованні дітей, державні і недержавні соціальні сервіси включили у свою діяльність ще один вимір – роботу з батьками.

Спираючись на доступний нам доробок, розглянемо особливості організації соціальної роботи з клієнтами-батьками. Розглянемо фактори, які впливають на успішне батьківство та які є важливими у процесі роботи державних та недержавних інституцій, їх осмислення у ході роботи соціальних працівників і громадськості

з батьками. Спробуємо проаналізувати ефективність існуючих форм підтримки нових моделей батьківства, зокрема, успішні та ефективні практики роботи (father-groups).

Стан розробки проблеми. Не зважаючи на те, що є чимало іноземних публікацій присвячених проблемам соціального захисту і організації соціальної роботи в зарубіжному досвіді роботи з сім'єю (G. Clapton Finley, R. Levtoy, N. Maxwell, J. Scourfield, S. Schwartz, J. Jeong), вивчення цього питання вітчизняними науковцями опрацьовано недостатньо. Окремі питання досліджувались С. Грищенко, М. Довбиш, Л. Завацькою, А. Капською, Ю. Кліменко, Т. Марценюк, В. Полехіною, В. Стинською.

Оцінюючи в цілому участь держави у функціонуванні закордонних сервісів соціальної роботи з населенням, можна говорити про те, що роль її виявляється виключно у затвердженні програм, наданні фінансування та ліцензуванні послуг. Жодного тиску, тотального контролю чи втручання з нескінченними перевітками держслужбовців там не існує. Основний фокус зусиль та роботи спрямований на допомогу сім'ям у складних життєвих обставинах. Суть роботи – це робота фахівців із сім'ями за місцем їхнього проживання.

Зауважимо, що Центри проводять послуги різного характеру: соціальний супровід, групова робота із батьками для формування відповідального батьківства, профілактична робота із попередження насильства, освітні програмами для дітей, їх розвиток та навчання, матеріальна підтримка сім'ям тощо.

Серед обов'язкових умов роботи соціального працівника – знання юридичних прав і батьківських обов'язків. Наприклад, за даними Американської асоціації юристів, висуваються наступні вимоги: «Батьки мають право піклуватись про своїх малолітніх дітей, доглядати за ними та виховувати їх. Це дає їм право приймати різні рішення від імені дитини, в тому числі – де жити, яку школу відвідувати, яку релігію сповідувати, і яке лікування отримувати. Тільки у ситуаціях, що становлять загрозу для життя та у екстремальних обставинах суд має право на скасування батьківських рішень» [34].

Батьки мають право контролювати, виховувати і карати свою дитину, але не завдавати їй шкоди, бо це вважалося б насиллям. Науковиця Ю. Кліменко зазначає, що деякі статuti іноді дозволяють зрілим неповнолітнім отримувати певні форми медичної допомоги (наприклад, консультування в галузі психічного здоров'я, контроль

народжуваності, лікування венеричних захворювань, здійснення абортів) навіть без дозволу батьків [10].

Батьки також мають певні юридичні обов'язки, що включають в себе відповідальність за забезпечення дитини всім необхідним для життя (наприклад, продукти харчування, житло, одяг), надання медичної допомоги, захист дитини та сприяння у отриманні базової освіти. Невиконання цих зобов'язань може означати занедбаність дитини [34].

Зазначимо, що ці та інші юридичні документи в багатьох випадках не виокремлюють окремо статтю батька в зазначених питаннях. Загалом роль чоловіків і соціальних сервісів у забезпеченні гендерної рівності – це окрема тема, яка розробляється як на міжнародному рівні, так і окремих країн-членів ЄС.

З одного боку, на рівні дискурсу багато соціальних сервісів орієнтовано на ідеї егалітарності подружжя/батьків і реалізацію гендерно-нейтральних підходів у своїй роботі [39]. У різних текстах програм, підручників і оглядів по соціальній роботі найчастіше вживаються терміни «батьківство» і «батько», замінюючи «мате-ринство/батьківство» і «мати/батько». Проте, на рівні практик використання гендерно-нейтральних термінів і адресації програм «сім'ям» і «батькам», а не матерям і батькам сприяє виключенню батьків і їх подальшій маргіналізації.

Надзвичайно велика увага приділяється американськими і британськими дослідниками [39; 49] ставленню соціальних сервісів до батьків різної статі, що може стати, як вважається, на заваді ефективного залучення тат до роботи з сервісами. Зауважимо, що питання організації роботи соціальних сервісів цікавить американських і британських дослідників насамперед з точки зору причин недоліків їх роботи, зневаги або недостатньої уваги до батьків з боку соціальних сервісів. Як показують дослідження, ігнорування або недостатня увага до батьків приймає різні форми. Передусім соціальні працівники не залучають батьків до обговорення і ухвалення рішень відносно дітей. Відчуження батьків від процесу ухвалення рішень і участі в вирішенні проблем, зокрема, відбувається в результаті того, що соціальні працівники відвідують сім'ї в робочий час, коли батьки знаходяться на роботі, адресують листи тільки матерям і не запрошують на зустрічі батьків, які не перебувають в зареєстрованому шлюбі з матерями їх дітей і проживають окремо [39].

На думку науковців, недостатня увага до батьків з боку соціальних сервісів обумовлена декількома причинами: 1. Внаслідок упередженого негативного ставлення соціальних працівників до батьків в цілому як суб'єктів насильницьких дій в сімейному колі (соціальні працівники часто стикаються з чоловіками, які представляють серйозну небезпеку для своїх дітей, піддають їх фізичному, емоційному або сексуальному насильству) [51, с. 161]. 2. Для багатьох соціальних працівників характерна ригідність мислення: батьки сприймаються або як «хороші», або як «погані» [38]. Залежно від того, в яку категорію вони потрапляють, вони залучаються або не залучаються співробітниками соціальних сервісів в роботу.

Серед причин недостатньої роботи з чоловіками названий гендер соціальних працівників [52]. З моменту зародження соціальна робота була переважно жіночим видом діяльності, яким вона, майже повсюдно, і залишається до цього дня. Саме жінки засновували соціальні сервіси, організовували і проводили їх роботу. Схожість життєвого досвіду і гендерної соціалізації сприяє тому, що багато робітниць соціальних сервісів віддають перевагу матерям і більше орієнтовані на них у рамках своєї роботи. Мати також є основним адресатом більшості заходів і програм підтримки, навіть якщо вони адресовані сім'ї.

Отже, сфокусованість соціальних працівників на матерях, уявлення про чоловіків як про «поганих» батьків і негативний досвід взаємодії з ними призводять до того, що до уваги соціальні сервісів потрапляють переважно тільки маргінальні батьки. При цьому маргінальність визначається приналежністю до групи ризику.

З точки зору соціальних сервісів до групи ризику відносяться також розлучені батьки і батьки-одиначки; темношкірі батьки і представники етнічних меншин та ін. [42]. Основна робота з такими батьками спрямована на залучення їх до турботи про дітей, при цьому турбота про дитину розуміється не лише як емоційна робота і фізичний відхід за ними, але і фінансове забезпечення їх потреб.

Розглянемо докладніше основні форми роботи з батьками закордонних соціальних сервісів. Для своєї діяльності соціальні сервіси реалізують ряд заходів, які можна умовно розділити на два типи: *адресна допомога* і *освітні програми*. У рамках освітніх програм для батьків організовуються групові курси або серії сесій, в

ході яких працівники соціальних сервісів і учасники обговорюють такі теми, як характер участі батька у догляді за дітьми і його вплив на благополуччя дітей, батьківські навички і способи догляду за дітьми, насильство в сім'ї. На курсах, орієнтованих виключно на батьків, також обговорюють питання чоловічого фізичного і емоційного здоров'я, проблеми, викликані вживанням алкоголю і наркотиків, професійну діяльність батьків і її вплив на дітей і сім'ю [42].

Помічено існування специфічних труднощів, що виникають під час відносин між батьками та дітьми, які є завжди двосторонніми: поведінка дитини впливає на батьків і навпаки. Батько може засвідчити ефективність певної методики виховання дитини на одному етапі розвитку, але інколи, з її переходом в іншу вікову категорію, цей прийом вже стає проблематичним [10, с. 101].

Адресна допомога може здійснюватися у формі індивідуальних консультацій, сприянні соціальних працівників батькам в пошуку роботи, організації і проведенні різних форм дозвілля для батьків з дітьми [21].

Ці форми соціальної роботи з батьками теж піддаються серйозній критиці з боку науковців. Дослідники бачать серйозну проблему в тому, як соціальні сервіси інтерпретують роль батька і які завдання перед собою ставлять. Безумовно, знань бракує самим фахівцям. Зокрема, українська науковця Ю Кліменко, яка досліджувала питання особливостей зарубіжного досвіду роботи соціального працівника з батьками, зауважує, що для успішної роботи в цьому напрямі в процесі діяльності необхідно розуміти, які зразки та моделі поведінки батьків по відношенню до дітей є здоровими та успішними, а які є дисфункційними; мають усвідомлювати можливі причини дисфункційної поведінки батьків; володіти методами, прийомами та стратегіями допомоги батькам [10, с. 103]. Фахівці та агентства повинні активно спілкуватися з батьками та створювати програми, засновані на думках та почуттях чоловіків. При можливості, батьківські класи для чоловіків повинні проводити чоловіки. [Там само, с. 101].

Більшість американських агентств проводять навчання батьків у невеликих групах, тому що таке середовище надає учасникам можливість вчитися один у одного і розуміти, що вони не одні страждають від самотності, хвилюються, відчувають розчарування, невпевненість у собі, та шукають відповіді на питання. Описуючи процес роботи соціального сервісу, вказують на те, що, зазвичай,

група підтримки батьків збирається один раз на тиждень протягом приблизно восьми тижнів. Заняття триває близько 1.5 годин. Оптимальна кількість чоловік у групі становить від 8 до 16 батьків. Група може бути і більшою, якщо викладання здебільшого зводиться до надання інформації, але при використанні методів рольової гри та дискусії вона повинна бути меншою. Нові учасники не повинні приєднуватись після того, як група вже сформована і навчання вже почалося. Найкраще, щоб у групах було по два інструктори або тренери – чоловік і жінка. Рекомендовано створити окремі групи для батьків підлітків, оскільки їх інтереси істотно відрізняються від батьків дітей молодшого віку [48].

На думку дослідників, реалізація працівниками соціальних сервісів гендерно-нейтрального підходу до батьківства призводить до стирання можливих відмінностей між материнською і батьківською участю в турботі про дітей, а використання гендерно-нейтральної мови сприяє «зникненню» батьків як таких. Дослідники відмічають, що на рівні практик такий підхід перетворюється на гендерно-нечутливий, відбувається уніфікація ролі батька і матері за материнським типом [45]. Переосмислення турботи батька у феміністському ключі формує очікування активної участі батька в повсякденному догляді за дитиною, його емоційної залученості і уваги до фізичних і емоційних потреб дітей.

Слід зауважити, що ефективність роботи закордонних соціальних сервісів багато в чому залежить від сформованості гендерних компетентностей у соціальних працівників, засвоєння ними моделей батьківства, які є пануючими в конкретному суспільстві. Тим не менш, моделі батьківства, пов'язані з активною участю батька у вихованні та догляді за дітьми, набувають все більшого поширення у світі. У багатьох країнах (Австралія, Канада, Литва, Польща, США, Швеція та ін.) розробляються соціальні послуги та програми, спрямовані на підтримку залучення татусів та майбутніх батьків до активної участі у догляді за дітьми. Ключовою інфраструктурою для розвитку цієї ініціативи є соціальні послуги, як державні, так і недержавні.

Підтримка поширення відповідального батьківства в цих країнах здійснюється як громадськими організаціями, так і державою, що відображено в офіційних спеціалізованих програмних документах, які передбачають реалізацію додаткових освітніх програм для чоловіків з метою формування відповідального батьківства, підвищення соціальної ролі батька, залучення чоловіків до сімейних справ і виховання дітей.

Загальновизнано, що успішні програми виховання надають батькам сил. Вони припускають, що більшість батьків роблять все, що можуть, але часто їм на заваді стають труднощі, що викликані нестачею важливих знань та навичок або особистими, сімейними, та економічними проблемами. Успішні програми більше уваги приділяють ситуаційним і контекстуальним факторам, які мають несприятливий вплив на батьків, а не виключно батьківській ролі. Ефективні програми навчання батьків співпрацюють з іншими установами і підключають батьків до інших необхідних джерел (наприклад, охорона здоров'я, фінансова допомога, житло, консультування, програми перекваліфікації).

Практичною діяльністю у сфері підтримки відповідального батьківства є інформаційні заходи та створення інфраструктури соціальних служб, орієнтованих на поширення відповідального батьківства – груп для майбутніх батьків (father-groups), які створюються за кордоном на базі державних соціальних служб, некомерційних організацій, медичних установ і являють собою одну з форм гендерно-чутливої групової соціальної роботи з чоловіками в напрямки підтримки нових моделей батьківства [33].

У найзагальнішому вигляді тато-школа є однією з форм соціальної роботи з майбутніми батьками. Тато-школи – це клуби чоловіків, об'єднаних спільним інтересом – підготовкою до народження дитини, можливою присутністю при пологах і активною участю в житті дитини в післяпологовий період. Робота батьківської школи організована як серія зустрічей гендерно-однорідної групи чоловіків, на яких обговорюються майбутні пологи, перші дні, перший місяць життя дитини, відповідальне батьківство. В самому широкому дискурсі знаходяться наразі питання: якими є механізми впровадження нової практики (батько-школа) в соціальні послуги (у всіх випадках вони різні) та моделі її вкорінення в соціальних послугах. Як виникають і розвиваються такі ініціативи? Які існують бар'єри та можливості для їх реалізації? Як згодом трансформуються ці ініціативи?

Відомо, що методична підтримка та навчання перших модераторів пап-груп здійснювалися із залученням досвіду Швеції, яка працює з майбутніми татами з середині 1980-х років. В країні розвинутий глобальний рух роботи з чоловіками – під назвою Men Engage, який об'єднує 700 організацій в усьому світі, з них 500 – беруть участь у конференції раз на три роки, де розповідають про те, як працюють з батьками [9].

В нещодавніх вітчизняних та закордонних публікаціях [9; 33], в яких висвітлюється досвід України, Швеції та Литви у створенні тато-шкіл: чоловіки (Володимир Марценюк, В'ячеслав Щерба та Матс Берггрен) дають інтерв'ю, де діляться досвідом, власними спостереженнями, розповідають про те, як вони працюють з батьками. «У тато-групах ми говоримо про те, що ми можемо зробити як тати, як ми можемо дати іншим чоловікам приклад батька, котрий бере на себе відповідальність за дитину і виховує її без насилля», «Моя робота з тато-групами – мій спосіб працювати з гендерною рівністю. Батьківство – це розумний спосіб говорити про гендерну рівність», – Матс Берггрен (інтерв'ю) [9].

Школа тата має на меті змінити традиційні уявлення про батьківство, зруйнувати багато гендерних стереотипів, вона орієнтована на гендерну рівність. Цей особливий акцент на гендерній рівності надає проекту особливого сенсу та цінності. Партнерство, недискримінаційні відносини, засновані на взаєморозумінні, підсилюють ідею про те, що всі люди, незалежно від статі, мають рівні права, обов'язки та можливості [9].

Організація тато-школи заснована на принципі роботи в однорідних групах (у Швеції їх називають не школами, а групами), де модератором (ведучим) і учасниками є чоловіки. Незважаючи на назву, татові школи – це не курси, а своєрідні зустрічі, де чоловіки обговорюють найбільш цікаві для них теми. Наприклад, як протікає вагітність, зміна ритму життя, ролі з народженням дитини, фінансове питання, сексуальні відносини, спільні (партнерські) пологи. Їм дають домашні завдання, щоб чоловіки разом із дружинами знайшли спільне рішення. І методика обговорення питання з двох сторін дуже раціональна: батьки повинні прийти до золотой середини і дати відповідь, яка найбільше підходить саме їм [9]. Як наслідок, відбувається зміна уявлень про роль батька, а разом з цим ламаються стереотипи про те, що догляд за дітьми – справа жінки, мета і сенс життя. Сім'ї, засновані на принципах рівності, роздільного, відповідального батьківства, мають менше ризиків розпастися, у них народжується більше дітей.

Школа батька може мати кілька етапів організаційного оформлення, притому будучи створеною на базі громадської організації використовує наявні організаційні, фінансові ресурси та приміщення. При цьому група не контролюється зовнішніми організаціями (урядовими чи неурядовими). Це значно підвищує можливість отримання фінансування, але також створює серйозні

проблеми, пов'язані з адмініструванням та координацією. Робота цих організацій побудована у вигляді «клубів» чоловіків, які готуються до народження дитини разом з жінкою. На зустрічі в деяких клубах запрошують фахівців, активістів лікарів, психологів, іноді юристів.

Позитивні приклади тато-шкіл спостерігаються у країнах Азії і Африки, зокрема, з Уганді та В'єтнамі, де творчо використовувався ряд методів зміни поведінки, щоб залучити та підтримати опікунів-чоловіків. Така ініціатива проведена в Північній Уганді, представляла собою 12-сесійну програму наставництва, спрямовану на зменшення жорстокого поводження з дітьми та насильства з боку інтимного партнера, яку впроваджували батьки-наставники-волонтери [36; 57]. Програма поєднувала індивідуальні зустрічі та групові сеанси для налагодження соціальної взаємодії та підтримки серед чоловіків. Подальшій підтримці сім'ї сприяло залучення жінок-партнерів до двох індивідуальних сесій та однієї групової сесії разом з батьками [57]. Під час занять наставники продемонстрували стратегії уникнення насильства, такі як система «жовтої картки» для призупинення дискусії з партнером, коли вона, ймовірно, переросте в насильство. Пари практикували цю систему під час наставницьких сесій. Наприкінці кожної сесії батькам надавали нові навички для практики в якості домашнього завдання, і вони обговорювали свій прогрес на наступній сесії [57].

Ініціатива також використовувала друковані ЗМІ для більш широкого поширення повідомлень. Плакати, що демонструють участь чоловіків у вихованні дітей, були розміщені в громадських місцях, які відвідують молоді батьки. Кульмінацією програми стало «святкування громади» за участю жінок-партнerek і сімей батьків-учасників, під час якого батьки ставили цілі щодо застосування отриманих уроків і збереження поведінки після закінчення програми [57].

Школа батька у В'єтнамі навчила медичних працівників проводити консультації з групами батьків у медичних центрах і здійснювати домашні візити протягом перших кількох місяців після народження. Медичні працівники консультували батьків щодо того, як брати участь у чуйних взаємодіях зі своїми немовлятами, підтримувати своїх жінок-партнерів у грудному вигодовуванні та працювати зі своїми партнерами як частиною команди батьків [56]. Плакати в спільноті ділилися повідомленнями про важливість участі батьків у догляді за дітьми, і щотижня десятихвилинна трансляція через гучномовці заохочувала батьків до участі.

Організовані за допомогою групи у Facebook, «Клуби батьків» регулярно проводилися в громаді, запрошуючи не лише батьків, але й лідерів громади для обговорення труднощів та успіхів та надання взаємної підтримки. Кульмінацією програми стали «конкурси для батьків», де чоловіки публічно демонстрували навички виховання, яких вони навчилися, перед ширшими громадами [57].

В Україні перша школа відкрилася у Вінниці. До війни на сході України встигли створити мережу шкіл по Україні: у Львівській, Тернопільській, Івано-Франківській, Рівненській, Житомирській, Вінницькій, Київській, Чернігівській, Кіровоградській, Полтавській, Харківській областях. Український фахівець Володимир Марценюк вважає, що перед його колегами в Україні стоїть доволі складне завдання – створити по-справжньому стабільну національну мережу тато-шкіл, по-справжньому стійку, з урахуванням усіх підводних каменів, які можуть виникнути. Наступне – це міжнародне партнерство, робота в різних країнах. міжнародна співпраця і мережа [9].

Вбачається спрямованість батьківських шкіл на подолання гендерної нерівності та депривації чоловіків у сімейній сфері. Школа батька покликана не тільки «підготуватися до пологів», а й закласти фундамент для подальшого активного залучення українських батьків в процес виховання дитини, будучи таким чином новою формою соціальної роботи, яку можна позначити як гендерно-чутливу.

На жаль, на даному етапі існування шкіл батьків можна припустити, що ключовими ідеями, які артикулюються на заняттях, можуть бути не тільки ідеї гендерної рівності, задоволення від батьківства, а скоріше актуалізація риторики про необхідність участі у вихованні дитини, щоб зберегти статус «нормальної», «безпроблемної» та «благополучної» сім'ї в майбутньому.

Підвищення доступності шкіл для майбутніх батьків та надання можливості всім майбутнім батькам відвідувати їх, поширення інформації про школи для майбутніх батьків у суспільстві, а також накопичення та аналіз досвіду проведення шкіл для майбутніх батьків можуть сприяти ширшому та інтенсивнішому поширенню відповідального батьківства та практик виховання, заснованих на гендерній рівності.

Висновки. Можна констатувати, що соціальні працівники, як ключові суб'єкти реалізації ініціативи, можуть залучати та успішно поєднувати ресурси громадських організацій та державних служб. Соціальний працівник має усвідомлювати можливі причини

дисфункційної поведінки батьків; володіти методами, прийомами та стратегіями допомоги батькам.

Окрім аналізу специфіки і ефективності різних форм соціальної роботи з батьками, дослідження, присвячене вивченню соціальних сервісів і їх діяльності, адресованої батькам, містить фактично рекомендації по поліпшенню діяльності цих сервісів.

Аналіз політики соціального захисту європейських країн допоможе усвідомити майбутнім працівникам соціальної сфери переваги і недоліки вітчизняної системи соціального захисту, вибрати найкраще з закордонного досвіду для впровадження в практику соціальної роботи в умовах України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бежевець А.М., Огієвич С.М. Надання відпустки для догляду за дитиною як невід'ємна складова сімейної політики в Україні та світі *International Scientific Journal «Internauka». Series: «Juridical Sciences»* URL: <https://doi.org/10.25313/2520-2308-2021-5> (дата звернення: 19.01.2024).
2. Буніна Л. М. Формування в молодих сімей педагогічної культури засобами соціально-педагогічної підтримки в Північній Ірландії, 2012 // URL: <https://nvd.luguniv.edu.ua/archiv/NN17/12blmvpi.pdf> (дата звернення: 17.01.2024).
3. Важливість створення дружнього до сім'ї робочого середовища для більшого залучення жінок до публічної сфери // Гендерна політика Європейського Союзу: загальні принципи та найкращі практики. К, Міжнародний центр перспективних досліджень (МЦПД), 2015. С.29-31. URL: https://www.icps.com.ua/assets/uploads/files/genderna_pol_tika_s.pdf (дата звернення: 21.01.2024).
4. Гендер і державна політика /Пер. з англ.; Упоряд. П.Ренкін. К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2004. 494 с.
5. Гордієнко Л. А. Зарубіжний досвід фінансування соціальних програм та особливості його впровадження в Україні. *Економічний вісник*. Серія: фінанси, облік, оподаткування. 2020. Вип. 4 25 С. 25–33. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/322563623.pdf> (дата звернення: 05.03.2024).
6. Грошова допомога на народження і виховання дітей: приклади з ЄС. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29261896.html>. (дата звернення: 18.02.2024).
7. Джуська А.В. Зима Н.Ф. Право на допомогу при народженні дитини в Україні та країнах Європейського союзу: порівняльно-правовий аналіз. *Конституційне право; муніципальне право*. Том 31 (70). № 3. 2020. URL: https://juris.vernadskyjournals.in.ua/journals/2020/3_2020/7.pdf (дата звернення: 15.11.2024).
8. Довбиш М. О. Соціальні програми в контексті державної підтримки захисту населення в країнах ЄС (на прикладі програми «сім'я 500+» Республіки Польщі) // «ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ» 2020. №1 С.30-36. URL: <https://jpl.donnu.edu.ua/article/view/7956> (дата звернення: 14.03.2024).
9. Досвід України, Швеції, Литви у створенні тато-шкіл: інтерв'ю з Володимиром Марценюком, В'ячеславом Щербою і Матсом Берггреном URL: <https://genderindetail.org.ua/spetsialni-rubriki/heforshe/intervyu-z->

- volodymyrom-martsenyukom-vyacheslavom-scherboyu-i-matsom-berggrenom.html (дата звернення: 18.03.2024).
10. Кліменко Ю. Особливості роботи соціального працівника з батьками: зарубіжний досвід. *Соціальна робота та соціальна освіта*. Вип. 3, 2019. URL: https://library.udpu.edu.ua/library_files/soc_robota_soc_osvita/2019_3/13.pdf (дата звернення: 18.02.2024).
 11. Коломієць О.О. Створення сприятливих умов для поєднання зайнятості і батьківства в Україні (з урахуванням досвіду країн Західної Європи) [Електронний ресурс]. URL: <https://dse.org.ua/arhcive/13/17.pdf>; (дата звернення: 15.01.2024).
 12. Крімер Б.А. Політика сприяння самотнім батькам: сучасний стан та перспективи розвитку. *Демографія та соціальна економіка*, 2019, № 2 (36). С.39-51 URL: <https://dse.org.ua/arhcive/36/3.pdf> (дата звернення: 18.01.2024).
 13. Крімер Б. О. Особливості сімейної політики у великих містах в умовах демографічного переходу. *Демографія та соціальна економіка*. 2021, № 1 (43). С19-36. URL: <https://www.dse.org.ua/arhcive/43/2.pdf> (дата звернення: 15. 01.2024).
 14. Любецька М. М. Аналіз зарубіжного досвіду надання соціальних послуг, здійснення соціального супроводу сімей (осіб), які перебувають у складних життєвих обставинах. *Інвестиції: практика та досвід*. 2018. № 19. С. 109–116. DOI: 10.32702/2306-6814.2018.19.109 (дата звернення: 15. 01.2024).
 15. Майкл Кімел. Гендероване Суспільство. Київ: Сфера, 2013. 456 с.
 16. Марценюк Т. Жінки Фінляндії: шлях до гендерної рівності *Інформаційно-просвітительське видання «Я»*. 2006. № 3 (15). С. 30-31 URL:<http://www.ekmair.ukma.kiev.ua/handle/123456789/1400> (дата звернення: 15. 01.2024).
 17. Марценюк Т. О. Відповідальне батьківство та гендерна рівність. *Гендерний журнал «Я»*. 2009. С. 12–13. URL:<http://www.ekmair.ukma.kiev.ua/handle/123456789/1432> (дата звернення: 18.04.2024).
 18. Мельник С. В. Шведський досвід формування та реалізації політики соціального забезпечення та страхування Abstract. Sweden has signed the many and twoside agreements on social welf. *Соціальна політика*. 2008. №4.С. 114–126. (дата звернення: 15. 01.2024).
 19. Мельник Т. М. Творення суспільства гендерної рівності: міжнародний досвід. Закони зарубіжних країн з гендерної рівності. 2-ге допов. вид. Київ : Стіло, 2010. 440 с. (дата звернення: 18.02.2024).
 20. Міжнародна організація праці. Доповідь про соціальний захист у світі у 2020–2022 роках: Регіональна супровідна доповідь для Центральної та Східної Європи та Центральної Азії. Женева: МОП, 2021.38 с. 3.2. Захист дітей та підтримка сімей. С. 23–25. (дата звернення: 05.03.2024).
 21. Петрова І.В. Дозвілєва робота з сім'ями // Петрова І.В. Дозвілля в зарубіжних країнах: Підручник. К.: Кондор, 2005. 408 с.
 22. Піддубний С. А. Сімейна політика Європейського Союзу в контексті інтеграції України до європейського простору. *Вісник Маріупольського державного університету*. Серія : Історія. Політологія. 2016. Вип. 16. С. 280–291. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vmd_uip_2016_16_37 (дата звернення: 17.03.2024).
 23. Рацюк. А. С. Аналіз моделей соціального захисту населення у країнах-членах Європейського Союзу. *Моделювання економіки: проблеми, тенденції, досвід* / Матеріали IV Міжнародної науково-методичної конференції.

- м. Тернопіль, 24-26 жовтня 2013 р., URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/80500995.pdf> (дата звернення: 18.04.2024).
24. Романець О.В. Система соціального захисту: досвід Франції. *Фінансова система України*. Частина 1. Наукові записки. Серія «Економіка». Випуск 10. Рівно, Рівненський державний гуманітарний університет, 2008. С. 408–416. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/132275731.pdf> (дата звернення: 05.03.2024).
25. Семенець-Орлова І. А. Практика сімейної політики у Європейському Союзі та деякі соціальні ініціативи Європарламенту [Електронний ресурс] URL: http://www.rusnauka.com/34_NIEK_2010/Politologia/74869.doc.htm (дата звернення: 05.03.2024).
26. Сімейна політика в країнах Європи. Сімейна політика в країнах Європи. (Досвід Швеції, Фінляндії, Франції, Німеччини та Хорватії). (Ukrainien) BOLETÍN DEL BANCO MUNDIAL 2020/06/19 URL: <https://documents.banquemondiale.org/fr/publication/documents-reports/documentdetail/480911592560985234> (дата звернення: 05.03.2024).
27. Сім'я та сімейні відносини в Україні: сучасний стан і тенденції розвитку. К.: ТОВ «Основа-Принт», 2009. 248 с. URL: https://ukraine.unfra.org/sites/default/files/pub-pdf/Family-ukr-WEB_сору.pdf (дата звернення: 18.04.2024).
28. Слюсар Л.І. Батьківство у системі відносин інституту сім'ї: сучасні трансформації, їх причини та наслідки. *Demography and Social Economy*, 2016, № 2 (27). С. 26–38. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/dse_2016_2_4 (дата звернення: 18.05.2024).
29. Стрельник О.О. Інституційні сервіси догляду за дітьми як інструмент політики підтримки працюючих батьків. *Український соціум*. 2015. №2 (53). С. 73-82. URL: https://ukr-socium.org.ua/wp-content/uploads/2015/04/73-82_no-2_vol-53_2015_UKR.pdf (дата звернення: 05.03.2024).
30. Універсальні допомоги на дітей. Питання політики та можливі рішення. UNICEF. К., 2020. 244 с. ODI/UNICEF (2020) Universal child benefits: policy issues and options. London: Overseas Development Institute and New York: UNICEF. URL: https://www.unicef.org/ukraine/media/10531/file/CHILD%20BENEFIT%20UKR_pr.pdf (дата звернення: 05.03.2024).
31. Чеховська І. В. Державна сімейна політика в Україні: теорія та практика реалізації: монографія. Кам'янець-Подільський, ТОВ «Друкарня «Рута». 2013. 736 с.
32. Швеція. Рівність у сім'ї. URL: <https://www.meetstockholm.nu/ravnopravie-po-shvedski/> (дата звернення: 05.03.2024).
33. Як залучати татів у догляд за дітьми з найранішого віку? URL: <https://genderindetail.org.ua/library/osobiste-yak-politichne/simji/yak-zaluchati-tativ-u-doglyad-za-ditmi-z-nayranishogo-viku.html?fbclid=IwAR2k9IivCuWI7uH4nRVuKB4ZlJWDsXapsYDk0BDI09u11H5-jhpzC7pYXg8> (дата звернення: 05.03.2024).
34. American Bar Association. Family Legal Guide. (2004). New York: Random House, 2004.
35. Anne H. Gauthier Family Policies in Industrialized Countries: Is There Convergence? *Population-E*, 2002;57(3):447-474.
36. Ashburn, K., Kerner, B., Ojamuge, D., & Lundgren, R. (2017). Evaluation of the Responsible, Engaged, and Loving (REAL) Fathers Initiative on physical child punishment and intimate partner violence in Northern Uganda. *Prevention Science*, 18(7), 854–864. URL: <https://doi.org/10.1007/s11121-016-0713-9> Cabrera, N. J., Volling

37. Blossfeld, P., Hofmeister, H. Life courses in the globalization process. Final Report. Otto Friedrich University of Bamberg. 2005. P. 5-30.
38. Brandon, M., Bailey, S., Belderson, P., Gardner, R., Sidebotham, P., Dodsworth, J. et al. (2009). Understanding Serious Case Reviews and Their Impact: A Biennial Analysis of Serious Case Reviews 2005–2007. Research report DCSF-RR129, London, DCFS.
39. Clapton, G. (2009). How and why social work fails fathers: Redressing an imbalance, social work's role and responsibility. *Practice: Social Work in Action*, 21(1), 17–34.
40. Clark A. The Research Strategy: A Work in Progress / Alex Clark. Belfast, 2003. – 95 p.
41. Cooke, L. P., Baxter, J. Families in international context: comparing institutional effects across western societies. *Journal of Marriage and the Family*, 2010, 72 (1). P. 517.
42. Cowan, P. A., Cowan, C. P., Pruett, M. K., Pruett K. & Wong, J. J. (2009). Promoting fathers' engagement with children: preventive interventions for low-income families. *Journal of Marriage and Family*, 71 (3), 663–677.
43. Esping-Andersen G. The Three Worlds of Welfare Capitalism. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1990. 324 p.
44. Family policies and diversity in Europe: The state-of-the-art regarding fertility, work, care, leave, laws and self-sufficiency [Electronic resource] / ed. by O. Thevenon, G. Neyer. - Mode of access : URL:<http://www.familiesandsocieties.eu/wp-content/uploads/2014/12/WP7ThevenonNeyer2014.pdf>
45. Featherstone, B., 2006. Why gender matters in child welfare and protection. *Critical Social Policy*. 26(2): P. 294–314.
46. Finley G., Schwartz S. (2004). The Father Involvement and Nurturant Fathering Scales: Retrospective Measures for Adolescent and Adult Children. *Educational and Psychological Measurement*, Vol. 64 (2004), pp. 144–164.
47. Gender equality in the workforce: Reconciling work, private and family life in Europe. Final Report, prepared for the European Commission Directorate General for Justice and Fundamental Rights. – RAND Europe: April, 2014. P. 25.
48. Hilarski Carolyn. «Best Practices in Parenting Techniques.» In *Social Worker's Desk Reference*, 2nd ed. Edited by Albert Roberts. New York: Oxford University Press, 2008.
49. Malm, K., Murray, J. & Green, R. (2006) What about the Dads? Child Welfare Agencies' Efforts to Identify, Locate and Involve Nonresident Fathers. U.S. Department of Health and Human Services, Office of the Assistant Secretary for Planning and Evaluation, Washington, DC. Available at: URL:<http://aspe.hhs.gov/hsp/06/CW-involve-dads/index.htm>
50. Maxine Eichner. The Free-Market Family and Children's Caretaking. *Florida Law Review Forum* This Article <https://core.ac.uk/download/214583328.pdf>
51. Maxwell, N., Scourfield, J., Featherstone, B., Holland, S., & Tolman, R. (2012). Engaging fathers in child welfare services: A narrative review of recent research evidence. *Child & Family Social Work*, 17 (2), 160–169.
52. Shapiro, A. F., & Krysik, J. (2010). Finding fathers in social work research and practice. *Journal of Social Work Values and Ethics*, 7(1), 1–8.
53. Schubert, H.-A. (2020). Encouraging Mothers The effect of German regional childcare policies on maternal employment between 2006 and 2018. Stockholm report in demography. su.fi gshare.com. Retrieved from <https://su.fi.gshare.com/articles/preprint/>

Encouraging Mothers_The_effect_of_German_regional_childcare_policies_on_maternal_employment_between_2006_and_2018/12833744

54. The life of women and men in Europe-2008 edition. A statistical portrait. Eurostat//www.epp.eurostat.ec.europa.eu/cache/ITY_OFFPUB/KS-80-07-135/EN/KS-80-07-135-EN.PDF. – P. 88–89.
55. The Role of the Father in Child Development. 3rd / Ed. by M.E. Lamb. New York: John Wiley and Sons, 1997. 416 p.
56. Rempel, L. A., Rempel, J. K., Khuc, T. N., & Vui, L. T. (2017). Influence of father–infant relationship on infant development: A father-involvement intervention in Vietnam. *Developmental psychology*, 53(10), 1844–1858. URL: <https://doi.org/10.1037/dev0000390>
57. Why we need more behavioural approaches focused on fathers Evidence from Uganda and Vietnam suggests ways to engage male caregivers. Джошуа Чон. Чому нам потрібно більше поведінкових підходів, орієнтованих на батьків. Дані з Уганди та В'єтнаму <https://earlychildhoodmatters.online/2022/why-we-need-more-behavioural-approaches-focused-on-fathers/>
58. Wilkinson D., Magora A., Garcia M. (2009). Fathering at the Margins of Society: Reflections From Young, Minority, Crime-Involved Fathers. *Journal of Family Issues*, vol. 30, (Jul., 2009), pp. 945–967., first published on March 17, 2009.
59. 92 / 241 / ЄЕС : Council recommendation of 31 March 1992 on child care (92 / 241 / ЄЕС: Рекомендація Ради від 31 березня 1992 року щодо піклування про дітей (дата звернення: 05.03.2024).

2.3. Врахування гендерних аспектів у соціальній роботі в умовах воєнного стану: упередження, виклики, перспективи

Олена ГОНЧАРЕНКО

кандидат педагогічних наук, доцент

Ірина ІОНОВА

кандидат педагогічних наук, доцент

Актуальність проблеми. Об'єктивні потреби українського суспільства, яке з лютого 2022 року потерпає від збройної агресії РФ, актуалізують вивчення нових гендерних реалій. Попри те, що війна об'єднала українську націю спільним досвідом боротьби з одним ворогом, спільним переживанням горя і спільним доланням труднощів, на жінок і чоловіків вона вплинула по-різному. В силу гендерних відмінностей у статусних позиціях, соціальних ролях, впливу гендерних стереотипів і соціальних очікувань, які існують в кожному суспільстві, українці й українки зазнали різного впливу війни на їхнє повсякденне буття, життєві траєкторії, стосунки, емоції.

Йдеться про гендерний вимір російсько-української війни, який проявляється у кардинальних змінах гендерного порядку нашого суспільства і появі нових гендерних викликів та упереджень (загострення питань гендерної рівності і гендерних диспропорцій в публічній та приватній сферах, трансформація і ретрадиціоналізація гендерних ролей), а також у численних воєнних злочинах проти військових і цивільних, чоловіків і жінок, дітей і літніх людей (цілеспрямований геноцид української нації, порушення норм міжнародного гуманітарного права, а також конституційних прав і свобод громадян й громадянок України, вимушені і примусові переміщення населення, гендерно зумовлене і сексуальне насильство). Зазначене потребує ретельного аналізу для розуміння нових гендерних реалій, викликів та упереджень, що постали перед українським суспільством.

У даній розвідці маємо *на меті* проаналізувати гендерну специфіку російсько-української війни і спричинених нею змін в гендерному порядку нашого суспільства, осмислити можливості врахування фахівцями/-чинями із соціальної роботи в своїй професійній діяльності нових гендерних викликів, упереджень й перспектив, які з'явилися в умовах воєнного стану.

Гендер в контексті війни та миру. Здійснення аналізу впливу війни на українське суспільство спонукає до осмислення сутності цього збройного конфлікту. Наразі дана проблема є предметом вивчення науковців (Є. Бистрицький, С. Грабовський, К. Журба, Р. Мусевич, Б. Парахонський, Г. Перепелиця, М. Цюрупа, О. Чмир, Г. Яворська та ін.), які визначають війну як «збройну боротьбу між країнами, державами за території, ресурси, сфери впливу, що супроводжується нав'язуванням чужорідної політики з метою зміни політичного чи суспільного устрою, відмови від свободи, права вибору та супроводжується економічними і людськими втратами»; «війна – це завжди руйнація, і не лише військових чи цивільних об'єктів, а й насамперед звичного життя людини та її життєвих планів». Основою збройної боротьби у будь-якій війні становлять воєнні дії, які несуть безліч загроз для життя і здоров'я мирного населення. Зазвичай, воєнні дії супроводжуються порушенням прав і свобод цивільних, серед яких: право на життя, право на турботу і захист з боку держави, право на безпеку в умовах війни, право на освіту, право на здоров'я та розвиток особистості, право бути з сім'єю та ін. [22, с. 107].

На нашу увагу заслуговує аналіз специфіки російсько-української війни, здійснений Р.Мусевичем на замовлення Українського Жіночого Фонду. У своїй публікації, присвяченій вивченню ролі жінок і чоловіків у військових конфліктах, автор відзначає історико-культурне, геополітичне та ідеологічне підґрунтя російсько-української війни, що проявилось у спірних поглядах на історію, культуру, релігію, мовне питання, цінності тощо. Серед протиріч, що детермінували агресію РФ проти України, науковець називає такі: ідеологія «руського миру» проти української національної ідентичності та євроінтеграції; ідея культурної, історичної та духовної єдності російської цивілізації проти суверенітету і територіальної цілісності України; авторитаризм проти демократичних цінностей цивілізованого світу; пропаганда, спотворення та обмеження інформації проти громадянських прав і свобод. Тому, зауважує Р.Мусевич «російсько-українську війну не можна розглядати лише як військове або політичне зіткнення», адже вона є результатом «глибоких культурних, історичних та соціальних процесів, які формувалися протягом століть» [48, с. 7–8].

Крім того, автор акцентує на гібридному характері російсько-української війни, сутність якого полягає у застосуванні країною-агресоркою різноманітних інструментів гібридної тактики для досягнення своїх загарбницьких цілей. Серед таких інструментів Р.Мусевич називає такі: накопичення військової присутності країни-агресорки на кордоні з Україною напередодні повномасштабного вторгнення; спроби замаскувати повномасштабне вторгнення, використовуючи термін «спеціальна операція» замість терміну «війна», щоб уникнути засудження світової спільноти; втручання в інформаційний потік України, щоб дискредитувати її владу, Збройні Сили задля створення зовнішньої і внутрішньої напруги та розділення українського суспільства; озброєння і підтримка протягом останніх десяти років бойових формувань на сході України; здійснення кібератак на українські державні установи з метою завдання збою в роботі важливих систем країни (приміром, таких, як Центральна виборча комісія); використання енергетичних ресурсів для тиску на Україну; залучення корумпованих політиків до спотворення процесів прийняття рішень з метою дестабілізації та розхитування суверенітету й незалежності України, повернення російського впливу на нашу державу; анексія окремих територій України (зокрема, анексія Криму в лютому-березні 2024 року і приєднання півострову до РФ в результаті проведення нелегітим-

ного «референдуму», який не був визнаний більшістю країн світу, оскільки став одним з найбільш гучних порушень міжнародного права після Другої світової війни; початок збройних зіткнень в Донецькій та Луганській областях у квітні 2014 року між військовими Збройних Сил України і бойовиками, яких підтримувала й озброювала РФ, з російськими військовими; розділення під контролем української влади території Донецької та Луганської областей на т. зв «ДНР» і «ЛНР», які стали фактично маріонетками РФ) [48, с. 4–5].

Про гібридність російської воєнної агресії в Україні, як провідної характеристики «сучасних війн», де «поєднуються засоби «жорсткої» і «м'якої» сили, військової та інформаційної», «відбувається зміщення центру тяжіння з фізичного силового складника, який переважає у традиційних війнах, на ментальний та інформаційний», зазначають у своїй монографії Б.Парахонський та Г.Яворська. Важливим є розуміння того, що це не локальний конфлікт за якісь локальні території чи претензії на перерозподіл влади між двома країнами. Визначаючи стратегічну мету російсько-української війни, науковці зауважують, що вона відбувається передовсім «у мізках і за мізки». Війна ведеться країною-агресоркою «за когнітивний та комунікативний контроль, за владу над свідомістю людей, їхніми емоціями, мисленням, розумом і, відповідно, над їхньою поведінкою», «це боротьба за домінування певних уявлень про світ та події в соціальному й індивідуальному довкіллі і одночасне руйнування протилежних, «ворожих» опіній та думок» [42, с. 20]. Наголошуючи на тому, що «на сьогодні – це найдовша війна, найдовший насильницький конфлікт у Європі після Другої світової війни» і «передумов для його завершення поки що не видно», науковці відзначають її деструктивний вплив не тільки на українську політичну, економічну та соціальну реальність, а й для міжнародного світоустрою, усієї системи міжнародної безпеки. Адже «завдяки новітнім цифровим технологіям когнітивна територія війни поширюється на весь світ, стає глобальною» [42, с. 7].

Натомість, мир у наукових працях про війну постає як «мета ведення воєнних дій, щоб змусити переможеного прийняти бажані для переможця умови». Автори (Г.Яворська та О.Чмир) звертають нашу вагу на відносну природу миру, яка проявляється у його різних трактуваннях: у повсякденній свідомості мир постає як «відсутність війни»; різний зміст у розуміння миру вкладають сторони воєнного зіткнення, бо він залежить від їхньої перемоги

або поразки; подекуди мир визначають як компроміс в результаті домовленостей, зміст яких часто виявляється «прихованим закликом до капітуляції»; у міжнародній безпековій та дипломатичній практиці мир постає «не як спосіб завершення війни, не як визнання перемоги та капітуляції сторін, а як процес трансформації і врегулювання конфліктів» [59]. Утім, зауважують сучасні дослідники, досягнення миру в гібридній війні (в його традиційному розумінні «як відсутність війни») є неможливим для жодної зі сторін, оскільки «перемога переміщується зі сфери мілітарних бойових дій, що відбуваються у фізичній реальності, до когнітивного (ментального) виміру війни, а полем боротьби за перемогу стає боротьба за домінування смислів та інтерпретацій» (Б. Парахонський та Г. Яворська) [42, с. 7].

Отже, важливим в осмисленні питань війни, миру і гендеру є розуміння глобального і гібридного характеру війни росії в Україні, основна мета якої полягає у бажанні країни-агресорки та інституцій, які її підтримують, на глобальну зміну влади, зміну світового порядку, зокрема й гендерного. Врахування зазначених особливостей дозволяє оцінювати російсько-українську війну як одну з найбільш складних війн ХХІ століття, яка назавжди змінила повсякдення, добробут і цінності українського населення, продемонструвала необхідність адаптації до нових воєнних реалій та нового суспільного гендерного порядку.

Аналізуючи вплив війни на українське суспільство, науковці зауважують, що «ця війна навіть не за території, не за незалежність та свободу чи за право жити на рідній землі та бути українцями. Ця війна – це боротьба за демократичні цінності, за рівність, за людські права» [45, с. 4]. У той час, як Україна досягла значного прогресу в просуванні принципів гендерної рівності, протидії дискримінації та розширення прав і можливостей жінок, повномасштабне російське вторгнення повністю змінило ситуацію. Численні експерти/-ки з гендерних питань (Г. Лук'янова, Т. Марценюк, Т. Семигіна, А. Ярошенко та ін.) зауважують, що ратифікація Україною основних міжнародних документів щодо забезпечення рівних прав і можливостей для жінок і чоловіків (Конвенція ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок, Цілі сталого розвитку (Глобальні цілі) ООН (2016–2030), Резолюція Ради Безпеки ООН № 1325 «Жінки, мир, безпека» на період до 2025 року та ін.) дозволило визначити забезпечення гендерної рівності як один із пріоритетів державної політики та цінність подальшого роз-

витку [35, с. 45]. Будучи демократичним, українське суспільство надало жінкам і чоловікам рівні можливості для участі у всіх сферах життя (зокрема, ЗУ «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків», 2005; Державна соціальна програма забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2021 року, 2018; постанова КМУ «Деякі питання забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків», 2020; Концепція комунікації у сфері гендерної рівності, 2020 та ін.). Гендерна рівність й сьогодні залишається одним із основних пріоритетів уряду України [12].

Війна привнесла численні складнощі і нові виклики у площину дотримання й забезпечення принципів егалітаризму в країні, подекуди поглибивши гендерну нерівність в українському суспільстві. Спричинивши глибоку політичну й соціально-економічну кризу в нашій країні, війна загострила не тільки проблему гендерної рівності, але й питання щодо дотримання прав та свобод людини, тяжкість наслідків яких відчують на собі і чоловіки, і жінки. За словами Г. Лук'янової, «війна демонструє, що гендерна категоричність може бути лише ситуативною та умовною. Адже умови, що існували до повномасштабного вторгнення зараз неможливі, а життя українців змінилось і дискурс навколо гендерних питань змінився також. Реалії війни та щоденні воєнні дії створюють нові гендерні нерівності, які впливають на сьогодинське життя простих громадян та функціонування механізму усієї держави» [32, с. 385].

На думку багатьох науковців (О. Кісь, Р. Мусевич, Є. Хассай та ін.), повномасштабне вторгнення детермінувало своєрідний «відкат» рольових моделей українок та українців у бік патріархальних тенденцій. До числа найбільш очікуваних і затребуваних гендерних ролей повернулися традиційні ролі «захисника / воїна» для чоловіків, «берегині / матері» для жінок [48]. А ось авторки проведеного ще у квітні 2021 р. опитування (гендерний аналіз Danish Neighbourhood Programme) І. Волосевич, О. Прочуханова та О. Стрельник, які зауважували про «закріплення бінарних гендерних ролей в українському суспільстві, відповідно з якими чоловіків сприймають як захисників та героїв, а жінок або як передусім турботливих матерів, або як тих, хто потребує захисту», пояснюючи це ще «вторгненням у 2014 р. російських військ до Криму і Донбасу» [8].

Підсилення патерналістських наративів в країні Р. Мусевич пояснює «погіршенням безпекової та економічної ситуації в країні, а також необхідністю виживання й захисту країни під час війни» [48]. Дійсно, згідно з основним законом держави – Конституцією України (ст. 65), «захист незалежності та територіальної цілісності України є обов'язком її громадян», де також позначено про можливість «обмежувати певні права за умов особливого, зокрема, воєнного стану». Проте, зауважує М. Овчиннікова, «ніде не йдеться про гендерний вимір цих обмежень». Відповідно, продовжує авторка, якщо для жінок служба в армії є правом, яким вони можуть скористатися чи ні на добровільній основі, то «для чоловіків під час повномасштабної війни – це справді обов'язок, за ухилення від якого передбачена відповідальність» [39].

Як порушення прав людини розцінюють цей обов'язок перед країною автори (М. Дубинянський, Г. Лук'янова та ін.), називаючи це «суттєвою архаїзацією» чоловічих гендерних ролей, що наближає життя більшості українських чоловіків призовного віку «до реалій першої половини ХХ століття, коли обов'язки індивіда перед країною та нацією означали набагато більше, ніж його особисті права». Суворе реальність воєнного стану не дозволяє «середньостатистичному» чоловіку самому робити вибір – служити в армії чи ні, залишатися на батьківщині чи виїжджати за кордон; «за нього робить вибір держава, і незаконні спроби ухилитися від цього вибору засуджуються та переслідуються» [20]. Така ретрадиціоналізація гендерних ролей проявляється в тиску з боку держави на чоловіків як потенційних солдатів і підсиленні традиційного гендерного порядку шляхом закриття кордонів й обов'язкової мобілізації, що розцінюється авторами як «безпрецедентний прояв гендерної нерівності» і порушення прав людини [32].

В українській феміністичній спільноті дещо саркастично ставляться до того, що чоловіки «раптом згадали про гендерну рівність», а «обмеження у пересуванні чоловіків називають «платою за привілеї» та наслідком патріархату» (бо хто, як не самі чоловіки-урядовці винні у тому, що й досі в Україні немає контрактної армії, в якій служили б не за ознакою статі, а за контрактом чоловіки і жінки з воєнною спеціалізацією; натомість у військоматах «розведені бардак і корупція»), пояснюючи це необхідністю в умовах війни (яка є архаїчною за своєю суттю) приймати «прагматичні рішення» задля виживання нації (Т. Злобіна) [30].

Отже, виходить, що сучасний середньостатистичний українець не має права на вразливість чи вияв слабкості (стереотип «чоловік – сильний і повинен усе сприймати мужньо»), а бажання чоловіків призовного віку залишити країну, за словами секретаря РНБО України Олексія Данілова, – це «прояв боягузтва і неприпустима поведінка під час війни». Відповідно з цим, у засобах масової інформації історії чоловіків, які намагаються уникнути мобілізації, виїхати за кордон чи ін., «подаються як обурливі чи кумедні», де їх зображають «антигероями», котрі «заслужують на суспільне засудження та висміювання». Проте, зауважує М. Овчиннікова, «насправді історії виїзду чоловіків за кордон часто мають набагато більше спільного із трагедією, ніж комедією», а «ситуація, що склалася, має і зворотній бік: якщо для чоловіка сьогодні обов'язок – воювати, то для жінки, відповідно, обов'язок – залишатися самій з дітьми, доки партнер воює або чекає на повістку» [39].

Про посилення патріархатного дискурсу в гендерній політиці країни в умовах воєнного стану (««справжній чоловік» воює, а «справжня жінка» плаче, чекає і опікується») відзначають й інші авторки (М. Гавришко, Є. Хассай та ін.), що проявляється у ретрадиціоналізації гендерних ролей і для жінок, яких ««прив'язали» до дітей, старших та немічних членів родини» [9], «значно розширивши функціонал і збільшивши на них навантаження» [56]. Така оцінка підтверджується даними соціологічних досліджень (опитування аналітичного центру Cedos «Вплив війни на можливості жінок: результати дослідження», липень 2023 р., спеціальне дослідження «Зміни в ролях: як війна вплинула на сімейне життя українських жінок» для Університету Східної Англії, жовтень 2023 р. та ін.), за якими перед сімейними жінками (внутрішньо переміщені жінки, дружини військовослужбовців і жінки, які перебували в тимчасовій міграції за кордоном й повернулися до України) постали численні виклики: прийняття рішень з фінансових і житлових питань, працевлаштованості і матеріального забезпечення, планування життя в родині, збільшення відповідальності за виховання та освіту дітей та ін. [25].

І це не дивно, вважає О. Кісь, оскільки «традиційно саме на жінок суспільство покладає відповідальність і обов'язок опікуватися тими, хто цього потребує (дітьми, хворими, старими, немічними), та дбати про емоційний клімат у родині. Змалку дівчаток привчають бути уважними до потреб оточення, співчувати, втішати, розраджувати, дбати про комфорт рідних, піклуватися про їхні

самопочуття й добробут... Завдяки такій гендерній соціалізації жінки стають універсальними опікунками, бо володіють цілим спектром знань, умінь і навичок, потрібних для того, щоб ефективно турбуватися про інших». Враховуючи те, що «у час війни суспільний запит на турботу шалено зростає, адже безліч людей зазнають фізичних і емоційних страждань», «те, що виховували в жінок для потреб патріархальної родини стає цінним ресурсом для суспільства в кризі» і «мільйони жінок по всій країні щодня виконують роботу, яку неможливо ніяк ні виміряти, ні облікувати, – це турбота про інших та емоційна підтримка» [28].

Ретрадиціоналізація жіночих гендерних ролей зумовила звернення до образу «жінки-берегині», яка «традиційно асоціюється з функціями захисниці роду, охоронниці дому та рідної землі» [18, с. 58] і яка «виховує, оберігає та доглядає дітей, дбає про комфорт «родинного гнізда», чекає на свого чоловіка-захисника» [8]. Зазначене підтверджується широким використанням в мас-медіа, мистецтві і різних візуальних зображеннях культурного метасимволу України – Жінки-Берегині у поєднанні з образом Жінки-Матері і Жінки-Воїтельниці, яка «попри всі труднощі залишається опорою нації, її духовним та культурним стрижнем», «символізує материнську любов, яка здатна оберігати і надихати на боротьбу», «надихає, веде за собою, і водночас зберігає таємницю» тощо [60]. При цьому важливо розуміти «велику соціальну відповідальність» засобів масової інформації, які конструюють і транслиують гендерні образи (традиційні / альтернативні), описують притаманні їм ролі і характеристики, впливають на аудиторію та спонукають приймати їх, трансформуючи гендерні практики і формуючи нові гендерні ідентичності. Тому, зауважують Т. Храбан і К. Самойленко, «висвітлення жіночих образів у медіа як гендерно стереотипних збільшує гендерну нерівність, тому не можна заперечувати або недооцінювати потужний вплив медіа на людей, які підсвідомо переймають і засвоюють з медіа погляди, переконання та цінності» [57, с. 147].

Досліджуючи вплив соціокультурних процесів на трансформацію репрезентацій жіночих образів в українському мистецтві за період російської інтервенції з 2014 по 2024 рр., мистецтвознавиці О. Денисюк та М. Бурлаченко зауважують, що «в українському мистецтві образ Жінки-Матері традиційно асоціюється з функціями народження, виховання та збереження роду», який «у сучасній інтерпретації набуває більш сакрального значення» [18, с. 58]. Саме

тому, на нашу думку, образ Жінки-Матері широко використовувався вітчизняними й зарубіжними журналістами, художниками, фотографами на початку повномасштабного вторгнення у 2022 році, які намагалися своїми роботами продемонструвати вразливість України (якість, що стереотипно приписується жінкам). Згадаймо, фото угорського журналіста Андраша Фьольдеша, зроблене ним на платформі столичного метрополітену у перший місяць активної фази російсько-української війни (на якому молода киянка Тетяна Блізняк годує двомісячну донечку Марічку грудьми), а згодом перероблене ілюстраторкою із Дніпра Мариною Соломенниковою на картину «Київська Мадонна» (на якому молода українка з немовлям на руках була зображена на тлі схеми руху потягів київського метро і вже із золотим німбом над її головою). За словами самої художниці, «ця жінка з дитиною була символом усіх українських матерів, які мусять ховатися від російської зброї в бомбосховищах» [33]. Подібною роботою стало фото, зроблене UNICEF, із зображенням ще однієї молодої матусі Ольги з Києва, на якому вона, перебуваючи у дитячій лікарні Охматдит з множинними порізами обличчя й тіла (оскільки власним тілом прикрила одномісячну донечку Вікторію під час нічного ракетного обстрілу, тим самим врятувавши їй життя), годує зраненими грудьми своє маля. Оприлюднення цієї світлини в соціальних мережах призвело до того, що молоду жінку нарекли українською Мадонною, а в художній інтерпретації від журналістки Поліни Кравченко над головою героїні також був зображений німб [4].

Проте, маємо зауважити, що репрезентація жіночого образу в національному вбранні, який використовується як своєрідна квінтесенція всього українського жіноцтва (від «хранительки домашнього вогнища, сімейних цінностей і духовних традицій» до «батьківщини-матері» і, навіть, «духовної лідерки, яка є носієм культури і традицій»), в умовах війни несе в собі суперечливий зміст. З одного боку, традиційний образ української Берегині став впізнаваним візуальним образом російсько-української війни, який набував ознак важливого елементу для осмислення національної ідентичності як «основи для боротьби з окупантами» та «збереження пам'яті про події та емоції війни, для стійкого зв'язку із реальністю у цей нелегкий час випробувань» (М. Петрушкевич) [43, с. 400]. З іншого, широке використання цього символу стає підґрунтям для виникнення суперечностей між традицією і новою реальністю. Приміром, на тлі фемінної Берегині жінка в армії стереотипно

сприймається як чоловікоподібна особа, яка втратила жіночність; чи, навпаки, як «турботлива помічниця» на полі бою; або навіть як «амазонка», «бунтарка» чи «революціонерка» (Т. Марценюк, Г. Гриценко, А. Квіт) [34], що також з осторогою сприймається суспільством. І все ж таки, суворі воєнні реалії детермінують перетворення Жінки-Берегині на Жінку-Воїтельницю. Автори (Ю. Антонюк, Д. Бобков з М. Савицькою, К. Малай, Н. Мостова) звертають нашу вагу на появу в 2022 році в соціальних мережах серії емоційних ілюстрацій художниці з Миколаєва Вікторії Науменко із зображенням українських міст, що потерпають від війни, які мисткиня візуально пов'язала або з реальними історіями та подіями, або з реальним жінками. Якщо Буча зображена в образі зґвалтованої і вбитої молодої українки (збірний образ Стоянки, Ірпеня та інших міст Київщини, де відбувалися катування мирного населення), а Харків – в образі матері, яка з дітьми і валізою вимушена через війну покидати рідне місто в пошуках безпечного місця перебування, то вже для зображення Миколаєва послугував образ дівчини, яка чинить спротив загарбникам, Конотопа – узагальнений образ всіх відьом, мольфарок й знахарок України, які допомагають Збройним Силам та ін. [3; 5; 37].

Утім, зауважує Оксана Кісь, «втиснути весь жіночий досвід у шаблонну традицію образів жертви – героїні / мучениці – зрадниці вже не вдасться» [28]. Три хвилі фемінізму і багаторічний розвиток гендерної рівності у цивілізованому світу та Україні зокрема спричинили урізноманітнення моделей гендерних ролей для сучасних українок, кожна з яких має свій персональний досвід реагування на війну.

Українки й українці в ЗСУ: упередження і перспективи.

Серед позитивних змін у гендерному порядку можна відзначити, що російсько-українська війна прискорила просування гендерної рівності у «традиційно чоловічих» сферах, зокрема військовій. Українки отримали можливість «проявити себе в умовах війни», а тема «жінка і війна» стала однією з провідних проблем у науковому й науково-популярному дискурсі, в якому дослідники/-ці (С. Алексєвич, І. Грабовська, О. Кісь, К. Косач, О. Мазур, Л. Наливайко, Ю. Скібіцька, І. Склокіна та ін.) заповнюють «існуючі лакуни у дослідженні жіночої участі у воєнних конфліктах та повномасштабних війнах» [15, с. 16]. І хоча для нашої країни це питання не є новим, утім тривалий час воно залишалося «невидимим» для широкого загалу, бо «війна і військо століттями сприймалися як традиційно

чоловіча справа і відповідно чоловіча історія», а «жіночі воєнні досвіди» уважалися «побічним продуктом війни», який «аж ніяк не у фокусі уваги тих, хто за нею спостерігає, її описує чи згодом аналізує» (О. Кісь) [29].

Завдяки здобуткам феміністичного руху, який виник задовго до Першої світової війни, роль жіноцтва у воєнних конфліктах ХХ ст. поступово змінювалася – від репродуктивної, доглядової й опікунської до добродійної діяльності, фронтового досвіду, участі у націоналістичному підпіллі. Під час Другої світової війни, коли «усі сфери суспільства перейшли на воєнні рейки», а «весь людський потенціал мобілізувався», «стереотипам, упередженням і кліше приділялося менше уваги» [28]). Але цей жіночий досвід «був втрачений через ідеологічну позицію щодо «правильної» і «неправильної» трактовки війни», він «спеціально замовчувався й приховувався в ССРР як ідеологічно шкідливий, такий, що «шкодить» героїзації «безсмертного подвига советского человека»» (С. Алексієвич) [2]. На жаль, «масова свідомість тогочасного радянського соціуму підтримувала такий наратив. Жінки, які пройшли війну на фронті, не толерувались радянським суспільством. Більше того, вони часто засуджувались оточуючими» (І. Грабовська і Л. Наливайко) [15, с. 17].

За словами О. Кісь, «нинішня війна російської імперії проти України дає нам нагоду і обов'язок позбутися сумнівної традиції – випускати з поля зору (чи то радше оминати увагою, нехтувати, замовчувати і в такий спосіб знецінювати) жіночі воєнні ролі й досвіди. Тим паче досвід Майдану і попередніх восьми років збройного протистояння недвозначно засвідчив не просто жіночу присутність і видимість у всіх сферах, а і якнайдієвішу участь у визначенні долі країни». Цілком погоджуємося з думкою історикині, що «ігнорувати те, що відбувається з жінками і те, що роблять жінки, було б злочинною недбалістю чи історичною безвідповідальністю»; «якщо ми справді хочемо зрозуміти, як ця війна вплинула на ціле українське суспільство, як вона змінила нашу країну, якими були джерела і складники нашої спільної перемоги, ми зобов'язані взяти до уваги жінок» [29].

Збільшення кількості жінок в українському війську призвело до появи нової гендерної жіночої ролі («захисниці») і популяризації професії військовослужбовиці. Статистичні дані демонструють, що за період з 2014 р. до 2023 р. жінок в армії побільшало у 2,5 рази: майже 50 тис. жінок у 2014 р. (з них – 16 тис. військовослужбовиць) і

60 тис. жінок у 2024 р. (з них військовослужбовиць – 43 тис. осіб [27]. Науковці виділяють фактори, що зумовили необхідність призову жінок до лав Збройних сил України: необхідність «збільшення чисельності військовослужбовців і підвищення обороноздатності країни»; «військова служба не повинна бути суто чоловічою справою, адже в бойових діях жіночий досвід і знання можуть бути цінними та важливими для успішного захисту країни»; «призов на військову службу для жінок допоможе змінити стереотипи та упередження щодо ролі жінки в армії» (Д. Тінін) [54, с. 436]. Отже, варто сподіватися на переосмислення традиційної гендерної ролі «захисника» як виключно чоловічої, адже жінки демонструють здатність до успішного виконання функцій, які раніше вважалися неподільною цариною чоловічої відповідальності в умовах війни.

Пояснюючи динаміку збільшення кількості жінок у військовій сфері, автори Є. Букет і Є. Проворний зі слів гендерної радниці начальника Національного університету оборони України Людмила Кримець відзначають, що такі суттєві зміни є в першу чергу «дотриманням стандарту гендерної рівності в секторі безпеки і оборони, що розцінюється як важливий крок до інтеграції України в НАТО». Якщо на початку створення Альянсу для забезпечення гендерної рівності основною вимогою було збільшення кількості жінок в арміях країн-членів, то сьогодні «гендерний компонент пронизує всю роботу організації – від розробки політик, навчання до підготовки до конкретних місій та операцій», адже за його стандартами, «гендерна рівність – це не тільки рівні права та можливості для жінок і чоловіків, а й рівні вимоги, рівні обов'язки, рівна відповідальність і рівний доступ до ресурсів» [7]. Відповідно, Україна «суттєво розширила можливість участі жінок в обороні країни: знято обмеження у доступі до військової освіти, зокрема до вищих військових навчальних закладів, внесено зміни до переліку посад, які можуть обіймати жінки-військовослужбовиці, для жінок скасовано вікові обмеження на контрактній службі». Проте, зауважує В. Думанська, «основним викликом залишається збільшення впливу жінок на прийняття рішень та отримання ними керівних посад. У керівництві Альянсу 30% посад отримали жінки. Для України це зона росту – до прикладу, у Ставці головнокомандуючого досі немає жінок, і лише кілька жінок мають генеральське звання» [21]. Отже, з огляду на думку О. Кісь, можна стверджувати, що «жіноча участь змінила саме військо: і на рівні

командування, військових ієрархій та субординації, і на рівні неформальних відносин між військовослужбов(и)цями, і на рівні повсякденного побуту підрозділів, і на рівні зв'язків із цивільними (місцевими, волонтерами, рідними й друзями)», а «міф про неспроможність жінок керувати через нібито надмірну емоційність, якусь особливо вразливу жіночу психіку чи фізичну крихкість зазнав краху, а жіноче лідерство, зокрема на міжнародному дипломатичному фронті, засвідчило готовність жінок до найвищого рівня державної відповідальності» [29]. Разом з цим, зауважує Д. Тінін, «реалізацію гендерної рівності у ЗСУ не слід ототожнювати зі спробами механічно забезпечити присутність жінок у військовому середовищі в тій самій пропорції, що й чоловіків. Це слід розглядати як об'єктивний сучасний суспільний процес, притаманний багатьом високо розвинутим країнам світу: так, частка жінок в армії США становить 17%, Швеції – 13%, Великобританії – 15%, Франції – 15%, Португалії – 10%» [54, с. 434].

Необхідність візуалізації жіночої постаті в українській армії спричинило активне вживання фемінітивів у військовій сфері – захисниця, бійчиня, військовослужбовиця та ін. Як стверджує К. Марутян, це є свідченням того, що Україна йде «шляхом трансформацій за зразком більшості європейських держав, що відповідає одному із найважливіших трендів ХХ століття – формуванню культури гендерно чутливої комунікації». Така комунікативна поведінка «передбачає побудову нової гнучкої системи статеворольової ідентифікації, яка не визнаватиме і не підтримуватиме контroversійних суджень стосовно ролі жінки в суспільстві». Приміром, в Іспанії битва за гендерно чутливу мову розпочалася у 1930 рр. завдяки «таким жінкам, як Клара Кампоамор, яка виборювала жіноче виборче право, та Долорес Ібарурі, яка в 1944 стала Першим секретарем Комуністичної партії Іспанії та лідером антифашистського руху». У Німеччині також деякі словники (зокрема, німецький Duden) почали вносити на свої веб-сайти зміни для іменників, які стосуються людей, щоб додати жіночі версії. На підтримку формування гендерно чутливої комунікації виступають вищі навчальні заклади різних країн світу, серед яких – Австрія і Швейцарія. Зокрема, «інклюзивний мовний посібник, розроблений Базельським університетом, найстарішим університетом Швейцарії, також охоплює питання, що стосуються несексистської мови. Віденський університет також має керівні принципи та рекомендації щодо використання гендерно-

інклюзивної мови» [36].

У вітчизняних мас-медіа все більше висвітлюється роль жінок-бійчинь ЗСУ – розвідниць, артилеристок, командирок, операторок зв'язку, медиків тощо, які нарівні з чоловіками виборюють перемогу. Використання фемінітивів у військовій сфері є дещо незвичним, проте їх вживання у парі з відповідними маскулінітивами є звичним явищем для української мови. По-перше, вони демонструють гендерно-лінгвістичну рівність чоловіків і жінок; по-друге, використовуються не тільки на позначення професій («вчитель – вчителька»), а й на позначення сімейної приналежності («племінник – племінниця», «онук – онука») і соціального статусу («селянин – селянка»). Філологиня В. Руденко пояснює, що «фемінітиви тривалий час були відсутні в мові через специфічний статус жінки в суспільстві, діяльність якої, як правило, обмежувалася сім'єю, вихованням дітей, підтриманням домогосподарства, забезпеченням побутових потреб чоловіка. Нині ж мовні засоби мають наздоганяти зростання суспільного значення жінок, які розширюючи коло своєї діяльності, розвивають українську мову: з'являються нові слова, які збагачують нашу лексику» (н-д, фемінітиви «деканеса», «доцентка», «професорка», «пілотеса», «президентка», «політикиня», «амбасадорка», у військовій сфері – «гранатометниця», «снайперка», «артилеристка» та ін., які до цього часу не вживалися через те, що раніше жінки не обіймали таких посад) [49]. Завдяки цьому, зауважує О. Кісь, ми маємо можливість сьогодні повсякчас чути в засобах масової інформації фемінітиви, які «вербально роблять помітними захисників і захисниць, громадян і громадянок, жителів і жительок» [28].

Як слушно зауважує Р. Мусевич, «війна засвідчила мужність багатьох українок, які перебувають на передових позиціях, виконуючи нарівні з чоловіками ролі розвідниць, артилеристок, командирок, операторок зв'язку і демонструючи свою, іноді не гіршу за чоловічу, бойову і технічну ефективність. Як медицині, жінки рятують життя поранених військових, часто надаючи їм медичну допомогу під вогнем ворога» [48, с. 8]. Задля сприяння гендерно збалансованому висвітленню ролі військовослужбовців і військовослужбовиць, у липні 2021 р. президент України підписав ЗУ «Про внесення зміни до статті 73 Кодексу законів про працю України» за №1643-IX, згідно з яким назва свята «День захисника України» (щороку відзначається 1 жовтня) була змінена на «День захисників і захисниць України». Отже, як відзначає О. Кісь,

«щонайменше жінок почали уже почали помічати і принаймні дискурсивно вони присутні в промовах президента, виступах посадовців, інформаційних повідомленнях» [28].

Авторки якісного контент-аналізу різноманітності образів військовослужбовиць в українських медіа Т. Храбан та К. Самойленко пропонують поділити їх на два типи. Перший тип – це «консервативний образ, що ґрунтується на стереотипних уявленнях про жінку» (це «красуня в погонах», «модель для глянцевого журналу», «насамперед, жінка», «кохана», «мати» тощо), який дослідниці називають «проявами так званого «доброзичливого сексизму» щодо жінок, який містить три компоненти: патерналізм, гендерну диференціацію та гетеросексуальну близькість». До другого типу відноситься «контрстереотипний образ, який відкидає шаблони й руйнує гендерні стереотипи» («професіоналка», образ якої демонструє, що «основним критерієм воїна-професіонала є не стать, а професійні знання та навички», а також «бунтарка», яка «представляє нове покоління жінок, які відкрито заявляють своє право бути тим, ким їм хочеться, і йдуть служити до війська з метою самореалізації у сфері, яка є традиційно маскулінізованою»), що «сприяє подоланню стереотипного сприйняття та формуванню суспільства, в якому жінки мають не лише рівні права, але й рівні можливості реалізації цих прав» [57].

Проте, маємо погодитися з авторами/-ками, що попри збільшення кількості жінок у війську та зростання їхньої ролі в ЗСУ, медіа продовжують традиційно зображувати армію як маскулінний інститут, формуючи тим самим «в аудиторії переконання про несумісність понять «жінка» та «армія»» [57, с. 148]. Як зауважує Р. Мусевич, «незважаючи на їх відвагу та вклад, роль жінок у війні часто залишається непомітною або недооціненою. Мас-медіа, історії та військові звіти часто акцентують увагу на чоловічих героїчних подвигах, залишаючи жіночий внесок в тіні» [48, с. 8].

Долаючи соціокультурні бар'єри, які стереотипно пов'язують службу в армії виключно з чоловіками, українки на війні часто стикаються з не завжди позитивним ставленням до себе (поширений стереотип – «жінкам не місце на війні», оскільки їх головна роль – роль «дружини», яка має терпляче чекати повернення свого чоловіка / партнера з війни вдома), необхідністю доводити свою компетентність і професійність у «чоловічій» справі, дискримінації у сфері професійного зростання або відсутності рівних можливостей [48, с. 8]. Про упередження щодо жінок у війську свідчать

соціологічні дослідження та адвокаційні кампанії (зокрема, «Невидимий батальйон»), а також опитування самих військово-службовиць (зокрема, інтерв'ювання «Феміністичною майстернею»), які підтверджують численні факти дискримінації за гендерною ознакою та сексуальні домагання на фронті [35], розповідають про жінок, «котрі, влившись в армію, починають демонструвати мізогінію, бажаючи стати «своїм хлопцем»» [9].

Про побутові проблеми жінок у війську зауважує Ю. Скібіцька, вирішення яких «не піднімається на вищому рівні та часто залишається на самотійне вирішення самих військовослужбовиць» [52]. Зокрема, йдеться про найбільш поширену в українській армії проблему відсутності жіночої форми, взуття, касок та бронежилетів відповідного розміру, нестачу спеціалізованого медичного обслуговування для жінок, незадовільні умови проживання та ін. Однак, відзначає дослідник Д. Прокопій, «відхід від «радянських» підходів та формування сучасних поглядів у командування сприяють його проактивній позиції у вирішенні побутових питань військовослужбовиць» [46]. Як зазначає Оксана Кісь, «підстави для обережного оптимізму справді є» [28].

Говорячи про чоловіків в армії, Т. Храбан і К. Самойленко відзначають про поширені медійні наративи у дусі «патріархального мілітаризму», в яких протиставляються «доблесні, відважні чоловіки» і «слабкі, беззахисні жінки». За спостереженнями дослідниць, така «опосередкована демонстрація патріархального мілітаризму являє собою історії про чоловіків, головною метою яких є захист не лише жінок, але й усього, що містить у собі квінтесенцію фемінінного гендерного стереотипу, наприклад, Батьківщину-мати». Романтизуючи та героїзуючи військову службу, у медіа армія змальовується як «ідеал і конструкція гегемонної маскулінності», як простір, де «чоловіки створюють і реалізують свою маскулінність, воюючи за свою країну та захищаючи її, а жінка стає втіленням тієї ідеї, за яку борються чоловіки» [57]. Проте, зауважує М. Гавришко, «не варто думати, що смішні фотографії військових із котиками свідчать про зміну мілітарної маскулінності. Такі фото робили військові різних армій у різні часи, зокрема й ті, хто чинили сексуальні злочини під час воєн. Часто лідери думок кажуть, що в армію «пішли найкращі». Насправді туди пішли різні: як домашні насильники, сексисти, колишні ув'язнені (зокрема, з батальйону «Торнадо»), так і ні. Попри те, що наразі армія – надія і опора українського народу, ми повинні критично ставитися до

таких заяв, а не сліпо підтримувати мілітаристський андро-центричний дискурс» [9].

Таким чином, армія все ще залишається «маскулінним соціальним інститутом сучасного суспільства» [56], в якому й «досі існує прив'язка справжньої чоловічності до військової сфери» [57]. Згідно з даними соціологічних опитувань щодо змін в гендерних ролях в період повномасштабної війни, респонденти/-ки, які висловлюють вдячність захисникам і захисницям за їхній внесок у боротьбу із загарбниками (сильне почуття національної єдності допомагає долати гендерні відмінності), все ж таки висловлюють побоювання, що «чоловіків у ЗСУ звеличують як захисників і героїв, і це загрожує закріпленням гендерних стереотипів у майбутньому». Зважаючи на це, автори/-ки таких публікацій акцентують на тому, що «засоби масової інформації повинні забезпечувати гендерний баланс у контенті й продукції, а також уникати стереотипів», що «допоможе створити збалансовану картину, яка висвітлюватиме проблеми жінок, а також однаково показуватиме внесок жінок і чоловіків у війську» [24].

І все ж таки, у цьому напрямку вбачаємо перспективи для тих жінок, яким війна відкрила доступ до суто «чоловічих» професій й посад, створивши своєрідний «соціальний ліфт» для кар'єрного поступу у військовій сфері. За оцінками експертів/-ок з гендерних питань (Г.Гриценко, А.Квіт, Т.Марценюк та ін.), «збройні Сили України поступово стають більш відкритими для участі жінок у виконанні завдань з оборони України, захисту її суверенітету, територіальної цілісності та недоторканності», а «підходи до гендерної рівності у Збройних Силах України в цілому відповідають загальнодержавній гендерній політиці та, в свою чергу, передбачають забезпечення гарантій рівних прав та можливостей людини у життєдіяльності війська незалежно від її статі». Незважаючи на певні ознаки гендерного дисбалансу в українській армії, позитивним в цьому питанні є те, що завдяки цим змінам для жінок стали доступними такі бойові професії, як артилеристка, гранатометниця, снайперка та інші; адже «раніше жінки могли претендувати переважно на небойові професії – зв'язківець, водій, кухар тощо» [35].

Проте, звісно, залишаються проблеми, вирішення яких потребує гендерно чутливого підходу: протидія гендерному насильству і сексуальним домаганням в українській армії (своєчасне фахове розслідування таких випадків, а також розроблення сталого

механізму боротьби з цими явищами); більша видимість жінок в ЗСУ та їх потреб (інфраструктурна інтеграція, забезпечення побутових потреб жінок та ін.); протидія явищу «скляної стелі» як ринку праці для українських військовослужбовиць (фахова інтеграція до військової сфери, просування по службі, доступ до професійного навчання і перекваліфікації); видимість військовослужбовиць у ЗСУ, зокрема серед армійської еліти, а також визнання їхнього внеску у боротьбу із загарбниками; уведення жіночої складової до експертного військового середовища та ін. На вирішення зазначених питань мають позитивно вплинути результати вивчення суспільної думки, які демонструють посилення егалітарних тенденцій у площині дотримання рівних прав та можливостей чоловіків і жінок у військовій сфері, суспільні очікування щодо активної залученості жінок до Збройних Сил України під час повномасштабної війни, значна підтримка розбудови контрактної армії з призовом громадян обох статей на добровільній основі.

Гендерний аналіз міграційних переміщень жінок і чоловіків, спричинених збройною агресією. Міграційні переміщення чоловіків і жінок є вагомим чинником життєдіяльності кожної країни, оскільки вони відображають політичні, економічні, соціальні і демографічні процеси її функціонування. Міграція в буквальному розумінні означає «переселення, територіальне переміщення, пов'язане зі зміною місця проживання» [47, с. 127]. Проте, зауважують О. Блинова і М. Слюсаревський, «не всі переселення вважають міграцією, а лише ті, що пов'язані з перетином певних кордонів – державних, адміністративних. До міграцій не належать переміщення, які не спричиняють жодних змін у соціальних зв'язках особи і майже не впливають ані на саму особу, ані на її суспільне оточення як у місці вибуття, так і прибуття (тобто туристичні, рекреаційні поїздки, короткочасні гостьові візити чи поїздки на відпочинок)» [53, с. 41]. Як слушно зауважують вітчизняні демографи Е. Лібанова, О. Малиновська та О. Позняк, «міграційні процеси, якщо вони мають добровільний характер, формуються передусім під дією економічного чинника і сприяють переміщенню населення і робочої сили із країн (регіонів) з гіршою соціально-економічною ситуацією до країн (регіонів), у яких умови життя, зайнятості та заробітку є кращими» [38, с. 5].

Тривалий час дослідження міграційних процесів виходили з того, що абсолютну більшість мігрантів репрезентують чоловіки, які традиційно вважалися основними годувальниками родин;

натомість жінки залишалися вдома, доглядаючи за дітьми й домогосподарством. На це Г. Герасименко, О. Позняк та ін. зауважують, що жінок або взагалі не вважали суб'єктами міграції, або розглядали як «залежних» чи «вторинних» мігрантів, які супроводжують чоловіка або родину (на визначення таких мігрантів навіть вживали термін «dependants», що буквально означав «залежні особи, утриманці»). Проте, загальна емансипація жінок і зміна їхніх ролей в родині, суспільстві й економіці, прискорений розвиток індустрії послуг в розвинутих країнах і підвищення попиту на мігрантів для некваліфікованої роботи у сфері обслуговування, призвели до фемінізації міграційних процесів (зростання чисельності і питомої ваги жінок у складі мігрантів), радикально змінивши її гендерну структуру. Зазначені трансформації викликали інтерес з боку західних дослідників_ць, які, починаючи з 1980-х рр., почали активно вивчати дане питання в рамках феміністського руху, жіночих досліджень, прав людини тощо (Haleh Afshar, Sylvia Chant, Linda Miller, Hania Zlotnik та ін.). В результаті традиційне розуміння поняття міграції (зокрема, трудової) як переважно чоловічого заняття змінилось, а жінки були визнані самостійними агентами, що беруть участь в міграційних процесах нарівні з чоловіками («unattached migrants» – самостійні, незалежні від пересування чоловіка або родини) [13, с. 46].

Сьогодні гендерний підхід до аналізу проблеми міграції населення став одним із фундаментальних аспектів вивчення даного явища, оскільки дозволяє аналізувати міграційну мотивацію і траєкторії переміщень жінок та чоловіків, а також подальші наслідки їх мобільності для контакту із сім'ями, що лишилися вдома. Зокрема, науковці (М. де Ріт, І. Петрова, К. Шиманська та ін.) визначають такі мотиви для міграції жінок, як безробіття, обмежені соціально-економічні можливості в країні походження, розширені можливості самореалізації висококваліфікованих мігранток у країнах призначення, боротьба з особистою дискримінацією, прагнення рівних можливостей, наявність осіб для утримання домогосподарства у країні походження, ймовірність заміжжя за кордоном тощо. Разом з цим, акцент робиться і на ризикованих аспектах й загрозах міграції для жінок, які полягають у більшій вразливості жінок-мігранток до дискримінації (переважна занятість жінок низько кваліфікованими видами праці; заробітки жінок є меншими, ніж у чоловіків), експлуатації та порушення прав людини, зокрема торгівлі людьми. Отже, підсумовують науковці, для жінок

трудова міграція частіше стає засобом виживання, а не джерелом забезпечення гідного рівня життя, особливо для самотніх жінок з дітьми. Крім того, трудові міграції пов'язані з тимчасовим, а інколи і тривалим розривом сімейних зв'язків, відкладанням шлюбів та народження дітей, що має значний вплив на демографічну ситуацію в країні походження [58, с. 185].

Не зважаючи на складний і багатогранний характер міграційних процесів, першорядним фактором для початку масових і раптових переміщень людей виступають несподівані та різкі зміни в суспільстві, зокрема стихійні лиха, епідемії, голод, зміна клімату, а також війни та насильницькі конфлікти. Останніми роками значних масштабів у світі набули вимушені переміщення, спричинені міжнародними і внутрішньодержавними збройними конфліктами, які визначають масовий і неорганізований виїзд людей. За оцінками експертів британського Міжнародного інституту стратегічних досліджень, станом на 2023 рік у світі відбувалося 183 регіональних та локальних конфлікти, що є «найвищим показником за останні три десятиліття», кількість жертв яких «зросла на 14% порівняно з 2022 р., а кількість випадків насильства збільшилася на 28% на рік» [19, с. 11].

З початком проведення у 2014 р. антитерористичної операції на сході України, спричиненою воєнною інтервенцією РФ та анексією Криму, збільшилися масштаби зовнішніх міграцій, що за оцінками соціологів (О. Новікова, С. Пирожков, О. Скрипнюк та ін.) призвело до значних демографічних та економічних втрат для країни (зростання загальної чисельності трудових мігрантів, серед яких значну частину складали молоді, високоосвічені і висококваліфіковані особи; посилення тенденції переходу тимчасової зовнішньої трудової міграції у постійну форму, виїзд членів сімей довгострокових трудових мігрантів до країн-реципієнтів; підвищення міграційної активності сільського і чоловічого населення та ін.) [55, с. 13]. На початку 2022 р. ми стали свідками стрімкого збільшення числа переміщених осіб, як внутрішніх, так і транскордонних, яке було викликане широкомасштабною російською збройною агресією проти України та поширенням бойових дій на значних її територіях. За словами вітчизняних демографів Е. Лібанової, О. Позняк та О. Цимбал, «переміщення населення всередині України й за кордон внаслідок збройної агресії РФ стали наймасовішими і безпрецедентними в Європі після Другої світової війни», що призвело до «спалаху однієї з найстрімкіших криз

вимушеного переміщення населення та гуманітарних криз в історії» [31, с. 38].

З російсько-українською війною науковці пов'язують появу в українському суспільстві двох чисельних соціальних груп: «вимушено переміщені особи (ВПО) та біженці, яких, на перший погляд, розрізняє лише те, наскільки далеко вони поїхали від повномасштабної війни. Якщо у попередні роки статус ВПО був обмежений трьома областями України (Донецька, Луганська та АР Крим), то в 2022 р. це явище стало настільки масовим, що майже кожний громадянин України міг відчувати себе хоч на деякий час ВПО. Воєнний конфлікт спричинив смерті та каліцтва сотень тисяч осіб, що змусило населення України мігрувати у більш безпечні регіони держави, які знаходяться подалі від зони ведення бойових дій» [44, с. 244].

У контексті сучасної війни вимушена міграція українського населення набула виразних гендерних характеристик, адже «абсолютна більшість тих, хто виїхали, – це працездатні жінки з дітьми та людьми похилого віку» [28]. Українки різного віку були вимушені масово переміщатися разом з дітьми, літніми родичами, домашніми тваринами у пошуках безпечних місць для тимчасового перебування, рятуючи свої та їхні життя. За статистикою, у перший рік повномасштабного вторгнення понад п'ять мільйонів виїхало за межі країни, а вісім мільйонів стали внутрішньо переміщеними особами; серед них жінки і дівчата склали більшу частину – переміщених осіб (понад 90%) та біженців (понад 60%) [56]. Війна змінила соціально-демографічний і регіональний портрет мігрантів. За спостереженнями експертів/-ок «Ukraine Civil Society Sectoral Support Activity», «якщо до початку великої війни мешканці переважно з невеликих міст та сіл найбільш депресивних регіонів країни виїжджали за кордон на заробітки, то у лютому 2022 року небезпека для життя змусила до міграції ті групи населення, котрі за мирних часів не розглядали можливість міграції за кордон. Серед вимушених мігранток до країн Європейського Союзу переважали міські жінки працездатного віку з дітьми (зокрема, мешканки таких мегаполісів, як Харків, Одеса, Київ, Запоріжжя, Херсон, Львів, які найбільше страждали від бойових дій), з вищою освітою, які до війни були висококваліфікованими фахівчинями і мали певні професійні досягнення» [11].

Змальовуючи «жіночі досвіди війни», О. Кісь відзначає, що абсолютна більшість українських втікачок від війни, які «взяли на

себе велику відповідальність – дбати про безпеку і добробут тих, хто самі про себе подбати не змогли б», стали єдиними опікунками й годувальницями цілих сімей. Це стало для них неймовірним випробуванням (особливо за кордоном), бо вони були «відрізані від звичних родинних мереж підтримки, адже чоловіки й інші родичі найчастіше залишалися у своїх містах або на території України» [28]. Аналіз інформаційного контенту дозволяє виділити ключові проблеми і труднощі, з якими стикнулися жінки-переселенки. За даними дослідження BBC Media Action, жінки зазначали про пошук житла та роботи, ізоляцію через розлуку з родиною, друзями та домівкою, необхідність ухвалювати важливі рішення без свого партнера або сім'ї поруч, адаптація до нової громади та проживання у чужому домі (навіть у домі родичів чи друзів), проблеми з освітою (приміром, молоді жінки відчували труднощі у відвідуванні занять в університеті в режимі онлайн; старші жінки з дітьми були стурбовані тим, чи матимуть їхні діти доступ до освіти після переїзду) та ін. [24]. Про унікальність жіночого досвіду «переїзду та адаптації в незнайомому просторі», який заслуговує на нашу увагу, повагу й вивчення, оскільки є «дуже різноманітним (залежно від країни притулку і від характеристик самих мігранток)», і який «суттєво похитне у суспільній свідомості образ чоловіка-годувальника, показавши жіночі стратегії виживання й адаптації в умовах вимушених міграцій», зауважує Оксана Кісь [28]. Такий перебіг подій вимагав від українок не тільки фізичних зусиль і психологічної витримки, а й поставило багатьох з них під загрозу нових ризиків і викликів через особливу уразливість в умовах неконтрольованої масової міграції жінок за кордон: потрапляння до експлуатації, торгівлі людьми, примусових дій з розлучення сімей, сексуального насильства тощо.

Очевидно, що наразі вимушена міграція в межах країни та за кордон є одним із поширених механізмів подолання кризових ситуацій, які використовують українці для мінімізації індивідуальних ризиків та наслідків війни. При цьому, офіційних обмежень на переміщення як для жінок, так і для чоловіків в межах України немає. Однак, зауважують експерти, «деякі категорії населення не можуть повною мірою скористатися цим механізмом подолання кризової ситуації. Це, наприклад, маломобільні особи (люди з інвалідністю, люди похилого віку тощо), їхні піклувальники, особи, які не мають приватного транспорту, та люди з сільської місцевості, які тримають худобу, а також люди, які проживають у віддалених районах» [41, с. 27].

І хоча частина тих, хто виїхав з України через війну, повернулася додому (адже однією з причин повернення жінок під час війни є заборона для чоловіків на перетин кордону і неможливість виїхати за межі країни усією родиною), автори зазначають про загрозу демографічної кризи у післявоєнний період. За словами М. Овчиннікової, «вже зараз експерти нарікають, що за умови неповернення українок та українців, які наразі перебувають за кордоном, на нашу країну чекають серйозні економічні виклики, адже пенсіонерів буде набагато більше, ніж працездатного населення, а народжуваність була низькою і до війни» [39]. Коментуючи такі прогнози, дослідниця О. Дутчак зауважує про ймовірне обмеження репродуктивної свободи жінок у післявоєнний період. Адже, за оцінками запрошеного «Економічною правдою» мексиканського демографа Хосе Мігеля Гузмана, «населення України може скоротитися на 24-33% залежно від тривалості війни», тому «більш позитивна демографічна перспектива для України, яка потрібна для економічного відновлення та відбудови країни, повинна базуватися на політиках, що сприятимуть щонайменше відновленню рівня народжуваності. Основою таких політик є підтримка гендерної рівності та сімей, значні інвестиції в охорону здоров'я та зниження смертності, покращення людського капіталу». Отже, підсумовує експерт, «потрібна активна імміграційна політика, яка поверне українців та привабить працівників з інших країн, щоб заповнити прогалини у статеві-віковій структурі населення» [17].

Разом з цим, варто акцентувати й на тому, що «війна не лише руйнує плани, а часом створює нові можливості. Серед мільйонів українських біженців за кордон виїхало чимало жінок, які мали давніші еміграційні плани. Війна дала їм нагоду зробити це з мінімальними зусиллями і витратами, на безкоштовному евакуаційному транспорті, за спрощених умов перетину кордону та при волонтерській і державній підтримці в країнах, куди вони прямували» [28].

Трансформація соціальної роботи в умовах війни: гендерні аспекти і сучасні виклики. В умовах воєнного стану особливого значення набуває соціальна робота. Саме фахівці/-чині із соціальної роботи є першими, хто надає допомогу і підтримку постраждалим, забезпечують рівний доступ до правових, медичних і психологічних послуг, сприяють реінтеграції постраждалих від війни чоловіків і жінок у суспільство та ін. Аналізуючи сучасну концептуалізацію

соціальної роботи, Тетяна Семигіна зауважує на її профеміністській сутності, що визначається в орієнтації цієї фахової діяльності на протидію дискримінації за ознакою статі. Це зумовлено тим, що «у своїй щоденній діяльності соціальні працівники/-ці здійснюють практичну допомогу клієнтам, які потерпають від проблем, що закорінені у нерівноправ'ї, в тому числі гендерному. Така анти-дискримінаційна парадигма відображена як у міжнародних фахових стандартах соціальної роботи і теоретичних підвалинах феміністичної соціальної роботи, так і в міжнародних стандартах підготовки соціальних працівників» [50].

В умовах нинішньої складної соціально-політичної ситуації в Україні, соціальна робота має бути зосереджена передовсім «на питаннях гендерної (не)рівності та балансі влади в стосунках між жінками й чоловіками у суспільстві» [26], тому «від фахівців соціальної сфери вимагається здатність ефективно діяти у напрямку розв'язання суспільних протиріч, зумовлених гендерною нерівністю» [14]. З огляду на це, особливої актуальності набувають виділені авторами (Н. Байдюк, Т. Голованова, О. Гончаренко, С. Гришак, О. Карагодіна, О. Остапчук та ін.) такі професійно значущі якості фахівців/-чинь із соціальної роботи, як: гендерна чутливість («здатність до розширення самосвідомості щодо існуючої у суспільстві гендерної нерівності, уникнення сексизму в мові і поведінці, конструктивного реагування на негативні наслідки для жінок і чоловіків, які зазнають будь-яких проявів дискримінації за ознакою статі»); гендерна лояльність («здатність до співпраці на основі егалітарних цінностей, до поваги права особистості на індивідуальність гендерної ідентичності»); гендерна компетентність («здатність помічати ситуації гендерної нерівності, вміти протистояти сексистським, дискримінаційним діям і впливам, самим не створювати ситуації гендерної нерівності») [16].

Прикладний характер професії робить соціальну роботу принципово важливим механізмом у справі дотримання принципів гендерної рівності. І це є вкрай важливим, адже, як зауважують експертки ГО «Центр гендерної культури» С. Губіна, Т. Дрожжина, Ю. Дьоміна, Т. Чернецька та ін., «у сучасних умовах роботи працівників соціальної сфери України постає потреба в соціальних послугах, що враховують різноманітні потреби жінок, чоловіків, дівчат і хлопців з різних груп та спрямовані на подолання гендерної нерівності й дискримінації» [10, с. 6]. Гендерний підхід до здійснення соціальної роботи надає можливість фахівцям/-чиням

аналізувати причини нерівності і дискримінації за статевою ознакою, протидіяти всім формам насильства (зокрема, гендерно зумовленого), включати гендерну перспективу до всіх етапів моніторингу, розробки і реалізації соціальних програм і проєктів, спрямованих на підтримку постраждалих від війни, надавати гендерно чутливі соціальні послуги у державних та громадських інституціях. В контексті зазначеного, актуальними видаються слова британської дослідниці Лени Доміnellі (Lena Dominelli), яка зауважує, що інтеграція гендерних пріоритетів у практику соціальної роботи дозволяє «в кожному випадку і в кожній інтервенції працювати як на індивідуальному, так і на соціальному рівнях; розглядати приватні, індивідуальні негаразди як публічні, соціальні проблеми; визнавати принцип «особисте є політичним» на макро-, мезо- і мікрорівнях практики; знаходити колективні рішення для розв'язання індивідуальних проблем» [51, с. 81].

Про важливість розуміння гендерних аспектів російсько-української війни зауважує Р. Мусевич. Погоджуючись з думкою автора, спроектуємо особливості їх врахування у соціальній роботі: розуміння гендерних аспектів війни дозволяє сформувати комплексний погляд на саму війну, її наслідки та специфіку різного впливу на чоловіків і жінок залежно від статі, гендерної ролі, віку, соціально-економічного і сімейного статусу та ін.; гендерна чутливість уможлиблює підвищення ефективності та адресності соціальних програм, розробка яких дозволить надавати цільову допомогу тим, хто її потребує, з урахуванням індивідуальних потреб конкретних жінок і чоловіків; розуміння гендерних викликів допоможе у формуванні ефективних програм соціальної підтримки та реінтеграції для жінок та чоловіків в післявоєнний період; збільшення ефективності у протидії гендерним стереотипам, які підсилила війна, як важливий крок до їх подолання та побудови паритетного суспільства; розуміння витоків і причин гендерно зумовленого насильства, жертвами якого в умовах війни можуть стати як жінки, так і чоловіки, вироблення гендерно чутливих підходів до протидії цьому явищу; підтримка ключових ролей жінок у процесах мирного врегулювання та відновлення країни у післявоєнний період; визнання участі та важливої ролі жінок у війні та післявоєнній відбудові, що сприятиме більшій стабільності та довготривалому миру; гендерний підхід до формування пам'яті та історії про війну, що уможливить врахування різноманітних досвідів та переживань чоловіків і жінок, сформувати більш повноцінне розуміння історії війни.

Висновки. Таким чином, соціальна робота в умовах війни – це не лише надання соціальних послуг тим, хто їх потребує. Для сучасної соціальної роботи важливо охоплювати стратегії, спрямовані на досягнення сталого розвитку, а врахування гендерних аспектів російсько-української війни не лише відображатиме реальність конфлікту, але й сприятиме створенню ефективних механізмів підтримки, відновлення та забезпечення довготривалого миру. Активна діяльність вітчизняних фахівців/-чинь із соціальної роботи в умовах війни підкреслює необхідність їхньої підтримки з боку держави і суспільства, забезпечення необхідного фінансового забезпечення, розробки політик, які відповідали б як глобальним тенденціям, так і національним тенденціям.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Акуленко Л. Жінки vs Чоловіки: як виглядають гендерні стереотипи та відмінності в Україні. *Українська правда*. 2021, 25 лютого. URL: <https://life.pravda.com.ua/columns/2021/02/25/244047/>
2. Алексієвич С. У війни не жіноче обличчя. Харків: «Фоліо», 2020. 320 с.
3. Антонюк Ю. «Пишу історію кризь біль та злість війни»: художниця показує українські міста в жіночих образах. *VSN: Волинська Служба Новин*. 2022, 05 травня. URL: <https://vsn.ua/news/pishu-istoriyu-kriz-bil-ta-zlist-viyni-hudozhnitsya-pokazuje-ukrayinski-mista-v-zhinochih-obrazah-3247>
4. Беляєва М. Українська Мадонна: як киянка врятувала маля, прикривши його собою. *Вікна*. 2022, 22 березня. URL: <https://vikna.tv/istorii/ukrayinska-madonna-yak-kyuanka-vryatuvala-malya-prykryvshy-jogo-soboyu/>
5. Бобков Д., Савицька М. «Малюю свої почуття»: художниця з Миколаєва створила серію робіт про міста, що потерпають від війни. *Суспільне Миколаїв*. 2022. URL: <https://suspilne.media/232561-maluusvoi-pocutta-hudoznica-z-mikolaeva-stvorila-seriu-robit-pro-mista-so-poterpautvid-vijni/>
6. Боброва Ю. Внутрішньо переміщені жінки: криза становища, пов'язана із широкомасштабною збройною агресією рф. *Гендерна політика в умовах воєнного стану: правовий вимір* : збірник тез доповідей міжнародної науково-практичної конференції 15 червня 2023 р. Науково-дослідний інститут публічного права. Одеса : Видавництво «Юридика», 2023. С. 34–37.
7. Букет Є., Проворний Є. У ЗСУ спостерігається позитивна динаміка впровадження гендерної рівності. *АрміяInform*. URL: <https://armyinform.com.ua/2023/03/15/u-zsu-sposterigayetsya-pozytyvna-dynamika-vprovadzhennya-gendernoyi-rivnosti/>
8. Волосевич І., Прочуханова О., Стрельник О. Гендерні стереотипи та ролі очима молоді: до і після повномасштабної російської агресії: звіт за результатами дослідження / підготовлено Info Sapiens для ГО «Інсайт» за підтримки KVINFO та New Democracy Fund, через New Cooperation Fund. URL: https://www.insight-ukraine.org/wp-content/uploads/2023/02/GS_2.pdf
9. Гавришко М., Радченко Я. П'ять феміністичних тез про війну, націоналізм і феміністичний рух. *Гендер в деталях*. 2023, 31 травня. URL: <https://genderindetail.org.ua/season-topic/dosvidy-viyny/p-yat-feministichnih-tez-pro-viynu-natsionalizm-i-feministichniy-ruh-1341989.html>

10. Гендерна компетентність фахівців/-чинь із соціальної роботи та захисту прав дитини: посібник / ГО «Центр гендерної культури» за підтримки ЮНІСЕФ та за фінансової підтримки уряду Іспанії. 2024. 38 с. URL: <https://www.unicef.org/ukraine/en/media/43796/file/genderna-kompetentnist-soczialnyh-praczivnykiv-cz.pdf.pdf>
11. Гендерна специфіка вимушеної міграції з України до ЄС в умовах військового конфлікту / Ініціатива секторальної підтримки громадянського суспільства України «Ukraine Civil Society Sectoral Support Activity». URL: <https://razumkov.org.ua/images/2024/01/31/%D0%9F%D1%80%D0%B5%D0%B7%D0%B5%D0%BD%D1%82%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F.pdf>
12. Гендерний профіль країни Україна / Проєкт «ЄС за гендерну рівність: Служба допомоги реформам». Оновлений, липень 2023 року. URL: https://euneighbourseast.eu/wp-content/uploads/2024/03/eu4genderhelpdesk_ukrainegenderprofile_2023-cgp_ukr_v5.pdf
13. Герасименко Г., Позняк О. Гендерні аспекти трудових міграцій населення України. *Демографія та соціальна економіка*. 2006. № 1. С. 46–54.
14. Гончаренко О. В. Фахова підготовка майбутніх соціальних працівників до гендерно чутливої соціальної роботи. *Вісник післядипломної освіти: збірник наукових праць*. Серія: Педагогічні науки / Державний вищий навчальний заклад «Університет менеджменту освіти» НАПН України. Випуск 12 (41), 2020. С. 63–76.
15. Грабовська І., Наливайко Л. «Жіноче / не жіноче обличчя війни» (за книгою Світлани Алексієвич «У війни не жіноче обличчя»). *Українознавчий альманах*. 2023. №32. С. 14–22. URL: <https://ukralmanas.univ.kiev.ua/index.php/ua/article/download/489/475>
16. Гришак С. М. Підготовка майбутніх спеціалістів соціальної сфери до реалізації ідеї гендерної рівності в професійній діяльності: автореф. дис. канд. пед. наук. Луганськ, 2007. 20 с.
17. Гузман Хосе Мігель. Демографічна трагедія України: другий голодомор? *Економічна правда*. 2022, 28 червня. URL: <https://epravda.com.ua/publications/2022/06/28/688487/>
18. Денисюк О., Бурлаченко М. Зміни в репрезентації образів Жінки-Матері, Жінки-Берегині, Жінки-Воїна в українському мистецтві 2014–2024 років. *Вісник національної академії образотворчого мистецтва і архітектури*. 2024. №2. С. 56–64.
19. Дослідження гендерної специфіки вимушеної міграції з України до ЄС в умовах військового конфлікту. Частина 2: Гендерний вимір міграції / Український центр економічних та політичних досліджень ім. Олександра Разумкова. Київ, 2024. 67 с.
20. Дубинянський М. Війна та гендер. *Українська правда*. 2023, 30 вересня. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2023/09/30/7421988/>
21. Думанська В. Гендерна рівність за час війни: здобутки та необхідні зміни. *Чесно*. 2024, 20 лютого. URL: <https://www.chesno.org/post/5879/>
22. Журба К. Війна як чинник впливу на смисложиттєву сферу сучасних підлітків. *Нова педагогічна думка*. 2022. № 2 (110). С. 105–109. URL: <http://npd.roippo.org.ua/index.php/NPD/article/view/457/655>
23. Звіт про внутрішнє переміщення населення в Україні – Р 16 / Міжнародна організація з міграції (МОМ). Квітень, 2024. 12 с. URL: https://dtm.iom.int/sites/g/files/tmzbd11461/files/reports/IOM_UKR_GPS_Internal%20Displacement%20Report_Round%2016_UA_June%202024.pdf

24. Зміна гендерних ролей і шкідливі стереотипи: що показало дослідження про вплив війни на жінок / дослідження BBC Media Action. *Повага: кампанія проти сексизму*. 2023, 22 вересня. URL: <https://povaha.org.ua/zmina-gendernyh-rolej-i-shkidlyvi-stereotypy-shho-pokazalo-doslidzhennya-pro-vplyv-vijny-na-zhinok/>
25. Зміни в ролях: як війна вплинула на сімейне життя українських жінок. Спеціальне дослідження для Університету Східної Англії / Gradus Research Company. Жовтень, 2023. URL: <https://gradus.app/uk/open-reports/changes-roles-how-war-has-affected-family-life-ukrainian-women/>
26. Карагодіна О. Г., Семигіна Т. В. Гендерна освіта у підготовці соціальних працівників. *Репрезентація освітніх досягнень, мас-медіа та роль філології у сучасній системі наук*: колективна монографія. URL: https://www.researchgate.net/publication/343836291_GENDERNA_OSVITA_U_PIDGOTOVCI_SOCIALNIH_PRACIVNIKIV
27. Кількість жінок-військових у ЗСУ з 2014 року зросла у 2,5 рази. URL: <https://inlnk.ru/4yMxBP>
28. Кісь О. Жіночі досвіди війни. Літо 2022 року. *Гендер в деталях*. 2022, 29 липня. URL: <https://genderindetail.org.ua/season-topic/dosvidy-viyny/zhinochi-dosvidy-viyny-lito-2022.html>
29. Кісь О., Радченко Я. П'ять феміністичних тез про сучасні й історичні жіночі досвіди війни. *Гендер в деталях*. 2023, 24 квітня. URL: <https://genderindetail.org.ua/season-topic/dosvidy-viyny/p-yat-feministichnyh-tez-pro-suchasni-y-istorychni-zhinochi-dosvidy-viyni.html>
30. Коли намагаєшся знайти провину феміністок за невіїзд чоловіків за кордон. URL: <https://www.instagram.com/p/Cj-pJiyo5Xw/?hl>
31. Лібанова Е. М., Позняк О. В., Цимбал О. І. Масштаби та наслідки вимушеної міграції населення України внаслідок збройної агресії Російської Федерації. *Демографія та соціальна економіка*. 2022, № 2 (48). С. 37–57.
32. Лук'янова Г. Ю. Гендерна проблематика в умовах дії правового режиму воєнного стану: аналіз ідеологічної складової державної політики та державного управління. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. №4. С. 384–387. URL: http://lsej.org.ua/4_2023/94.pdf
33. Мадонна з київського метро. Історія фото жінки з немовлям. *BBC News Україна*. 2022, 20 квітня. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-61166773>
34. Марценюк Т., Гриценко Г., Квіт А. «Невидимий батальйон»: участь жінок у військових діях в АТО (соціологічне дослідження). Київ: ФОП Клименко, 2016. 72 с.
35. Марценюк Т. Забезпечення гендерної рівності у збройних силах України. *EMPIRIO*. 2024. Том 1. Випуск 1. С. 44–54.
36. Марутян К. К. Культура гендерно чутливої комунікації в секторі безпеки і оборони. *Наукові перспективи*. 2021. №9(15). URL: <http://perspectives.pp.ua/index.php/np/article/download/472/475>
37. Мостова Н. Намалювала біль: художниця створила вражаючу серію робіт з українськими містами в жіночих обличчях. *Галицький кореспондент*. 2022, 23 липня. URL: <https://gk-press.if.ua/namalyuvala-bil-hudozhnytsya-stvoryla-vrazhayuchu-seriyu-robit-z-ukrayinskymy-mistamy-v-zhinochyh-oblychchyah/>
38. Населення України. Трудова еміграція в Україні. Київ: Інститут демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України, 2010. 233 с.
39. Овчиннікова М. Гендерна нерівність в Україні під час війни: закриті кордони, особисті трагедії та демографічні виклики. *СПІЛЬНЕ / COMMONS*.

- 2022, 29 листопада. URL: <https://commons.com.ua/uk/genderna-nerivnist-v-ukrayini-pid-chas-vijni/>
40. Оксамитна К., Грей Ф. Гендерні аспекти міжнародної допомоги в Україні під час повномасштабного російського вторгнення / аналітичний звіт серії «Феміністичні перспективи підтримки України»; за підтримки Стабілізаційної Платформи (Stabilisation Platform, Німеччина). URL: https://gppi.net/media/Oksamytna_Gray_2024_Gender-Considerations-Int-Response_UKR.pdf
 41. Оперативний гендерний аналіз ситуації в Україні: огляд вторинних даних / ООН Жінки; CARE International. 2022, 29 березня. URL: https://ukraine.unwomen.org/sites/default/files/2022-05/UNWomen_BRIEF_A4_2022_UKR-1.pdf
 42. Парахонський Б. О., Яворська Г. М. Онтологія війни і миру: безпека, стратегія, смисл : монографія. Київ : НІСД, 2019. 560 с. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2019-07/Monografiya_Ontologiya_print.pdf
 43. Петрушкевич М. Ідентичність українок: візуальні образи російсько-української війни 2022 року. URL: <https://eprints.oa.edu.ua/id/eprint/9049/1/The%20identity%20of%20Ukrainian%20women%20visual%20images%20of%20the%20russian-%20Ukrainian%20war%20of%20the%20year%202022.pdf>
 44. Пиголенко І. В., Пиголенко Ю. А., Кукса К. М. Вплив воєнного конфлікту на психічне здоров'я українців. *Габітус*. 2023. Випуск 45. С. 243–248. URL: <http://habitus.od.ua/journals/2023/45-2023/40.pdf>
 45. Права людини та гендерна рівність під час воєнних дій на території України: збірник тез доповідей учасників наукового форуму (17 червня 2022 року) / упор. Ірина Євхутіч. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2022. 224 с.
 46. Прокопій Д. Гендерна рівність у ЗСУ після повномасштабного вторгнення РФ в Україну. *НІСД: Національний інститут стратегічних досліджень* / NISS: National Institute For Strategic Studies. 25 вересня 2023. URL: <https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/henderna-rivnist-u-zsu-pislya-povnomasshtabnoho-vtorhnennya-rf-v-ukrayinu>
 47. Ровенчак О. Визначення та класифікація міграцій: наближення до операційних понять. *Політичний менеджмент*. 2006. №2. С. 127–139.
 48. Російсько-українська війна: гендерні виклики та упередження / авт.-упор.: Р.Ю. Мусевич / у рамках проєкту «Мережа гендерних аналітичних центрів: посилення спроможності задля розробки передових політик, оцінки впливу, стратегічної адвокації та сфокусованих комунікацій щодо політик»; Український Жіночий Фонд і ГО «Інформаційно-консультативний жіночий центр»; за підтримки Європейського Союзу. URL: https://wicc.net.ua/media/gender_challenges.pdf
 49. Руденко В. «Жінки, розширюючи коло своєї діяльності, розвивають мову». URL: <https://cdu.edu.ua/news/filolohynia-viktorii-rudenko-zhinky-rozshyriuiuchy-kolo-svoiei-diialnosti-rozvyvaiut-movu.html>
 50. Семигіна Т. Нові глобальні етичні принципи соціальної роботи. *Вісник Академії праці, соціальних відносин і туризму*. 2019. №1. С. 70–85.
 51. Семигіна Т. В., Ярошенко А. А. Гендерні аспекти сучасної соціальної роботи: практика й освіта. *Paradigms of the Modern Educational Process: Opportunities and Challenges for Society*. Edition: 1. Publisher: Primedia eLaunch LLC, Dallas. P. 77–86. URL: https://www.researchgate.net/publication/338102658_GENDERNI_ASPEKTI_SUCASNOI_SOCIALNOI_ROBOTI_PRAKTIKA_J_OSVITA

52. Скібіцька Ю. Жінки на війні. Проблеми бійчинь ЗСУ після повномасштабного вторгнення. *Гендер в деталях*. 30 серпня 2022 р. URL: <https://genderindetail.org.ua/season-topic/dosvidy-viyny/zhinky-na-viyni-problemy-biychyn-zsu.html>
53. Слюсаревський М., Блинова О. Міграція як соціально-психологічне явище: види, функції, чинники та закономірності. *Світогляд*. 2015. №5(55). С. 41–54.
54. Тінін Д. Г. Деякі аспекти гендерної рівності у воєнний час: як війна змінює роль жінок у суспільстві. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія: право*. 2023. Випуск 80, частина 2. С. 432–437.
55. Українське суспільство: міграційний вимір: нац. доповідь / Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України. Київ, 2018. 397 с.
56. Хассай Є. Вплив війни на можливості жінок: результати дослідження. *Cedos. Гендер*. 03 липня 2023. URL: <https://cedos.org.ua/vplyv-vijny-na-mozhlyvosti-zhinok/>
57. Храбан Т. Є., Самойленко К. О. Висвітлення образів військовослужбовиць в українських медіа в період російсько-української війни. *Український соціум*. 2023. №2(85). С. 145–167. URL: https://ukr-socium.org.ua/wp-content/uploads/2023/07/145_167_No-2-85_2023_ukr.pdf
58. Шиманська К. В. Гендерна структура української еміграції: сучасні тенденції, трансформації та соціально-економічні наслідки. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Міжнародні економічні відносини та світове господарство*. 2017. Випуск 11. С. 184–188.
59. Яворська Г. М., Чмир О. Р. Семантика війни і миру в сучасних слов'янських мовах: історико-типологічний аспект. *Мовознавство*. 2018. № 3. С. 15–29.
60. Ярема Г. «Образ Жінки-Берегині надихає, веде за собою, і водночас зберігає таємницю...». URL: <https://wz.lviv.ua/life/518575-obraz-zhinky-berehyni-nadykhaie-vede-za-soboiu-i-vodnochas-zberihaie-taiemnytsiu>

2.4. Соціальна робота засобами соціокультурних технологій у повоєнний час

Наталія МАКСИМОВСЬКА

доктор педагогічних наук, професор

Війна в нашій країні триває як за територіальну цілісність, так і за надбання культури, які є ідентифікатором цивілізованості та єднання, проявом соціальної підтримки та розвитку. Вже зараз закладаються теоретико-методичні підвалини розбудови повоєнного соціокультурного середовища, яке забезпечить не тільки реалізацію актуальних культурних практик, але й дозволить активізувати просоціальні процеси відновлення та підтримки суб'єктів соціуму. Пропонуємо розглянути соціокультурні технології як ефективний засіб соціальної роботи виходячи з таких позицій. По-перше, ґрунтуємося на тому, що соціокультурні технології

забезпечують збереження традицій, сприяють запровадженню інновацій, активізують взаємодію в соціальному середовищі, що саме по собі втілює механізм активізації та одухотворення соціальної життєдіяльності. По-друге, сучасна соціальна робота орієнтується на здобутки за часів незалежності нашої країни, трансформується в умовах воєнних дій, зумовлює перспективу функціонування для подальшої повоєнної трансформації не тільки шляхом надання допомоги, супроводу, підтримки, захисту, але й створюючи умови для активної участі осіб і груп в суспільних процесах із застосуванням здобутків культури. По-третє, логіка цього підрозділу монографії будуватиметься на тому, що в час запеклої боротьби за існування держави, волю українського суспільства, нашої соціальної та національної ідентичності важливим є розгляд вказаних технологій в контексті трьох складових: соціальної пам'яті – соціальної довіри – соціальної перспективи.

Соціокультурні технології як наукове поняття та галузь прикладної діяльності

Технологізація соціальних процесів та розробка у зв'язку з цим програм та проєктів соціальної адаптації, реабілітації, профілактики тощо, щільно увійшли в життя людей та спільнот і довели власну ефективність. На перший погляд, створення певних алгоритмів соціокультурних процесів має беззаперечну ефективність, наприклад, коли йдеться про арт-терапію, театралізацію під час вирішення соціальних проблем суб'єктів соціуму, або рекреацію та організацію дозвілєвої діяльності. Водночас, у вітчизняній науці бракує сучасних обґрунтованих наукових рішень щодо застосування засобів соціокультурної діяльності як однієї з універсальних технологій соціальної роботи. Розглянемо цю проблематику крізь призму поєднання філософського, культурологічного, соціально-педагогічного підходів.

Для усвідомлення глибини та значущості цих засобів маємо піти шляхом наукової експлікації з метою розкриття сутності соціокультурних технологій. Власне в цьому сенсі поняття «культура» має першочергове значення, з одного боку, оперуючи великою кількістю значень, маємо розширити коло наукових можливостей, однак, з іншого боку, таке розмаїття розмиває сутність явища і обмежує концентрацію на провідних його ознаках. У зв'язку з цим, О. Кравченко зазначає, що «Еволюція поняття «культура» демонструє надзвичайно складний шлях: від слова, яке

мало суто прагматичний зміст і вживалось у межах технологічної господарчої діяльності; через метафору, яка визначала спрямованість на зміну або вдосконалення, до категорії, яка претендує на формалізацію якісного стану людського буття» [11, с. 11]. Нам імпонує позиція вченого щодо культури як явища, де дійовими особами є люди і спільноти, які борються за виживання, за реалізацію суспільного потенціалу.

Виходимо з того, що «культуру розглядають як другу, створену людством реальність, штучну природу людини» [26, с. 391]. Енциклопедичні видання з соціальної роботи / соціальної педагогіки містять цю категорію, чим утворюється загальний науковий контекст аналізу: «без засвоєння, збереження та розвитку культури не може існувати жоден людський соціум, проте і культура гине поза ним» [26, с. 391]. Тобто взаємопов'язаність та взаємозумовленість культури і соціальних процесів є беззаперечними та мають досліджуватися в комплексі.

Звертаючись до словникової літератури посилання, яка напрочуд уніфікована, уникаючи відверто спрощеного розуміння, наведемо такі ключові значення щодо культури: сукупність матеріальних і духовних цінностей, що переходить крізь покоління; сукупність пам'яток відповідної стадії розвитку суспільства, сукупність досягнень в певну історичну епоху; явища для задоволення духовних потреб людини; цінності певних груп; рівень вихованості, тощо. Таке універсальне розуміння дає нам змогу говорити про культуру як про всеохоплююче явище розвитку людства, яке, в широкому сенсі, створює простір для функціонування, утворює матрицю існування людських спільнот, у вузькому сенсі, дозволяє залучати соціальні групи до культурної діяльності, тобто технологізувати процес соціокультурної взаємодії.

Культура здатна зцілювати, відновлювати, рухати вперед, забезпечувати соціальну пам'ять, довіру та перспективу. Отже, під час війни ми не тільки виборюємо культуру, але й зцілюємося, йдемо вперед разом через спільну взаємодію. Проблеми соціокультурної діяльності та управління нею цікавило вчених протягом всього періоду незалежності нашої країни. Серед них: Є. Борінштейн, Н. Кочубей, Ю. Поліщук, О.Щербина-Яковлева та ін. Сучасні соціокультурні технології потрапили в фокус наукового розгляду І. Лисакової, І. Сидор, О. Тадлі та ін. На методологічному рівні виваженням є трактування О. Щербиною-Яковлевою із співавторами: «поняття соціокультурного є універсальною соціально-філософсь-

кою категорією, яка має продуктивні методологічні функції і успішно сприяє вдосконаленню сучасних культурологічних, соціологічних, соціально-педагогічних досліджень різноманітних аспектів життєдіяльності суспільства, виокремлених соціальних груп та індивідів» [41, с. 110]. Автори задають науковий вектор, в якому віддзеркалюються різноманітні технології, які сприяють збереженню соціальної пам'яті, розвитку соціальної довіри та визначенню соціальної перспективи крізь соціокультурну технологізацію та трансформацію. Тобто «соціокультурне» є методологічним конструктом, яке характеризує взаємодію людини з середовищем та оточенням, зокрема засвоєння і вдосконалення людиною та спільнотами здобутків культури.

Звертаємося до думки Н. Кочубей про те, що соціокультурна діяльність має два аспекти – культурний та соціальний, розпадається на два поняття «культурна діяльність» та «соціальна робота» [9, с. 17]. На думку авторки, обидві мають явне педагогічне спрямування і можуть бути об'єднані з соціальною педагогікою [9, с. 17]. Однак, просте поєднання не відображає сутності таких складних наукових галузей та видів діяльності. На перший погляд, погодившись з вказаною думкою, спростуємо завдання пояснити соціокультурне, втім, таке поєднання не відображає наукової позиції щодо технологізації соціокультурного процесу, змісту соціокультурної діяльності та провідної думки цього дослідження. Власне, «соціо» вказує на присутність осіб або груп, водночас, соціокультурне передбачає певний ступінь активності громад і спільнот саме в просторі нематеріальної культури. З позицій соціальної роботи це надає ефект соціокультурної інтеграції засобами, які притаманні культурній діяльності.

Власну наукову позицію заявляє Є. Борінштейн: «соціальне і культурне уявляють нерозчленовану єдність, яка виражається у всеохопленості соціального культурним, «просякнутості» і «вбудованості» культурного в соціальне» [4, с. 5]. Саме таке нероздільне поєднання і надає специфічних ознак соціокультурним технологіям, які мають утворювати запобіжний механізм для руйнування, надавати нових можливостей, рухати вперед соціально-ціннісні здобутки.

Ю. Поліщук підкреслює суспільну вагу соціокультурних технологій і зазначає, що «не менше значення у суспільно-трансформаційних процесах мають чинники соціокультурні, які за своєю природою є нематеріальними, тобто неадекватними і над

технологічними» [23, с. 6]. Наприклад, радикальна зміна духовно-ціннісних орієнтацій, поява альтернативних стилів у мистецтві, утвердження нових суспільних ідеалів та моральних норм впливають на суспільні процеси із силою не меншою, ніж чинники суто матеріальні [23, с. 6].

Враховуючи вказані позиції учених, загалом погоджуємося, що «у широкому значенні соціокультурну діяльність слід розглядати як історично обумовлений, педагогічно спрямований і соціально затребуваний процес перетворення культури і культурних цінностей в об'єкт взаємодії особистості і соціальних груп в інтересах розвитку кожного члена суспільства» [9, с. 27]. Об'єднуючи трактування понять «культура» і «соціокультурне», підсумуємо, що соціокультурне – це те, що характеризує зустріч і взаємодію людини та культури в різноманітних її проявах й втіленнях, а соціокультурна діяльність – це активність, яка має бути технологізована і керована фахівцями соціальними працівниками і менеджерами соціокультурної діяльності.

Ці процеси відбуваються в певному просторі, яке в наукових і методичних джерелах називають соціокультурним середовищем (Л. Абрамов, Т. Азарова). На думку авторів, «соціокультурне середовище – це складна структура соціальних, матеріальних і духовних умов, в яких реалізується діяльність людини» [1, с. 30]. Виваженням є акцент на тому, що саме середовище під впливом дій активних соціальних груп перетворюється, вдосконалюється. Дослідник соціокультурної сфери О. Шевченко зазначає, що її «слід розглядати не просто як сукупність підприємств, що випускають продукт, зв'язаний із життєдіяльністю людей, а як сферу, що має виконувати функції, що забезпечують культурний розвиток суспільства» [39, с. 130]. На нашу думку, можна також говорити про соціокультурний розвиток спільнот та особистостей. Стан соціокультурної сфери є свідченням сталого розвитку на локальному та національному рівнях, містить заклади та осередки, в яких можлива взаємодія соціальних груп для засвоєння та розгалуження цінностей культури та соціуму.

Нині технологізація соціокультурної діяльності відбувається в умовах військових дій, кризового безпекового стану, тотальної інформатизації та віртуалізації, зміни сенсів та форматів культури. Загалом технологія – адекватний алгоритм здійснення діяльності для досягнення оптимального результату за певний час. Технологізація в соціокультурній сфері має враховувати всі правила

побудови соціальних технологій, особливості власне діяльності з креативного культуротворення та самоорганізації осередків соціальних суб'єктів.

В сучасних умовах межі соціокультурного простору розширюються за рахунок всеосяжного інформаційного середовища, що робить актуальними дистанційні соціокультурні технології, надає йому ознак інтерактивності, інноваційності, дистанційності. Перетворення набувають актуальності на місцевому рівні, де відбувається безпосередня зустріч суб'єктів перетворення, водночас, з ініціацією перетворень «зверху» на рівні культурної політики. Якщо під час «зустрічі» спільних інтересів і потреб відбувається порозуміння, то визначаються подальші пріоритети соціокультурного розвитку.

Щоб детальніше схарактеризувати засоби соціокультурних технологій, доцільно буде розглянути їх в контексті провідних ознак. В сучасній науці побутує традиційна думка щодо класифікації соціокультурних технологій. Наприклад, І. Лисакова виокремлює соціокультурні технології представлені культуротворчими, культуроохоронними, рекреативними, соціально-захисними, реабілітаційними, управлінськими, дослідними, проєктними, комунікаційними, етнокультурними [16]. Така класифікація не є бездоганною, оскільки, на нашу думку, культуротворення є широким контекстом будь-яких соціокультурних технологій. Діяльність із творення в культурі відбувалася і відбуватиметься стільки, скільки існує людство. Це беззупинний процес, який є водночас самоплинним та керованим.

Наведена класифікація є точкою відліку для подальшого аналізу, оскільки поєднує в собі зокрема й завдання соціальної роботи (захист, реабілітація, проєктування соціальних нововведень) разом із соціокультурними аспектами (творчість, комунікація, збереження культури, рекреація, етнопрактики тощо). Використовуючи пропоновану класифікацію, схарактеризуємо деякі з соціокультурних технологій, які, на наш погляд, мають першочергове значення в сфері соціальної роботи.

Культуротворення як загальний контекст людської діяльності, зокрема і переважно в соціальній сфері, зумовлює запровадження нових моделей і форматів взаємодії суб'єктів соціуму. Цю взаємодію можна характеризувати за рівнями, найвищим проявом яких є соціальна творчість та соціальна культура. Отже, культуротворча технологія соціокультурної діяльності є провідною і стимулює

участь суб'єктів соціуму у творення сенсів і форматів культури, що пов'язане із соціальною роботою, оскільки розвиває соціальну активність, виводить за межі споживчих настанов. Для нашої країни під час подолання жорсткої ворожої агресії надактуальним є творення національної культурної ідеї в контексті глобального міжнародного простору. Підвищення рівня соціальної суб'єктності в процесі спеціально організованої взаємодії в соціокультурній сфері сприятиме запровадженню креативних ідей, оскільки для таких технологій характерна активна участь, залученість, емоційність тощо. Таке одухотворення може стати підґрунтям для вироблення ідей і рішень, які є дійсно новітніми чи можуть стати основою динаміки культури. У дещо вужчому сенсі, культуротворення може бути представлено як процес з усіма системними ознаками (мета, завдання ціннісної усвідомленої взаємодії суб'єктів в просторі культури, засоби для створення можливостей їх участі у просуванні і реалізації новітніх моделей (віртуальних, інтерактивних, транс-культурних тощо) організації діяльності в соціокультурній сфері.

Рекреація (відновлення) є функцією і технологією соціокультурної діяльності, іноді використовується як синонім дозвілля. Вочевидь, дозвіллева діяльність входить до соціокультурних технологій і має детально досліджуватися в сучасних умовах існування українського суспільства та держави. Для соціальної спільноти, яка живе в хронічному стресі з початку повномасштабного вторгнення і активних військових дій, рекреаційні технології набувають життєво необхідного сенсу. Зокрема саме вони формують життєздатність та міцність у людей, які виконують найважчу роботу воюючи за гідність та незалежність, у осіб, які втратили здоров'я, формується життєстійкість, у всієї спільноти – можливість відновлюватися і допомагати захисникам. Рекреативною ознакою позначається технологія соціокультурної анімації, яка не входить в аналізовану класифікацію, але має беззаперечну значущість у контексті соціокультурної діяльності загалом.

Соціокультурна технологія соціального захисту, на наш погляд, тісно пов'язана з реабілітаційними процесами, оскільки під час війни відбуваються масові порушення життєдіяльності, поширюється, так звана, соціальна незахищеність деяких категорій населення (військові, ветерани, переселенці). Захист, як ключове у країні, що воює, має відбуватися на усіх фронтах та в тилу. В цьому сенсі захист здоров'я (фізичного, ментального), захист життєвої позиції, захист традиційної культури тощо є елементами соціокультурних технологій.

Проектні технології як різновид соціокультурних, знову ж таки, є дещо ширшими ніж звичайне планування алгоритмів досягнення конкретних цілей культуротворення. Проектування скоріш механізм технологізації пропонованих процесів, ефективний спосіб організації соціокультурної діяльності. На нашу думку, оптимальна соціокультурна технологія є комплексною і за змістом може включати перелічені вище складові, тобто дозвілля, рекреація і реабілітація можуть поєднуватись в одній технології.

Аналізуючи вказані технології, можна виокремити саме ті засоби, які дозволяють зокрема вирішувати завдання соціальної роботи. Загалом засоби як надбання діяльності, матеріальної і духовної культури та види суспільної практики представлені в широкому розмаїтті (різні види мистецтва: література, театральне мистецтво, музика, хореографія, теле- кіномистецтво; гра, спорт, туризм; фольклор, медіа продукт: книги, газети, журнали, Інтернет тощо) [19, с. 90]. Під час добору засобів реалізації соціокультурних технологій враховується мета, зміст та спрямування діяльності.

Пропоновані засоби здійснення технологій забезпечують механізм переходу від соціальної пам'яті через соціальну довіру до соціальної перспективи, що забезпечить динаміку соціальної роботи і соціокультурної діяльності у взаємозв'язку. Соціальна пам'ять, на відміну від історичної і колективної, може розглядатися як «сукупність соціокультурних засобів, які відбирають, зберігають минулий досвід суспільства та координують його із сприйняттям актуальних подій для підтримки спадкоємного розвитку суспільства» [20, с. 65]. Засобами відтворення соціальної пам'яті є зокрема й засоби масової комунікації, мистецтво, артефакти культури тощо. Наприклад, темний туризм – це явище, яке зумовлене відчуттям приналежності, необхідністю підтримати пам'ять про подію, емоційним її сприйняттям. Цей вид туризму передбачає відвідування місць, які уособлюють катастрофічні наслідки або ілюструють трагічні для людей дії. Завдяки темному туризму, фіксуються значущі для розвитку культури процеси, що мають регулюватися і саме через них формуються нові ідеологеми та нова філософія повоєнного періоду. Серед видів темного туризму визначено: туризм катастроф до місць, які постраждали внаслідок стихійних лих або техногенних катастроф; містичний туризм як подорожі до місць з паранормальною активністю; туризм «смерті», що спрямований на відвідування осередків з трагічною історією, концентраційні табори, місця голодомору, музеї тортур, в'язниць;

некропольний туризм. Нині, під час воєнних дій, масового геноциду населення, терору та репресій відбуваються трагічні події, які не мають втратити сенсу в повоєнний час. Всі види темного туризму, на наш погляд, перетнуться і стануть дієвим засобом створення культурного конструкту та перетворяться на соціальну пам'ять народу, яка закладається в екстремальних умовах воєнних дій.

Також вже зараз Український інститут національної пам'яті запустив сайт (англомовний путівник українською культурою Insight UA) [36], який в дистанційному форматі уможлиблює підтримку соціальної пам'яті, що консолідує спільноти та висвітлює провідні аспекти ціннісного усвідомлення нашої національної гідності. Відтак, для створення технології підтримання соціальної пам'яті можуть бути використані засоби туризму, мистецтва, медіа продукту тощо.

Соціальна довіра на рівні суспільної цінності визначається як «суб'єктивно-етичний аспект відношення особистості до соціального оточення, очікування відносно поведінки інших людей у майбутньому, яке зумовлює стратегію її поведінки в умовах неможливості контролю за ситуацією» [15, с. 113]. Сьогодні існує запит на особливу взаємопідтримку та емпатію, що можуть забезпечити установи соціокультурної діяльності, чим формуватимуть основи соціальної довіри. Зміна уяви про реалізацію соціокультурних технологій під час пандемії та війни, дозволила запроваджувати дистанційні формати, вдосконалювати зміст та методи реалізації соціокультурних послуг. На думку, О. Вієру, директорки Українського Дому, саме «культура є джерелом життєвої сили, і сьогодні вона здатна об'єднувати і винаходити сенси» [24]. Культурний проект «Про Українське» висвітлює прояви сучасної української культури, розкриває її об'єднувальний та надихаючий вплив.

Культурна та мистецька діяльність під час війни триває, повномасштабне вторгнення актуалізувало вразливі місця соціокультурної діяльності. Має відбуватися перевинайдення форматів культурних подій, менеджмент змін має стати постійною практикою, мистецтво може полегшити подолання стресу війни та повоєнного відновлення, соціокультурний продукт має стати більш доступним широкому загалу, через вимушену втрату фізичного простору потрібно вчитися розвивати «цифрові», повоєнний час стане часом можливостей для соціокультурної діяльності [13]. Соціальна перспектива забезпечується глибоким усвідомленням соціокультурних процесів, які у подальшому стануть дороговказом

просування інноваційної культури соціуму, в якому консолідована спільнота сприяє розвитку кожного і підтримці та захисту того, хто цього потребує. Втілення цей напрям знаходить в креативних культурних практиках, в інноваційній розбудові культурних просторів та консолідованих осередків взаємної підтримки.

Тим часом вже зараз сформульовано візію Українського культурного фонду: культура та креативність для перемоги та відновлення ціннісного об'єднання українців та цілісного розвитку спільнот. Серед стратегічних цілей – посилення ролі культури для стійкості суспільства у війні за ідентичність та цілісність культурно-інформаційного простору. Це про єднання соціальних та культурних процесів, які втілюватимуться в соціокультурних технологіях і креативних культурних практиках, які підтримуватимуться державою і недержавними фондами.

Узагальнюючи, зауважимо, що в соціокультурній сфері функціонують державні і комерційні організації, що надають культурні послуги та провадять культурну діяльність, а також громадські організації (громадський сектор), які в сукупності забезпечують певну динаміку соціокультурного процесу. А саме: соціальної пам'яті (музейна, туристична діяльність, розбудова національних пам'яток тощо), соціальної довіри (інтеграція в культурній площині, посилення консолідації суспільства засобами подієвих технологій тощо), соціальної перспективи (створення та реалізація повоєнних наративів в цінностях культури, забезпечення подальшого розгортання соціальної активності, підтримки, захисту). Через систему поєднання соціальної роботи і соціокультурної діяльності реалізуються культурні і соціальні послуги і тим самим створюється підтримуюча захисна «подушка», яка задовольняє потреби соціальної підтримки і дозволяє йти далі, підвищується рівень духовного потенціалу суспільства, ступінь креативності середовища. Соціокультурна послуга має свої особливості, її не завжди можна торкнутися, внести з собою, вона іноді залишається на рівні вражень та емоцій. Водночас, якщо нею поділитися, ефект більшає, поширюється і має позитивні наслідки. Таким чином, вдосконалюючись, соціокультурні технології водночас сприяють вирішенню завдань соціальної роботи, чому буде присвячено наступний підрозділ.

Трансформація соціальної роботи під час війни й у повоєнний час

Розгляд соціокультурних технологій в сфері соціальної роботи у воєнний та повоєнний часи, як зазначалося, приводить до їх усвідомлення в контексті наступної понятійної зв'язки: «соціальна пам'ять» (емоції і одухотворення) – «соціальна довіра» (повоєнна взаємодія та консолідація засобами культури) – «соціальна перспектива» (нові сенси і формати в соціокультурному середовищі, які зокрема вирішують завдання соціальної роботи). Для ефективного застосування пропонованих технологій, маємо пояснити, що протягом розвитку людської цивілізації відбувався процес соціального врегулювання за допомогою різноманітних механізмів допомоги, підтримки, супроводу, а також формування лояльності до держави так званими м'якими механізмами. Зміна моделей соціальної взаємодії, управління, функціонування викликала трансформацію державних, релігійних, суспільних інструментів гармонізації соціуму. Однак, мистецтво, святкові події, культурні заходи залишалися в тренді й трансформувалися у відповідності до об'єктивних обставин розвитку людства. Суттєво на соціальну рівновагу впливають чинники дестабілізації, надзвичайні обставини, зокрема пандемії, військові дії, екологічні катастрофи. Вочевидь, в умовах брутального порушення суспільної гармонії внаслідок збройних конфліктів, соціальна робота як наукова галузь, сфера практичної діяльності, напрям професійної підготовки, набуває нових специфічних ознак, які мають досліджуватися. Руйнування, смерті, насильство, жорстокість, які провокують військові дії та надзвичайні ситуації, призводять до появи таких соціальних груп, які не потребували широкої соціальної підтримки раніше. Вимушені переселенці, мігранти та біженці, люди з інвалідністю, що стали жертвами політичних, економічних, військових криз поповнюють перелік соціальних груп, які потребують додаткової уваги умовах катастрофічного загострення соціальних проблем під час військових дій. Соціальна робота набуває не тільки статусу допоміжної та стимулюючої, але ще й такої, яка стає запорукою та технологією формування безпечної поведінки, механізмом втримання суспільної єдності та засобом оперативного реагування на виклики катастроф. В фокусі уваги все те, що називаємо культурою: можливість виявляти себе через мову, національні відмінності, які виражені в мистецтві, традиціях нашого народу. Таким чином, жорстка дисгармонія в системі соціального

функціонування потребує відповідних механізмів її збалансування з урахуванням актуальних соціальних умов, а саме особливої уваги потребують напрями інтеграції населення, посилення соціальної єдності та громадянської позиції і, водночас, вдосконалення засобів культури, дозвілля, спеціальних подій для їх реалізації в сучасних умовах. Тобто соціальна гармонізація шляхом запровадження технологій соціальної роботи живиться емоціями, враженнями, творчістю, якими насичені соціокультурні технології.

Філософію і теорію соціальної роботи досліджують М. Бригадир, М. Лукашевич, Т. Семигіна, Н. Шакур та ін. Практику соціальної роботи за надзвичайних обставин загрози життю і здоров'ю, зокрема в умовах військового стану та надзвичайних ситуацій, вивчають Ж. Вірна, Н. Григоренко, О. Кравченко, Д. Палатна, О. Столярик та ін. Однак, залишається недослідженою трансформація сучасної соціальної роботи, що поєднує в собі духовне забезпечення, стимулювання соціальної інтеграції та взаємопідтримки, сприяння реабілітації та відновлення постраждалих та ветеранів війни, створення культурного запобіжника в повоєнній Україні.

Оперативне реагування соціальної роботи науково-теоретичного рівня на виклики сьогодення ґрунтується на узагальненнях вчених М. Лукашевича, Т. Семигіної, Н. Шакур та ін. Поштовхом розвитку соціальної роботи сьогодення є її визначення під час світового конгресу із соціальної роботи в Мельбурні (2014). Так, «Соціальна робота – це заснована на практиці професія та академічна дисципліна, яка сприяє соціальним змінам та розвитку, соціальній згуртованості, активізації та звільненню людей. Центральне місце в соціальній роботі посідають принципи соціальної справедливості, прав людини, колективної відповідальності і поваги до різноманітності. Підкріплена теоріями соціальної роботи, соціальними і гуманітарними науками, а також місцевими знаннями соціальна робота залучає людей і структури до вирішення життєвих проблем та підвищення добробуту» [27, с. 9]. Справедливість, відповідальність, згуртованість, добробут, на наш погляд, є ключовими словами соціальної роботи нині і на перспективу. Однак, визначення виключно на практичному або професійному рівнях є дещо обмеженим, оскільки власне академічна дисципліна потребує зв'язку з науковим обґрунтуванням, визначенням сенсу, концептуальності, парадигмальних основ формування такого спрямування соціального супроводу та підтримки. І саме в цьому сенсі необхідно

додати інші ключові слова: «захист», убезпечення від агресії, хвороб, насильства, тероризму, війни, катастроф, «одухотворення», запобіжник від духовної гібридної агресії, сприяння творенню, єднанню в супереч руйнації. На нашу думку, саме такий підхід дозволяє забезпечити демократичний сталий розвиток, права людини та подолання повоєнних проблем.

В. Бех, М. Лукашевич, М. Туленков стверджують, що соціальна робота є чинником формування і самовідтворення громадянського суспільства [3, с. 27]. Сутність останнього в діяльності, що забезпечує потреби людини. «Соціальна робота – це є різновид загальної праці з відтворення сутнісних сил людини» [3, с. 32]. Саме така наукова позиція дозволяє розширити можливості соціальної роботи в Україні під час війни та після неї, зокрема із застосуванням соціокультурних технологій з метою забезпечення соціальної пам'яті, довіри, перспективи. Життєвий простір людини розгалужується як «сукупність природних і соціокультурних умов, факторів, що забезпечують відтворення й удосконалення життя людини як психосоціальної істоти, задоволення її потреб, життєзабезпечення й діяльного існування» [3, с. 32]. Отже, уникнення споживчої настанови в соціальній життєдіяльності, яка формує пасивність соціальних суб'єктів, можливе зокрема й завдяки застосуванню активізуючих, мотивуючих, інтеграційних технологій засобами культури, мистецтва, дозвілля. Це стає передумовою вдосконалення соціального існування, адже громадянське суспільство передбачає розвиток потреб суб'єктів соціуму, зокрема й духовних, стимулювання їх соціальної творчості у предметному полі культури. Однак, військові умови змінюють ніби зрозумілі констатації та правила розвитку держави і суспільства в усіх його проявах.

Система міжнародної безпеки є тим контекстом, в якому аналізується врівноваження соціальних процесів, подолання відчуження та маргіналізації населення, сенс чого довела повномасштабна війна. Центр міжнародної безпеки та партнерства проводить дослідження в сфері безпеки, що впливає на усвідомлення проблематики сучасної соціальної роботи. Зокрема, під час Міжнародної наукової конференції «Криза сучасної системи безпеки: у пошуках нового міжнародного порядку» ще до початку активної фази війни обговорювалася гібридна агресія шляхом російського втручання у вибори, вплив білорусько-російських відносин на регіональну безпеку в Центральній-Східній Європі, дефіцит лідерства в Європі як загроза сучасній системі безпеки, особливості

міграційних процесів в Україні, інформаційна співпраця для міжнародної безпеки та державна політика у сфері забезпечення кібербезпеки населення тощо [12]. Вочевидь, всі ці актуальні проблеми стосуються особистості й громад, їх соціального добробуту, якості життя. Загалом війна, що триває вже майже десять років та повномасштабне вторгнення ще більше актуалізують заявлену проблематику і зумовлюють її дослідження в контексті соціальної роботи.

Дістатися порозуміння можливо на основі філософії соціальної роботи. Протягом розвитку людської цивілізації склалися парадигми соціальної роботи, сформувалася певна об'єднувальна теоретична ідеологія, що згуртовує наукову спільноту і дозволяє далі рухатися певним науковим спрямуванням. Н. Шакур уточнює, що «під парадигмою соціальної роботи доцільно розуміти систему ідей, моделей допомоги та взаємодопомоги, що сформувались на тому чи іншому етапі історичного поступу суспільства» [38, с.38]. Якщо брати за основу трансформацію соціальної роботи, то архаїчна, конфесійна, державна, громадсько-державна, соціетальна, професійна парадигми віддзеркалюють комплекс умов кожного історичного періоду. Парадигма соціальної роботи, яка вибудована в зміні послідовностей історичних етапів, традиційно застосовується в соціальній роботі, однак є інший напрям, який розкриває можливості трансформації наукових уявлень про специфіку її реагування на виклики сьогодення.

Динаміка соціального існування, усвідомлення того, що ми знаходимося в загрозливих обставинах впливає на зміст ідеології сучасної соціальної роботи. Найбільше це помітно там, де зараз відбуваються загрозливі події, а саме в Україні. Глобальна, регіональна, локальна, індивідуальна небезпека зумовлюють перегляд теоретичних основ сучасної соціальної роботи. У цьому зв'язку, Н. Шакур зазначає: «у центрі філософії соціальної роботи – людина незахищена, маргінальна, така, що перебуває в зоні ризику» [38], що вже саме по собі потребує нівелювання ризику. Зона ризику створює умови небезпеки, особливо коли є загрози, які складно подолати, зона без ризику – це нівелювання якомога більшого впливу актуальних загроз. Створення, умовно кажучи, зони без ризику – одне із завдань соціальної роботи, убезпечення в сфері культури – точка перетину соціальної роботи та соціокультурних технологій. Зона без ризику використовуючи мистецтво, дозвілля, анімацію, спеціальні події, дозволяє йти шляхом культурного і соціального зростання. Отже, укріплення соціального існування засобами соціокультурних технологій забезпечує довготривале нівелювання

умов, що викликають ризики.

Погоджуємося з тим, що «філософська рефлексія необхідна у тих випадках, коли з одного боку, загострюються індивідуальні смисложиттєві питання, а з іншого – виникає необхідність звернення до граничних універсальних основ культури, глобальних проблем екології, стратегії порятунку» [38, с. 37]. Соціальна робота виникла як відгук на потребу допомоги, супроводу, але і до того була необхідністю за різних історичних часів та трансформувалася відповідно до них.

Співзвучні з цим теорії соціальної роботи, які являють собою «сукупність сформованих у процесі пізнавальної, практичної діяльності уявлень, концепцій, понять, які відображають закони, закономірності, принципи, тенденції розвитку соціальної роботи, обґрунтовують моделі практики і техніки втручання» [8, с. 110]. Вочевидь вказані техніки передбачають, що є об'єкт, який потребує негайних дій фахівців. Отже, це в цілому прийнятне трактування, на нашу думку, може бути розширене для охоплення технологій згуртування, активізації, взаємодопомоги, прояву громадянської позиції, для чого й мають застосовуватися вказані засоби соціокультурних технологій.

Розгалужуються дослідження вчених, які обумовлюють розвиток актуальних напрямів розвитку соціальної роботи в Україні. Так, Т.Семигіна, Д.Палатна зауважують, що збройний конфлікт – це штучна катастрофа, спричинена людьми, яка має багатовимірний вплив, зумовлює руйнування та колективні травми [29]. Досвід України влітку 2022 року засвідчує, що на процес самоорганізації і активізації громади впливають такі чинники, як: спільна мета, лідерство місцевої влади, попередній досвід громади з розв'язання соціально значущих проблем тощо [29]. О.Столярик, Т.Семигіна акцентують на такій складній та глибокій темі, що пов'язана з військовими діями. Повернутися з війни: психосоціальна підтримка ветеранів та членів їхніх сімей. Збройні конфлікти впливають на якість життя всього населення країни. Проте особливо гостро наслідки, зумовлені воєнними діями, відчувають ті соціальні групи, які перебувають у зонах розмежування та ескалації збройних конфліктів, а також ті, які беруть у них безпосередню участь [34, с. 73]. О.Кравченко узагальнила особливості практичної соціальної роботи в громаді під час війни. Дослідниця зазначає, що ефективною вона буде на таких рівнях – соціальна робота на рівні органів місцевого самоврядування, на

рівні територіальної громади, на рівні закладів соціальної сфери, на рівні жителів громад [10, с. 67]. Таким чином, визначено певні пріоритетні напрями соціальної роботи, які мають розвиватися на рівні ефективної практики реалізації відповідних технологій. Колективна травма має долатися такими ж спільними діями з об'єднувальною метою, особлива увага має приділятися непримусовим засобам інтеграції в соціокультурній площині, простором для реалізації соціокультурних технологій має стати весь соціум від локального до глобального.

Нині вдосконалюється усвідомлення соціальної роботи, відбувається розширення її значення від суто допоміжних практик в кризових обставинах життєдіяльності до активізації потенційних впливів державного і громадського секторів за часів докорінних змін соціальних взаємин. Соціальна робота досліджується як дієвий механізм гармонізації суспільного розвитку, особливо в умовах, які загрожують існуванню суб'єктів соціуму. Перспективною, на нашу думку, є ідея системного підходу до утворення безпечного соціокультурного середовища, формування відповідної поведінки суб'єктів соціуму з метою подолання ризиків, адаптації до кризових умов, реабілітації в складних обставинах життя засобами мистецтва, дозвілля, креативних культурних практик. Це дозволяє розширити можливості соціальної роботи в Україні, зокрема застосувати оновлений підхід, в якому інтегруються потреба фізичного, соціального, духовного захисту та убезпечення, єднання та взаємодопомоги, активності та розвитку. Актуалізується поєднання участі, забезпечення добробуту, посилення громадської активності, створення системи захисту із використанням ресурсів сфери культури. Відбувається захист культурних здобутків, допомога тим, хто цього потребує, перетворення соціокультурних технологій на засіб спротиву та відновлення.

Для сучасної України надважлива ідеологія безпеки та захисту водночас із культурним відродженням й вдосконаленням, що включає окрім фізичної безпеки, духовної загартованості, ще й розуміння концепції сталого розвитку та якості життя. Стратегія сталого розвитку, що містить 17 цілей, яких світ має досягнути до 2030 р. містить зокрема традиційні проблемні сфери соціальної роботи «Ні голоду», «Ні бідності», «Мир і справедливість» та інші. В умовах війни в Україні порушено майже всі цілі, зокрема порушення сталого розвитку природи й суспільства (екоцид, геноцид, руйнування соціальних зв'язків тощо) вплине на подальшу безпеку та

розвиток (здоров'я, соціальних систем, соціуму загалом) та ін. Отже, коли система міжнародної та регіональної безпеки під загрозою, мають актуалізуватися важелі убезпечення, зокрема в соціокультурній сфері.

Концепція якості життя пов'язана із попередньою стратегією і зумовлює соціокультурну складову соціальної роботи, яка проявляє себе в можливості долучитися до соціальної пам'яті, забезпечити соціальну довіру, розвивати соціальну перспективу. Так, якість життя трактується «як комплексна інтегральна характеристика напрямів взаємодії особистості з її соціальним оточенням, що відображає рівень реалізації прав людини та її соціальної свободи, можливості всебічного розвитку людини, сукупність матеріальних, культурних і духовних цінностей» [31, с. 49]. Це про майбутнє, про єднання, про перспективу, яка забезпечується вже зараз, не зважаючи на умови війни. Продуктивне функціонування та розвиток порушуються та руйнуються у небезпеці, потреби трансформуються, навіть якщо цінності залишаються незмінними (цінності свободи, національної єдності, поступового соціального та культурного розвитку).

Провідним напрямом розвитку вказаного підходу є обґрунтування динаміки від безпечного середовища до продуктивного життя, від виживання до повноцінного діяльного існування в соціокультурній сфері. Відтак, мінімізація небезпеки як основа подальшої взаємо- та само- допомоги, стає запорукою задоволення потреби захищеності та її самозабезпечення, що зумовлює подальший рух до творчої взаємодії.

Вже зараз в режимі реального часу практика соціальної роботи втілює оновлені технології, зокрема й соціокультурні. На законодавчому рівні оперативно відбувається перебудова практичної соціальної роботи в умовах військових дій. Це значно прискорює ефективність надання соціальних послуг. Зокрема, зважаючи на те, що війна – це жорстоке порушення соціальної справедливості, прав людини, виникнення нових проблем і нівелювання чинників добробуту населення, з'являється велика кількість ризиків для населення. Соціокультурні послуги, на відміну від соціальних, не потребують, як здається, такої оперативності, а скоріше за все виваженості та безпечної доступності. Тому з'являються нові формати: аніматори та концерти у метро, школи в підземних сховищах, фестивалі в укриттях та ін.

Триває культурне та соціально-підтримуюче життя під час війни. Наприклад, найпопулярніші галереї та сучасні музеї проводять численні експозиції на тему повномасштабної війни, культурні простори проводять лекції для ветеранів, театри ставлять вистави про невинних жертв російської агресії тощо. Отже, «культурна площа проходить власне випробування на міцність, і по завершенню бойових дій у суспільстві неодмінно стається зародження нових сенсів, після чого культура змінюється назавжди» [7]. Заразом з нею зміниться і соціальна підтримка, оскільки культурне і соціальне просякнуте одне одним.

Водночас змінюються основи повсякденного життя наших громадян, оскільки «Війна виконує роль потужного провокатора, що будить «режим небезпеки», який вимагає від українців адаптації та реставрації зруйнованих соціальних рутин (або генерування нових)» [40]. «Нова дійсність переступає наш «особистий простір», інтегруючись новим набором правил у щоденну рутину» [40]. В ці повсякденні практики входить те, що дозволяє кожному, не дивлячись на соціальний статус та заможність, брати участь у допомозі іншим, відчувати себе суб'єктом просоціальної дії. Волонтерський рух, який на практиці здійснював і здійснює соціальну підтримку та допомогу з початку повномасштабного вторгнення, дозволяє говорити про необхідність забезпечення самоорганізації, взаємодопомоги, громадянської відповідальності, чим вкладається в нові безпеково-соціокультурні прояви соціальної роботи. Система соціальної допомоги, зокрема волонтерської, та підтримки є невід'ємною часткою існування сучасної держави та суспільства, громадянських спільнот, врівноваження соціального функціонування є пріоритетом сталого розвитку, про який йшлося вище.

Окрім оперативного реагування на потреби соціальних суб'єктів під час війни шляхом застосування зокрема й соціокультурних технологій (акції на підтримку в закладах культури, благодійні івенти для збору коштів для військових та постраждалих, просвітницькі флеш-моби, фестивалі української культури в безпечних для цього містах і місцях тощо), актуалізується необхідність вироблення наукової позиції щодо застосування соціокультурних технологій в соціальній роботі в повоєнний період.

Перспектива повоєнного відновлення, зокрема в сфері культури і соціальної роботи, безпосередньо залежить від визначення пріоритетів на рівні державної культурної і соціальної політики. Якщо остання трансформується вже під час військових дій, то

провідні напрями культурного врегулювання безпечного життя країни знаходяться в стані дискурсу. Зробимо деякі зауваження щодо подальшого вдосконалення надання соціокультурних послуг в повоєнний час. По-перше, збільшення соціальної напруги виявляє застарілі проблеми в управлінні закладами культури і дозвілля в соціокультурному середовищі, що актуалізує перегляд системи управління та оновлення діяльності цих установ. По-друге, зменшення фінансування провокує необхідність постійного пошуку й залучення ресурсів, що потребує запровадження проєктної, фандрайзингової, партнерської, грантової діяльності. По-третє, існування соціокультурної сфери в умовах військового часу зумовлює збільшення дистанційних форм роботи, які мають забезпечуватися технологічним оновленням та інноваційним розвитком. По-четверте, необхідність посилення безпеки надання культурних послуг має бути на високому рівні як нині, так і у повоєнний час. По-п'яте, зміст, форми і методи роботи закладів культури і дозвілля передбачають осучаснення у відповідності до вимог часу, цей сегмент має бути включеним до системи управління цими закладами зважаючи на подолання наслідків військових дій. Вочевидь, особлива увага приділяється поєднанню соціальної роботи і управління соціокультурної діяльності, які перетинаються саме в площині застосування соціокультурних технологій.

Подієвість та анімаційність соціокультурних технологій в соціальній роботі

Вище було анонсовано і схарактеризовано необхідність та можливість застосування соціокультурних технологій в соціальній роботі повоєнної доби. Майже всі вони мають ознаки, пов'язані із емоційним впливом, враженнями, одухотворенням, стимулюють суб'єктність та консолідують спільноту. Тобто, серед ознак сучасних соціокультурних технологій провідними, на нашу думку, є ті, що викликають живий емоційний відгук суб'єктів соціуму: соціальна пам'ять (емоції і одухотворення); соціальна довіра (повоєнна консолідація засобами культури та спеціальних подій); соціальна перспектива (творення нових надихаючих сенсів і форматів в соціокультурному середовищі, які зокрема вирішують завдання соціальної роботи).

Одним з негативних наслідків жорстокої агресії, окрім прямих, є також латентні, які у подальшому будуть поглиблюватися. Це соціальне відчуження та ексклюзія. Усталене розуміння відчуження

як суспільного явища, що характеризує внутрішній розвив між прагненнями, мотивами діяльності людини і виконуваними нею соціальними функціями, дозволяє стверджувати, що цей розрив супроводжується емоційними проявами, самозаглибленням, відходом від активного буття. Позитивна соціалізація підмінюється невластивими соціальними масками та їх втіленням, замість сутнісних життєвих ролей. Такий стан суперечності стосується і ціннісно-творчого потенціалу особистості, який ніби нівелюється, або ж не реалізується. Стратегія життєтворчості особистості нівелюється через усування від участі у процесах власного і суспільного творення. Отже, крайніми виявами соціального відчуження є саморуйнація – відірваність від себе, відмова від спілкування, обмеження – руйнування соціального в собі, зневіра – шлях до соціальної смерті. Такий стан суперечності, розбалансованості, дисгармонії спотворює духовний світ людини, яка з народження має йти шляхом одухотворення, однак, у певний час зупиняється і навіть рухається у зворотному напрямі, знедуховлюється.

Соціальне відчуження є актуальною проблемою людини в сучасному соціумі, що постійно розширюється в інформаційному сенсі. Долучення сучасної особистості до процесу участі у перетвореннях відкриває шлях подолання розриву між прагненнями та можливостями, між умовами соціуму та інтересами його суб'єктів. Зокрема це стосується життя в реальному світі, оскільки переміщення у знеособлений віртуальний простір, втрата гармонії та керованості, відірваність від традиційних основ існування, посилюють відчуття нігілізму та нереалізованості. Почасти справедливим виявляється те, що у процесі соціального відчуження відбувається зокрема й ізоляція від культури. Це явище виступає як протилежність соціального залучення й активного функціонування. Внаслідок таких процесів не тільки власне особистість втрачає сенс активного буття, але й соціокультурна реальність стає чужою для особи. В умовах війни та після її закінчення вірогідним є пошук людиною себе, власної самореалізації, що в певних випадках призводить до віктимізації.

В новому типі суспільних відносин, в якому інформатизація та глобальні проблеми, зокрема наслідки пандемії, військові дії, суспільно-політична криза, детермінують відсторонення шляхом обмежень та примусу, відчужують людей через соціальну ізоляцію, посилюють тенденції соціальної бездіяльності та нігілізму. В контексті цього дослідження, соціальне відчуження розглядається

як уникання особистістю активності в соціокультурній сфері, відторгнення соціальної пам'яті, нехтування можливостями налагодження соціальної довіри, ігнорування соціальної перспективи. Загалом брак творчих здібностей та потреб, зашореність у власних ціннісних обмеженнях, заперечення саморозкриття і неможливість розширити свідомість та власний комунікативний простір. Відторгнення людини від самої себе.

Враховуючи те, що відчуження переважно характеризує внутрішньо-особистісні процеси, які впливають і на соціальні стосунки, і на культуротворче буття, поняття «ексклюзія» (виключення) позначає здебільшого зовнішні для особи фактори. «Соціальна ексклюзія – це процес виключення людини або групи людей з певної системи соціальних відносин, які дають доступ до соціокультурних благ та гарантують задоволення індивідуальних та соціальних потреб» [2, с. 23]. Це відбувається за сукупністю ознак, які встановлює власне суспільство та соціум стосовно особистості.

Ексклюзія стається через соціальні бар'єри та обмеження, серед яких соціальні (доступ до житла, праці, якісних соціальних послуг, культурного дозвілля тощо), природні (хвороба, вік, стать, тощо). Доступ до можливостей участі у громадській діяльності та соціальній взаємодії також може вважатися ще одним бар'єром. Ексклюзія та відчуження пов'язані як зовнішній та внутрішній впливи, як індивідуальне самоусвідомлення та групова взаємодія, як доцентрове та відцентрове зусилля. В сучасних умовах ці фактори знаходяться у поєднанні, оскільки соціальні обставини та виконання соціальних ролей взаємопов'язані та посилюють вплив одне одного.

Наприклад, в умовах активізації військових дій на території України, окрім традиційно маргіналізованих груп (безпритульні, безробітні та ін.), з'являється велика кількість людей, які вимушено переселені до інших областей, країн, набувають статусу тимчасово переміщених осіб. Фактори соціальної ексклюзії та відчуження об'єднуються і стають пригноблювальними. Це загострює необхідність активізації зусиль із соціального захисту, формування психічного здоров'я, участі у процесах життєзабезпечення, а також і продуктивного «буття в культурі».

Соціальній ексклюзії (відторгненню) та відчуженню протиставляється інклюзія (включення), долучення до імпульсу співтворчості, активне доєднання до екзистенційно важливого, сумісність із надбуттєвим та величним, момент активізації для подальшої

взаємодії через культурні практики сьогодення тощо. На нашу думку, подолання цих та інших негативних явищ, які руйнують соціальне в особистості та соціальну єдність, можливе за рахунок таких характеристик сучасних соціокультурних технологій як подієвість та анімаційність. Звернемо увагу на ці ознаки.

Події в житті людини – певні кроки до створення низки життєвих історій, соціальних і культурних проявів людського буття. Згідно з філософськими твердженнями, подія може бути ще названа випадком або пригодою. Власне по-дія, спів-буття характеризує соціальну взаємодію, яка викликає відгук, залишається у вигляді емоцій та спогадів, зумовлює та мотивує подальші дії.

Поняття «подія», що було концептуалізовано М. Гайдеггером в роботі «Буття і час» (подія спільне буття з іншими (буття-в світі), важливий момент причетності індивіда до його буття, «його подія»), сьогодні розширює спектр значень. Концепт «подія» не обмежений уніфікованим змістом, а зазіхає на варіативність значень. Відповідно до енциклопедичних і словникових видань подія це – те що відбувалося або відбулося, явище, факт суспільного або особистого життя; сукупність пов'язаних явищ, фактів суспільного життя, які становлять одне ціле; те, що порушує усталений, звичний хід життя, щось видатне; щось непередбачене, несподіване, пригода; справа, дія [22, с. 749]. Як універсалія культури подія може бути створена та регульована, що додає їй технологічності і дозволяє аналізувати як соціокультурну технологію. Філософія події набуває нової актуальності в цілісному усвідомленні подій як спеціально організованих дійств. Створення таких подій потребує уваги з огляду на їх потенціал з розвитку соціальної пам'яті, довіри, перспективи.

Подієві технології в соціокультурній сфері досліджені І. Антоненко, Т. Гуменюк, В. Даниловою, Л. Зеленською, С. Оборською, О. Хитровою та ін. В науковій та методичній літературі зустрічаються поняття «івент», «подія», «спеціальна подія», «івент-захід». Для запобігання плутанини використовуємо термін «спеціальна подія» оскільки у перекладі з англійської івент (event) перекладається як подія. Загалом подієвість – поняття, введене сучасною філософією в контексті відмови від лінійності культури та розгляд історичної темпоральності з огляду на причинно-наслідкові подієві ряди, що розгортаються з минулого через теперішнє до майбутнього. Ніби відмова від лінійної концепції часу, подія виступає одиницею виміру буття і складається

в подієвість. Важливий не час сам по собі, а те, чим він наповнений, а саме подіями певного змістового значення.

Як зазначає Т. Гуменюк, у «філософії подія часто розуміється як унікальна і неповторна дія, відмінна від звичайного порядку речей. Цей погляд зазвичай пов'язують з ідеєю «евентуальної філософії», яка фокусується на вивченні подій та їх впливу на життя людини» [6, с. 26]. Подією вважається захід, який порушує звичний порядок речей і викликає емоційну реакцію. Також погляд на подію може бути пов'язаний з філософією часу та історії. У цьому контексті подію можна розуміти як вирішальний історичний момент, який визначає подальші події та розвиток. Це може бути пов'язано з ідеєю «історичного евентуалізму», яка стверджує, що історія не має певного напрямку чи закономірностей, а залежить від випадкових подій і рішень людей [Там само].

На думку авторки, узагальнено категорія подія має такі ознаки: віднесеність до життєвого простору; приналежність до магістральної лінії життя; динамічність та кульмінативність; «сценарність»; не контрольованість; слабка структурованість; цілісність; відсутність логічної необхідності існування; одиничність, рахованість; функціональність; переважна включеність в інтерпретуючий контекст тощо [6]. Наведені ознаки дещо протирічать одне одній та нашому розумінню організаційних засад соціокультурних технологій. Так, з огляду на процес організації події, вона не може бути зовсім не контрольованою та не структурованою. Але певна розбіжність думок тільки посилює актуальність дослідження подієвості в соціокультурній практиці та соціальній роботі. Загалом певні події викликають появу інших, характеризуються входженням в буття, відбуваються і припиняють існування, залишаючи відображення в людській на суспільній свідомості. Саме це дозволяє стверджувати про подію як чинник динаміки суспільних процесів.

Спеціальна подія – цілеспрямовано організована дія для поширення ідеї, цінності, повідомлення, що відображають досягнення світоглядних, аксіологічних пріоритетів спільноти. Тобто це може бути і соціальна пам'ять (вшанування героїв, збереження традицій тощо), і соціальна довіра (тим білдинг, корпоративна культура, свята локальних громад тощо), соціальна перспектива (презентація нових культурних проєктів, організація сценічних дій з просування нової ідеї тощо). Подія такого суспільного значення будується як символічне дійство, в якому використовуються чіткі алгоритми організації церемоній, ритуалів, свят поряд з доцільною

імпровізацією і варіативністю. Отже, створення спеціальної події сьогодні спрямоване на творення цінностей, має стратегічне завдання – формування символічного капіталу, що впливає на формування особливого напрямку в соціальній роботі.

Підвищення рівня соціальної суб'єктності в процесі спеціально організованої взаємодії в соціокультурній сфері сприятиме запровадженню креативних ідей, оскільки для події характерні особливості: активна участь, залученість, переключення від стану монотонної роботи, здивування, позитивне сприйняття, емоційність, символіка, задоволеність. Таке одухотворення може стати підґрунтям для вироблення ідей і рішень, які є дійсно новітніми чи можуть стати основою динаміки соціокультурних процесів. Подієвість забезпечує динаміку соціального існування засобами культури. В площині нашого дослідження можуть аналізуватися здебільшого керовані процеси та чинники їх ефективності, оскільки подієвість має забезпечуватися у відповідності до стратегічних пріоритетів соціальної роботи та соціокультурної діяльності.

Створення та організація спеціальної події є способом породження та інтеграції сенсу в публічний культурний простір. Подія є точкою біфуркації за динамічною ознакою, подія як сплеск сенсу – за змістовою характеристикою. Подієвість є низкою подій, що стверджують певний сенс та цінність, яка впливає на суспільну свідомість, інтегрує суб'єктів соціуму, залучає до спільної взаємодії у сфері культури. Таким чином, створення подієвої соціокультурної технології сприяє залученості до взаємодії у сфері культури, чим зумовлює об'єднання осіб та груп та вироблення продуктивних рішень. Отже, подієвість є виміром соціокультурної технології, а подія – чинником здійснення цього процесу, одиницею у поступі динаміки культури від сьогодні до майбутнього, враховуючи надбання попередніх поколінь та маючи на меті подальший розвиток продуктивних моделей реалізації розмаїття культури та соціальної роботи.

Серед сучасних напрямів соціокультурної діяльності власне анімація під час свого становлення була обґрунтована явищем відчуження (соціальна аномія, девіація тощо), яке потрібно було подолати через непримусове залучення до дій та методи активного впливу. Дуальність анімації і є тією особливістю, яка дозволяє врегульовувати потреби соціальних суб'єктів шляхом керування та визволення водночас. Забезпечення такої якості процесу є завданням сучасних соціокультурних технологій в сфері соціальної роботи повоєнного часу.

Відомо, що анімація синонім одухотворення, іноді навіть ототожнюється із соціальною творчістю, є чинником подолання соціального вмирання. Доведена ефективність анімаційної ідеї як в теоретичних дослідженнях, так і завдяки реалізації культурних практик, стає основою новітнього підходу до соціокультурної взаємодії, відтак, мають досліджуватися особливості її фахового регулювання [18].

Сучасне управління та оптимізація анімації як специфічної неуніфікованої активності у просторі культури потребує подальшого дослідження з огляду на завдання соціальної роботи (соціальна підтримка, захист, супровід) та динаміку цього дослідження – від соціальної пам'яті, через соціальну довіру до соціальної перспективи. Таким чином, актуалізується вивчення новітніх процесуальних та управлінських основ соціокультурної анімації, які зумовлені зокрема сучасним станом військових дій, розбудовою інформаційної доби, зміною світоглядних парадигм, загрозою фізичного знищення, знедуховленням тощо. Подальшого узагальнення потребують наукові засади анімаційної соціокультурної діяльності (далі АСКД) в контексті особливостей реалізації сучасних соціокультурних практик.

Використання в науці понять «анімація», «анімаційна діяльність» активізувалося саме як об'єктивна відповідь на глобальні виклики людству. Анімація (animation – оживлення, одухотворення) в широкому сенсі є актом, пов'язаним з гуманізацією соціального життя, змістом активної взаємодії в соціокультурному просторі. На етапі наукового усталення та свідомої практичної реалізації у другій половині ХХ ст. соціокультурна анімація стає одним з інструментів активізації та подолання соціальної кризи, засобом регулювання соціальних стосунків, механізмом розвитку соціальної творчості всупереч споживанню, зокрема через активне долучення до здобутків культури. Визначальною для анімаційної ідеї стала позиція підвищення якості міжсуб'єктної взаємодії, в якій особистість та група є активними діячами, прагнуть уникнути маніпулювань суспільною свідомістю, спроможні критично оцінювати дійсність і використовувати ресурси соціально-культурного середовища для її вдосконалення у процесі реалізації креативних культурних практик.

З початком ХХІ ст. ознакою запровадження соціокультурної анімації як регулюючого фактора соціальної життєдіяльності різних суб'єктів соціуму стало її застосування в соціальній роботі з дітьми

вулиць, в андрагогії як комплексу дій, спрямованих на допомогу індивідам в освіті та вихованні в зрілому віці, у посиленні адаптивного потенціалу людей з інвалідністю; вирішенні проблем посередництва в процесі розвитку місцевого самоуправління, засобу нівелювання інформаційної нерівності через просування творчого підходу до існування особистості у світі знань із застосуванням комп'ютерних технологій. Отже, культуротворче буття та сприйняття життя як авторського контенту забезпечує динаміку анімаційного підходу в соціокультурній сфері.

Віроломне вторгнення ворога на нашу землю, намагання знищити ціннісні та духовні орієнтири знову актуалізують необхідність застосування анімаційного підходу в контексті взаємовпливу соціальної роботи та соціокультурної діяльності. Анімація стає об'єднувальною світоглядною ідеєю, на противагу одноманітності, уніфікованості, стандартизованості, споживацтву має прийти творче різноманіття в усіх проявах. Анімаційний підхід до соціокультурної практики зумовлює високу якість взаємодії шляхом визволення від факторів відчуження та утворення власної активної позиції суб'єктів соціуму. Свобода є основою суб'єктності (можливість побачити ресурси та надати поштовх для їх застосування), співтворчість через каталізацію (прискорення) соціокультурних процесів стимулює розкриття та здійснення інноваційних дій, вмотивованість реалізується завдяки ініціативізації, що забезпечує участь та взаємодію в сфері культури. Якщо анімація виявляється в процесах суб'єктивізації, каталізації, ініціативізації, то соціокультурна діяльність має забезпечувати не тільки реалізацію функцій управління, але й супроводжувати мотивування суб'єктної позиції, розбудовувати умови для прискорення взаємодії в сфері культури, підтримувати та доводити до здійснення ініціативи у соціокультурному просторі.

Основою соціокультурних технологій є поєднання анімаційності і подієвості під час запровадження відповідних практик. Повертаючись до розвитку соціальної пам'яті, довіри та перспективи, технологізація соціокультурного процесу у воєнний та повоєнний часи має відбуватися за певними вимогами:

1. Визначення стратегічної мети подальшої діяльності із забезпеченням соціальної пам'яті, соціальної довіри, соціальної перспективи, яка має бути конкретизована, спрямована на подолання бар'єрів, соціальної ексклюзії та вироблення подальшої перспективи культуротворення і забезпечення соціальної підтримки.

2. Поєднання завдань соціальної роботи і соціокультурної діяльності з урахуванням актуальних та оперативних завдань, які зумовлені військовими діями, вимогами безпеки та можливостями конкретних установ соціальної і соціокультурної сфер.
3. Чітке планування та реалізація із комплексним застосуванням засобів соціокультурних технологій, запровадження для цього проєктних технологій для забезпечення ефективності.
4. Врахування ознак подієвості в соціокультурному процесі шляхом поступовості та системності розробки та реалізації соціокультурної діяльності.
5. Забезпечення сутності анімаційності, одухотворення як якості соціокультурного процесу через сприяння емоційному сприйняттю, отриманню позитивних вражень, подоланню рутин повсякденності та зашореності під час повоєнного відновлення країни.

Висновки. Досліджуючи проблему застосування технологій соціокультурної діяльності в соціальній роботі з'ясовано, що соціокультурні технології забезпечують збереження традицій, сприяють запровадженню інновацій, активізують взаємодію в соціальному середовищі, що саме по собі втілює механізм активізації та одухотворення соціальної життєдіяльності. Під час війни та у повоєнний період засоби соціокультурних технологій розглядаються в контексті формування соціальної пам'яті, розвитку соціальної довіри та забезпечення соціальної перспективи. Сучасна соціальна робота орієнтується на здобутки за часів незалежності нашої країни, трансформується в умовах воєнних дій, зумовлює перспективу функціонування для подальшого повоєнного відновлення суб'єктів соціуму не тільки шляхом надання допомоги, супроводу, підтримки, захисту, але й створюючи умови для їх активної участі в просоціальних процесах із застосуванням здобутків культури. В часи запеклої боротьби за існування держави, українського суспільства, нашої соціальної та національної ідентичності такі ознаки як подієвість та анімаційність дозволяють активізувати соціокультурні технології, ефективно застосувати засоби їх здійснення та досягнути завдань соціальної роботи зі стимулювання громадянської активності та соціальної інтеграції суб'єктів соціуму.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абрамов Л. К. Центр місцевої активності на базі будинку культури : методологія та технологія розвитку територіальної громади / Л. К. Абрамов, Т. В. Азарова. – Кіровоград : ІСКМ, 2010. – 116 с.
2. Андрейко, І. С. (2020). Соціальна ексклюзія як об'єкт соціально-політичних

- досліджень. *Політикус: науковий журнал*, Вип. 5, С. 23–28.
3. Бех, В. П., Лукашевич М.П., Туленков М.В. (2008). *Соціальна робота у дискурсі формування громадянського суспільства: монографія*. Київ. 599 с.
 4. Борінштейн, Є. Р. Особливості соціокультурної трансформації сучасного українського суспільства [Текст] : дис. ... д-ра філос. наук : 09.00.03 / Євген Руславович Борінштейн; наук. консультант А. І. Кавалеров; Південноукр. нац. пед. ун-т ім. К. Д. Ушинського. – Одеса, 2010. – 460 с.
 5. Бригадир, М. (2009). Парадигми філософії соціальної роботи http://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/8149/1/%D0%92%D0%9C_2009,1.PDF
 6. Гуменюк Т. (2023). Event як феномен сучасної культури: трансформація від історії до сучасності. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Філософія, культурологія, соціологія*. Вип. 25, С. 20-32.
 7. Всупереч обставинам: культурне життя в часи війни <https://telegraf.design/kulturne-zhyttya-v-chasy-vijny/>
 8. Енциклопедія для фахівців соціальної сфери (2012). Київ : Універсум, 536 с.
 9. Кочубей Н.В. Соціокультурна діяльність Навчальний посібник. Суми: Університетська книга, 2015. 122 с.
 10. Кравченко О. (2022). Соціальна робота в громаді в умовах війни. *Zeszyty Naukowe Collegium. Witelona*. № 42 (1), С. 63–70.
 11. Кравченко О. В. (2011). Культурна політика України в парадигмах сучасності: теоретико-методологічні аспекти культурологічної інтерпретації : монографія. Харків : ХДАК, 288 с.
 12. Криза сучасної системи безпеки: у пошуках нового міжнародного порядку. Матеріали міжнародної наукової конференції. Львів, 4-5 квітня 2019 р. / Упоряд. М. Мальський та ін. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка. 169 с.
 13. Культурна та мистецька діяльність під час війни <https://biggggidea.com/practices/kulturna-ta-mistetska-diyalnist-pid-chas-vijni/>
 14. Культурний бізнес в Україні під час війни: він оживає чи виживає? <https://www.epravda.com.ua/columns/2022/06/16/688223/>
 15. Липов В. Соціальна довіра як цінність, інституція та інститут / В. Липов // Праці наукового товариства ім. Шевченка. Том LI. Економічний збірник. Том 1. / НТШ; Західний науковий центр НАН України і МОН України. - Львів, НТШ, 2017. - С. 112 - 126.
 16. Лисакова І. Технології соціокультурної діяльності в професійній підготовці майбутніх учителів мистецьких дисциплін Проблеми підготовки сучасного вчителя №12, 2015 С. 178-183.
 17. Лукашевич М.П., Семигіна Т.В. Соціальна робота. Київ, 2009. 368 с.
 18. Максимовська Н. О. Теорія і технології соціокультурної анімації [Електронний ресурс] : навч.-метод. посібник Харків : ХДАК, 2022. 200 с. <http://195.20.96.242:5028/khk dak-xmlui/handle/123456789/1809>
 19. Максимовський М. І. Розвиток соціальної культури студентської молоді засобами анімаційної діяльності дис. канд. пед. наук 13.00.05 – соціальна педагогіка ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка. – Старобільськ, 2018. – 276 с.
 20. Москалевська В.А. Соціальна пам'ять та механізми її відтворення Перспективи. № 3, 2019. С. 62–67.
 21. Паскал, Ж. Культурно-освітня діяльність установ соціальної пам'яті в мережі «Інтернет» у сучасних умовах / Ж. Паскал // Історико-культурна спадщина: збереження, доступ, використання: монографія / відп. ред. Тюрменко І. І. – Київ : НАУ, 2021. – С. 205–214.

22. Подія *Словник української мови: в 11 томах. Том 6, 1975. С. 749.*
23. Поліщук Ю. Соціокультурні трансформації в сучасній Україні як об'єкт дослідження вітчизняних науковців / Ю. Поліщук // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2016. – Вип. 2. – С. 4-26.
24. Про культуру на часі і поза ним https://lb.ua/blog/olha_viieryu/571570_pro_kulturu_chasi_i_poza.html
25. Психосоціальна підтримка в умовах надзвичайних ситуацій: підхід резилієнс : *навч.-метод. посіб.* (2017) / за заг. ред. Н. Гусак ; Нац. ун-т «Києво-Могилянська академія». Київ : НАУКМА. 92 с.
26. Рижанова А.О. Культура. Енциклопедія фахівців соціальної сфери С. 391
27. Семигіна, Т. (2015). Міжнародна соціальна робота: глобальні пріоритети соціального розвитку і нове визначення соціальної роботи. *Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України*. № 1-2, С.6–11.
28. Семигіна, Т. (2020). Сучасна соціальна робота. Київ: Академія праці, соціальних відносин і туризму. 275 с.
29. Семигіна, Т., Палатна, Д. (2013). Самоорганізація громад в умовах природних та штучних катастроф: уроки для української соціальної роботи. *Соціальна робота в громаді: сучасні виклики та перспективи розвитку: Всеукраїнська науково-практична конференція*. Дніпро, 2023. https://figshare.com/articles/conference_contribution//23096159
30. Сидор І. П. Соціокультурні технології в організації дозвілля / І. П. Сидор [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vchu/N144/N144p146-149.pdf
31. Сітнікова, Н. П. (2012). Підходи до визначення якості життя для використання у процесі стратегічного планування соціально-економічного розвитку. *Агросвіт*. № 17. С.49–53.
32. Соціальна адаптація ВПО: які інструменти для підтримки переселенців потребують впровадження (2023). <https://sss-ua.org/news/soczialna-adaptacziya-vpo-yaki-instrumenty-dlya-pidtrymky-pereselencziv-potrebuyut-vprovadzhennya/>
33. Стан культури та креативних індустрій під час війни – дослідження від Українського культурного фонду та МКІП України <https://ucf.in.ua/news/11082022>
34. Столярик, О., Семигіна, Т. (2023). Повернутися з війни: психосоціальна підтримка ветеранів/-нок та членів їхніх сімей. *Social Work and Education*. Vol. 10, No. 1. pp. 63–77.
35. Тадля О.М. Управлінські технології в менеджменті соціокультурної сфери Теоретичні та практичні аспекти управлінської діяльності у сфері культури і мистецтв: зб. матеріалів науково-практичної конференції з міжнародною участю (26 жовтня 2017 р., м. Київ) / [редкол.: Аніщенко О. В., Зінченко С. В., Закомірний І. М., Калюжна Т. Г., Котирло Т. В.]; Інститут педагогічної освіти і освіти дорослих Національної академії педагогічних наук України. – К.: ІПОД НАПН України, 2017. – 82 с.
36. Український інститут запустив платформу для знайомства з українською культурою Insight UA https://lb.ua/culture/2023/08/24/571574_ukrainskiy_institut_zapustiv.html
37. *Філософія подієвої культури: історія та сучасність*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., м. Київ, 25-26 березня 2021 р. Київ. 201 с.
38. Шакур, Н. В. (2010). Філософія соціальної роботи: поступ світоглядно-методологічних парадигм. *Українознавство*. № 2 (35). С. 36–39.

39. Шевченко О.О. Соціокультурна сфера сільських територій у контексті сталого розвитку Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв № 2. 2019. С. 128–130.
40. Школяр М.В. Повсякденні практики та стиль життя українців на тлі війни Габітус 2023. Вип. 46. С. 47–53.
41. Щербина-Яковлева О. Ю., Світайло Н. Д., Клочко М. О., Щербина А. М. Менеджмент соціокультурної діяльності як напрям наукового та технологічного знання. Частина 1. Дидактика, логіка, методологія. Підручник / наук. ред. О. Ю. Щербина-Яковлева. Суми, Репозитарій СумДУ, 2018. – 207 с.

Наукове видання

**АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ
ТА СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ В ВОЄННИЙ ТА
ПОВОЄННИЙ ЧАСИ**

Колективна монографія

За науковою редакцією д.п.н., професора А. Рижанової

Комп'ютерна верстка *С.П. Цьома*

Підп. до друку 28.04.2025.

Формат 60x84/16. Гарнітура Cambria.

Папір офсетний. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 11,63.

Ум. фарб.-відб. 11,63. Обл.-вид. арк. 11,93.

Тираж 300 пр. Зам. № 20.

Суми: СумДПУ імені А.С. Макаренка
40002. м. Суми, вул. Роменська, 87
Свідоцтво ДК № 231 від 02.11.2000 р.

Виготовлювач:

ФОП Цьома С.П. 40002, м. Суми, вул. Роменська, 100.

Тел.: 066-293-34-29.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи:
серія ДК, № 5050 від 23.02.2016